

Milanka Miković
Sanela Bašić

ODABRANE TEME SAVREMENE SOCIJALNE POLITIKE I SOCIJALNOG RADA

**FAKULTET
POLITIČKIH
NAUKA**

UNIVERZITET U SARAJEVU
MCMXLIX

■■■ HEINRICH BÖLL STIFTUNG
BOSNA I HERCEGOVINA | MAKEDONIJA | ALBANIJA

Izdavači FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
Skenderija 72, Sarajevo

FONDACIJA HEINRICH BÖLL
Ured za Bosnu i Hercegovinu, Makedoniju i Albaniju
Čekaluša 42, Sarajevo

Za izdavače Sead TURČALO
Marion KRASKE

Recenzenti Salih FOČO
Mira LAKIĆEVIĆ

Lektura/korektura FAKULTET POLITIČKIH NAUKA

Dizajn, slog i prijelom Sanin KATICA

Izdanje E-izdanje/prvo

Publikacija je objavljena je uz podršku Fondacije Heinrich Böll. Stavovi i mišljenja izneseni u ovoj publikaciji ne predstavljaju izričite stavove i mišljenja Fondacije. Ova publikacija nije namijenjena za prodaju.

Milanka Miković
Sanela Bašić

**ODABRANE TEME SAVREMENE SOCIJALNE
POLITIKE I SOCIJALNOG RADA**

Sarajevo, 2019.

SADRŽAJ

UMJESTO UVODA	8
----------------------------	----------

Sanela Bašić

DRUŠTVENE NEJEDNAKOSTI, DRUŠTVENO RASLOJAVANJE I SIROMAŠTVO U BIH	21
--	-----------

Milanka Mikovć

SOCIJALNA ZAŠTITA U BIH S POSEBNIM OSVRTOM NA UTICAJ I POSLJEDICE TRANZICIJSKIH PROCESA	51
--	-----------

Bašić Sanela

Milanka Mikovć

“AKTIVNO STARANJE“: NORMATIVNA VRIJEDNOST KONCEPTA I IZAZOVI U SFERI SOCIJALNE POLITIKE	71
--	-----------

Milanka Mikovć

SOCIJALNI STATUS, POTREBE I BRIGA O STARIJIM OSOBAMA U BIH	99
---	-----------

Milanka Mikovć

PREVENCIJA SOCIJALNE ISKLJUČENOSTI DJETETA S INTELEKTUALNIM TEŠKOĆAMA	113
--	------------

Bašić Sanela

Milanka Mikovć

RODNE (NE)JEDNAKOSTI NA TRŽIŠTU RADA U BIH: MIT ILI STVARNOST?	133
---	------------

Sanela Bašić	
ETICKI DISKURSI SOCIJALNOG RADA: IZMEĐU PROFESIONALNE ETIKE I ETIKE U PROFESIONALNOM ŽIVOTU	163
Milanka Miković	
SOCIJALNI RAD U CENTRIMA ZA MENTALNO ZDRAVLJE	187
Sanela Bašić	
UKLJUČIVANJE KORISNIKA USLUGA SOCIJALNE SKRBI U PRAKSU, OBRAZOVANJE I ISTRAŽIVANJE U SOCIJALNOM RADU U FEDERACIJI BOSNE I HERCEGOVINE	205
POGOVOR	228

"Dear Teacher,

I am a survivor of a concentration camp.

My eyes saw what no person should witness:

Gas chambers built by learned engineers.

Children poisoned by educated physicians.

Infants killed by trained nurses.

Women and babies shot and burned

by high school and college graduates.

So I am suspicious of education. My request is: help your students become human. Your efforts must never produce learned monsters, skilled psychopaths, educated Eichmanns, writing and arithmetic are important only if they were to make our children more humane."

(Delpit, 2006.:xix)

"Dragi učitelju/ice

Ja sam preživio koncentracijski logor.

Moje oči su vidjele ono što nijedna osoba ne bi trebala posvjedočiti

Plinske komore koje su sagradili učeni inženjeri.

Djecu otrovanu od obrazovanih ljekara.

Odojčad ubijenu od obučenih sestara.

Žene i djecu pobijeni i spaljeni od

Strane svršenih maturanata i diplomanata.

Stoga sam skeptičan po pitanju obrazovanja. Moj je zahtjev: pomozite svojim studentima da postanu ljudi. Vaši napori ne bi smjeli nikada proizvesti učena čudovišta, obučene psihopate, obrazovane Eichmane, pisanje i računanje su važni samo ako mogu učiniti našu djecu ljudskimom."

(Delpit, 2006.:xix)

UMJESTO UVODA

Navedenim citatom kod čitateljki i čitatelja ne želimo izazvati izljeve (lažne ili iskrene) emocionalnosti, nego nas sve zajedno pozvati na ponovno artikuliranje pitanja šta je svrha visokoškolskog obrazovanja i kako putem institucija visokog školstva kao sistema koje stvaraju, prenosi i primjenjuje *znanje* možemo doprinijeti ostvarivanju poželjne svrhovitosti kako bismo odgajali profesionalce *ljudskih kvaliteta*? Može vam se pričiniti da je navedeno pitanje neprimjereno, neumjesno ili , u najmanju ruku, anahrono *zeitgeistu* koji se razmeće ekspanzijom i univerzalnošću pristupa svim nivoima obrazovanja, jednakim obrazovnim mogućnostima za sve, pa u konačnici sebe i misli *društvom znanja*.

Međutim, razmišljamo li pozornije uvidjeti ćemo da, i ne samo zbog naše lokalne empirijske potvrde vaskrsnuća koncentracionih logora u demokratskoj Evropa koja je nakon stravičnog iskustva holokausta opetovano obećavala "*Nikad više*", pitanje (visokoškolskog) obrazovanja i njegove svrsishodnosti danas nije izgubilo na svojoj značajnosti. Naprotiv, funkcionalna instrumentalizacija visokoškolskog obrazovanja koja se provodi reformom poznatom pod sintagmom *Bolonjski proces* univerzitete preobražava u ključne poluge za realizaciju dominantne paradigme društvenog razvoja koja razvoj vidi isključivo kao neprestani ekonomski rast, čemu su podređeni svi drugi ciljevi. Naime, nakon neoliberalnog redizajniranja sfere *ekonomskog* i sfere *socijalnog*, čije su najperfidnije i najdalekosežnije posljedice istiskivanje socijalne države i dekonstrukcija mehanizama kolektivne solidarnosti, princip vulgarnog *ekonomizma*, koji i društvenu i samo-aktualizirajuću funkciju obrazovanja podređuju ekonomskoj, zagospodario je i oblašću visokoškolskog obrazovanja. Procesi marketizacije društvenih odnosa, kapitalistička utilitaristička logika i redukcija društvene egzistencije na puku funkcionalnost, o kojima uvjerljivo i elokventno piše Suenker (2006), transformiraju univerzitete u lokuse uske *profesionalne izobrazbe*.

Problem se javlja u tome što značenje pojma profesionalne izobrazbe nije sinonimno značenju koncepta znanja ili obrazovanosti, nego je najbliži ideji profesionalne socijalizacije. Posredujući prevashodno u prihvatanju određene profesionalne uloge (npr. socijalnog radnika/radnice, sociologa/sociologinje, pravnika/pravnice), odnosno u posredovanju znanja, vještina, interesa, vrijednosti i stavova, jednom riječju, uže profesionalne kulture, visokoškolske obrazovne institucije postaju sa-učesnice u pervertiranju same ideje obrazovanja, ali i ideja znanja i znanosti, i njima pripadajućih antičkih i modernih idealala. Ovo zbog toga što primarni i suštinski cilj *obrazovanja kao profesionalne izobrazbe* nije stvaranje pretpostavki za život ispunjen smislom. Naprotiv, narav obrazovanja reduciranog na profesionalnu izobrazbu instrumentalna je: njezina svrhovitost leži u razvoju i jačanju ljudskog kapitala čime se, iz perspektive pojedinaca pospješuju izgledi i mogućnosti na tržištu rada (ono što nam je poznato kao stupanj upošljivosti), a iz perspektive društva, zapravo ekonomije, potiče gospodarski rast. Illuminirajuću kritičku analizu uznapredovanog procesa neo-liberalizacije visokoškolskog obrazovanja i njegovih poraznih posljedica vidljivih u općem zaokretu i otklonu od humanističkih vrijednosti i metoda ka racionalizaciji, efikasnosti i komercijalizaciji ponudio je Konrad Paul Liessman (2008.) u knjizi znakovitog naslova *“Teorije neobrazovanosti: Zablude društva znanja”*.

Upravo zbog toga se nameće pitanje: *da li je iz pozicije kritike trenutačnog stanja moguće ponuditi alternativnu perspektivu*, barem kada je riječ o promišljanju, deskripciji i analizi temeljnih izazova nauke, prakse i obrazovanja za socijalni rad? Da li je u trenutačnom kontekstu moguće misliti drugačiju pedagošku praksu i izbjeći zamku pedagoškog nihilizma o kojem govori Liessman? Možemo li u kontekstu socijalnog rada kao profesije i akademske discipline koja *“promovira društvenu promjenu i razvoj, socijalnu koheziju, te osnaživanje i oslobađanje ljudi”* (IFSW i IASSW, 2014) svrhu obrazovanja tražiti onkraj trenutačno dominantnog diskursa puke profesionalne socijalizacije?

Odgovor na ovo pitanje bi *mogao* biti potvrđan. Preciznije rečeno, alternativa postoji ukoliko smo spremni svrhu obrazovanja razumjeti u neo-humanističkom ključu kao proces *aktualizacije potencijala koji omogućuje ljudima da realiziraju svoju ljudskost*, ili, reinterpreтираjući ideju obrazovanja kod Heydorna (1979) kao *ljudsku spoznaju vlastite slobode*, odnosno *“pokušaja da se dokine podređenost pojedinca autoritetu”* (32).

Time u prvi plan izbija pitanje primjerenih pedagogija i artikulacije pedagoških pristupa koji mogu podržati navedenu viziju obrazovanja općenito, ali i obrazovanja za socijalni rad specifično. Na tragu Mc Larenovog (2000) razlikovanja između *poučavanja* (teaching) kao “procesa organizacije i integracije znanja koje se komunicira studentima kroz razmjenu značenja” (185) i *pedagogije* koja poučavanje i učenje stavlja u odgovarajući kontekst društvenih, političkih i ekonomskih snaga koje utječu i oblikuju obrazovni proces, ali i same učesnike i njihova obrazovna postignuća i razumijevanje, mišljenja smo da obrazovanje za socijalni rad inspiraciju treba tražiti u *kritičkoj pedagogiji* kojoj, bez obzira na različitost pristupa, dugujemo temeljni uvid da je znanje u osnovi političko i ovisno od odnosa moći koji utječu na društveni poredak i formiranje ljudske subjektivnosti.

Kritičku pedagogiju Saleebey i Scanlon (2005) nazivaju radikalnim pristupom obrazovanju koji propituje ulogu moći u proizvodnji znanja i drži da je svrha obrazovanja emancipacija obespravljenih skupina. Autori dalje ističu kako se ovaj pedagoški pristup oslanja na tri filozofsko-intelektualna korijena: kritičku teoriju frankfurtske škole, Gramscijevu teoriju hegemonije i Freirevu pedagošku teoriju – pedagogiju potlačenosti. Teoretičari *Frankfurtske škole* razvili su kritičku teoriju koja u fokusu analize stavlja porijeklo i uticaj ideja i teorija, ideologije i kulture. Zajednička im je ideja da kritičko razumijevanje može osvjetliti *lažne ideologije* koje društvene nejednakosti čine opskurnim, te nastojanje da razviju kritičku svijest o opresiji u savremenoj kapitalističkoj ekonomiji koje će voditi ka društvenoj promjeni. Gramscijev doprinos kritičkoj teoriji ogleđa se u specifičnom razotkrivanju pojma *hegemonije*, kojim

opisuje proces putem kojega dominantne društvene klase stiču kontrolu nad društvom upravljanjem ideologijama, institucijama i društvenim odnosima. Hegemonija osigurava da vladajuće klase ne moraju vršiti kontrolu silom, nego saglasnošću, odnosno konsenzusom radničke klase koja prihvata da su vrijednosti i uvjerenja status quo-a neizbježni i nepromjenjivi. Uloga je intelektualaca, tvrdi Gramsci, misliti kontra-hegemoniju koja ima kapacitet da dovede u pitanje zdravorazumske pretpostavke o statusu quo i pretpostavljenom autoritetu dominantnih klasa. Spektar mislećih i djelatnih aktera bismo mogli proširiti i na institucije koje stvaraju i posreduju znanja *u svojoj težnji ka istini*, jer one ne mogu biti izuzete iz odgovornosti za mišljenje 'kontra-hegemonije'. U srži Freireove pedagogije potlačenih nalazi se osnaživanje potlačenih da razumiju svoju potlačenost u historijskom i presentnom kontekstu. Ovaj proces koji on naziva *konscijentizacijom* – osvještanjem, pomaže učeniku/učenici da osvijesti prirodu društvenih nejednakosti i djeluje kako bi ih promjenio/la (Freire, 2002). Kritičke pedagoške teorije proširuju ideje navedenih teorija i pokušavaju ih primijeniti u teoriji i praksi poučavanja, insistirajući na društveno-političkoj analizi predmeta istraživanja, odnosno poučavanja. Umjesto slijepog prihvatanja vrijednosti određenih koncepata ili ispitivanja dokaza njihove istinitosti, kritička pedagogija argumentira da moramo propitivati ideje kao društvene i političke konstrukte sa posljedicama u stvarnom svijetu (Saleebey i Scanlon, 2005). Ovi pedagoški pristupi rezonuju sa Noddingsinim zahtjevom (2006) da sistemi obrazovanja trebaju razvijati sposobnost kritičkog mišljenja i propitivati djelovanje ostalih agensa socijalizacije. Oni su također korespondentni Nussbauminom imperativu da obrazovanje treba kultivirati humanost "*kroz razvoj sposobnosti kritičkog mišljenja i imaginacije, te sposobnosti saosjećajnog zamišljanja teškog stanja druge osobe*" (2012.:23).

Kritički pedagoški pristupi usmjereni na razvoj i snaženje moralnog refleksa koji će studente senzibilizirati i alarmirati na (latentne i/ili manifestne) politike i prakse bešćutnosti na individualnoj, kolektivnoj

ili institucionalnoj razini nužni su za socijalni rad. Ne zbog toga što naivno vjerujemo da su socijalni radnici "savjest jednog društva". Nego zbog toga što nam društveno iskustvo korisnika usluga socijalnog rada uporno iznova govori da neutralna profesionalna socijalizacija koju pružaju institucije obrazovanja za socijalni rad danas naprosto nije dostatna, ako je to ikada uopće bila. Neutralna profesionalna socijalizacija nije dovoljna zbog toga što niti je znanje neutralno niti je socijalni rad neutralan. Naprotiv, riječ je o izrazito političnim društvenim sistemima. Većina od nas sklonija je, referirajući se na Faucaulta, prihvatiti da je *znanje* političko. Ali, nam je teže prihvatiti tezu o političnosti socijalnog rada koji se tradicionalno razumijeva i samo-razumijeva kao pomažuća profesija, što djelimično zamagljuje prirodu društvenih funkcija koje su mu/joj povjerene. Međutim, na političnost socijalnog rada podsjeća nas Lorenz (2011) kada izriče gotovo neizrecivu tvrdnju "*Social work is about power*" (31). Kakva je priroda moći socijalnog rada? S jedne strane, elaborira Lorenz (2011), moć je u socijalnom radu vidljiva u činjenici da socijalni radnici raspoložu značajnom količinom moći da interveniraju u privatne živote ljudi, da utječu na njihovo ponašanje namećući uvjete konformizma i raspoložuci diskrecionim pravima u o(ne)mogućavanja pristupima resursima. S druge strane, moć je u socijalnom radu specifične prirode i pripada tzv. mekim moćima, kao alternativa policijskim i punitivnim mjerama rastuće birokracije države blagostanja. Stoga je i temeljni pristup obrađenim temama zasnovan na nužnoj kritici opresivnih ili dominantnih ekonomskih i socio-političkih struktura i procesa u jednom iznimno kompleksnom polju profesionalne i akademske aktivnosti koje je podložno višestrukim i varirajućim interpretacijama, i dodatno usložnjeno heterogenošću područja djelovanja i konceptualnih, metodoloških, intervencionističkih i istraživačkih pristupa, s ciljem razvoja socijalne vizije društva utemeljenog na društvenoj pravdi, solidarnosti i poštivanju ljudskih prava.

Osjećaj bespomoćnosti, kažu psiholozi, najpogubnija je emocija koju osoba može osjećati jer priječi aktiviranje inherentnih kapaciteta pojedinca (ili kolektiviteta) da se nosi s određenom situacijom i da je mijenja. Individualno i kolektivno iskustvo bespomoćnosti u BiH traje već dugo, i prijeto da "proguta" još jednu *izgubljenu generaciju*. U tom kontekstu, obrazovne institucije mogu i moraju doprinijeti 'razlici' i postati rasadnici "*pedagogije nade*" o kojoj govori Giroux (1994.), konstruirajući je kao mogućnost kreiranja alternativnog društvenog iskustva. Iz naše perspektive, društvena promjena moguće je jedino ukoliko imamo snage upustiti se u osmišljavanje novih, drugačijih obrazovnih i profesionalnih modela, modela koji će posjedovati istinski transformativni, emancipacijski i demokratizacijski potencijal. Stoga je temeljna intencija ove knjige proširiti postojeće kognitivne horizonte i otvoriti prostor za promišljanje o novim modelima profesionalnog i akademskog angažmana socijalnog rada u stvaranju pretpostavki za drugačiji, humaniji, solidarniji, pravedniji modus ljudske koegzistencije.

U uvodnom radu pod naslovom "**Društvene nejednakosti, društveno raslojavanje i siromaštvo u BiH**" tematiziran je fenomen siromaštva kao opće mjesto bosanskohercegovačke savremene zbilje i ključni ekonomski, politički i društveni problem. U skladu sa savremenim razumijevanjem siromaštva kao poricanja ljudskih prava ponuđeni su različiti modeli deskripcije, analize i interpretacije navedenih fenomena u današnjoj Bosni i Hercegovini. U drugom dijelu rada, artikulisan je višerazinski i slojevit okvir za sagledavanje relativne uloge različitih uzročnika siromaštva i njihove međusobne interpolacije u kontekstu intenzivirajuće globalne dijalektike. Iz etičkog stava da akademska debata o siromaštvu nužno treba biti posvećana eliminiranju i borbi protiv siromaštva, u završnom dijelu rada ponuđena su dva temeljna kriterija koja bi politička borba za ostvarivanje vizije 'dobroga' društva trebala inkorporirati.

Rad **“Socijalna zaštita u BiH s posebnim osvrtom na uticaj i posljedice tranzicionih procesa”** sadrži teorijsku analizu uticaja i posljedica tranzicijskih procesa u BiH koji su označeni postkonfliktnošću i siromaštvom. Također, na osnovu analize odgovarajuće legislative i pokazatelja razuličitih istraživanja te statističkih podataka, u radu se konstatuje da postojeći sistem socijane zaštite u BiH zahtjeva neodložnu reform, posebno što se na različite oblike socijane zaštite koji se ne finansiraju iz doprinosa troše znatna sredstva (4% BDP-a). S tim u vezi u radu je ocjenjeno i da reforma mora obuhvatiti izmjenu odgovarajuće legislative kao i veće zaživljavanje tzv. mješovitog sistema socijalne zaštite uz neophodnu reformu socijalnih naknada koje će biti zasnovane na stvarnim potrebama korisnika, a ne na njihovim pravima, kako je to aktualnim zakonima propisano.

Pored političke, ekonomske i društvene tranzicije u BiH je na djelu i demografska tranzicija koju karakteriza negativan prirodni priraštaj i porast broja starijih osoba u opštoj populaciji. Stoga je u radu **“Aktivno staranje“: normativna vrijednost koncepta i izazovi u sferi socijalne politike**“, uz određenje koncepta „ aktivnog starenja“ i kritički pregled teorijskih poimanja ovog koncepta, pažnja posvećena izazovima u implementaciji njegove tri ključne dimenzije: zdravstvene mogućnosti, društvena participacija i socijalna sigurnost. Pored toga, u dijelu o među-porodičnoj i integracijskoj solidarnosti u kontekstu brigu o starijim osobama, posebno je problematizirana podjela između javne i privatne odgovornosti.

U tekstu **“Socijalni status, potrebe i briga o starijim osobama u BiH”**, pored navođenja pokazatelja o statusu i mogućnostima zadovoljavanja osnovnih životnih potreba starijih osoba, analizirano je pružanje različitih usluga socijalne zaštite i brige o ovoj populaciji u BiH. Stalna tendencija porasta udjela starijih od 65 godina u ukupnoj populaciji stanovništva, nameće potrebu drugačije politike socijalne i zdravstvene zaštite, te društvene brige prema ovoj kategoriji korisnika. Ta politika neminovno zahtijeva, uz de-institucionalizaciju, veće uključivanje starijih osoba u

društvo i nezavisno življenje, osiguranje jednakog pristupa socijalnoj i zdravstvenoj zaštiti, smanjenje siromaštva, pomoć i podršku starijim osobama i njihovim porodicama, jačanje uloge zajednice u zaštiti, veće uključivanje i saradnja s nevladinim organizacijama, privatnim sektorom i starijim osobama, te promociju međugeneracijske solidarnosti.

U radu **“Prevenција socijalne isključenosti djeteta s intelektualnim teškoćama”**, pored određenja pojmova socijalna isključenost/ uključenošć i dijete s intelektualnim teškoćama, dat je i kraći prikaz stanja u oblasti invalidnosti na području BiH. TU istom kontekstu, istaknuto je da stvaranje neophodnih pretpostavki za učestvovanje djeteta s intelektualnim teškoćama, primjereno njegovim mogućnostima, u obrazovnim, rekreacijskim, porodičnim i društvenim aktivnostima, uz punu socijalnu sigurnost njegove porodice, čini bit prevencije socijalne isključenosti, odnosno stvaranja veće socijalne uključenošć ove populacije. U vezi s navedenim, kao najsveobuhvatniji oblik preventivnog djelovanja društvene zajednice, posebno u sprečavanju i smanjenju socijalne isključenosti djeteta s intelektualnim teškoćama navedeno je inkluzivno obrazovanje, zasnovano na principima jednakog prava i jednake šanse za svako dijete pojedinačno.

Usprkos društvenoj aktualnosti i naučnoj relevantnosti teme ekonomske pozicije žene u današnjoj BiH, fenomen rodne nejednakosti na tržištu rada nije prepoznat kao jedan od glavnih tema u diskusiji javnih politika u Bosni i Hercegovini. O tome najeksplicitnije govori činjenica da su empirijska istraživanja i akademske rasprave o ovom pitanju više se nego oskudna. Stoga se u tekstu **“Rodne (ne)jednakosti na tržištu rada u BiH: mit ili stvarnost?”** traga za odgovorom na pitanje: da li su pad socijalizma, rat i postratna tranzicija potkopali rodnu jednakost na tržištu rada u BiH? U radu se propituje percepcija žena o rodnoj jednakosti u odnosu na sljedeće kategorije: (ne)jednake mogućnosti zapošljavanja, (ne)jednak društveni statusa, (ne)jednake mogućnosti za ostvarivanje radnih prava i (ne) jednake koristi od ostvarenih rezultata rada. Rezultati istraživanja omogućuju mapiranje različitih

društvenih praksi nejednakog tretmana muškaraca i žena, te višestruke diskriminacije na tržištu rada u BiH, te upućuju na neophodnost odgovarajućih društvenih promjena prema jednakosti šansi koje bi imale za cilj pravedniju distribuciju šansi, resursa i prava.

Imajući u vidu činjenicu da su socijalni rad i njegovi klasični etički diskursi rezultat moderne, u radu **“Etički diskursi socijalnog rada: između profesionalne etike i etike u profesionalnom životu”**, postavlja se pitanje da li je moguće razviti alternativnu ideju racionalnosti za eru u kojoj moderna pravila organizacije individualnog života i profesionalnog djelovanja ne važe? Pomjerajući granice razumijevanja etičkog unutar profesionalnog, S. Banks (2006., 2008., 2009., 2010) promovira odmak od profesionalne etike socijalnog rada ka etici u svakodnevnom životu. Cilj ovoga rada jeste istražiti teorijsko-aplikativnu potentnost etike vrline i etike brige kao alternativnih moralnih teorija za razvoj pristupa etike u svakodnevnom životu. Rad započinje raspravom o važnosti i značenju etike i etičkih pitanja u socijalnom radu, uz prikaz ključnih postavki tradicionalnih etičkih pristupa, deontologije i konsekvencionalizma, te obilježja Banksinog koncepta etike u svakodnevnom životu. U drugom dijelu rada, selektivnim pozivom na antičkog utemeljitelja etike vrline Aristotela i jednog od najznačajnijih savremenih teoretičara vrline Alasdaira MacIntyreja, elaborirani se ključni elementi etika vrline kao moralne teorija fokusirane na pojedinca. Etika brige predstavljena je u trećem dijelu rada. Četvrti dio rada razmatra potencijalne tačke intersekcije između socijalnog rada kao profesionalne aktivnosti i navedenih etičkih teorija, pokazujući na koji je način moguće koristiti etiku vrline i etiku brige kao politički i etički okvir u adresiranju izazova koji nastaju u susretu između pluralističkog okvira današnje ljudske egzistencije i socijalnog rada.

Problem mentalnog zdravlja danas sve više zaokuplja pažnju različitih vlada i institucija na nacionalnom i međunarodnom nivou. Milioni ljudi širom svijeta pate od duševnih smetnji, ali isto tako milioni ljudi još uvijek nemaju mogućnost odgovarajućeg liječenja i zaštite.

Stoga porast duševnih smetnji sve više zaokuplja pažnju i različitih profila stručnjaka koji iz godine u godinu svojim angažmanom nastoje očuvati i unaprijediti mentalno zdravlje svih društvenih skupina. Navedeni trend unazad gotovo dvije decenije polako zaživljava i u BiH. Bolja briga za duševno zdravlje s novim pristupom putem organizovanja službi za mentalno zdravlje u zajednici s fokusom na usluge stručnog socijalnog rada problematizirana je u radu **“Socijalni rad i mentalno zdravlje u zajednici”**. U vezi s navedenim posebno su obrađeni zadaci i područja djelovanja socijalnog radnika u centrima za mentalno zdravlje u zajednici, počev od zadataka u radu multidisciplinarnog tima, preko primjene individualnog i grupnog socijalnog rada, do intervencija socijalnog radnika u životnu sredinu osobe s duševnim smetnjama.

Premda se struka socijalnog rada podrazumijeva kao struka koja *»promovira osnaživanje i oslobađanje ljudi s ciljem povećanja blagostanja«*, u završnom tekstu naslova **“Uključivanje korisnika usluga socijalne skrbi u praksu, obrazovanja i istraživanje u socijalnom radu u FBiH”** polazi se od činjenice da je uključivanje korisničke perspektive relativno nov i, još uvijek, sporan fenomen. Imajući u vidu da je uključivanje korisnika socijalne skrbi kao iskustvenih stručnjaka u praksu, obrazovanje i istraživanje u socijalnom radu zahtjevan i složen proces, u radu su analizirani izazovi s kojima zahtjev za uključivanjem korisničke perspektive suočava socijalne radnike/radnice u praksi, akademsko osoblje i istraživače na polju socijalnog rada. Ideja uključivanja korisnika u planiranje, izvođenje i evaluaciju nastavnih sadržaja u bosansko-hercegovačkom kontekstu predstavlja novinu, budući da sustav obrazovanja socijalnih radnika/ca, reflektira ideju o stručnjacima (socijalnim radnicima/radnicama, nastavnicima/nastavnicama ili istraživačima/istraživačicama) kao ultimativnim posjednicima znanja. Stoga su u radu identificirane dvije vrste ograničavajućih faktora za uključivanje korisnika usluga u obrazovno-istraživački proces: jedni su vezani uz obrazovne

institucije, a drugi uz korisnike usluga, odnosno njihove organizacije, te diskutirane nužne pretpostavke za jače povezivanje na relaciji obrazovne institucije (odsjeci za socijalni rad) – praksa – korisnici usluga.

Nadamo se da će knjiga popuniti očiglednu prazninu u literaturi o savremenoj socijalnoj politici i socijalnom radu na bosanskom jeziku, i kao takva namijenjena je prevashodno studentima postdiplomskih studija (master i doktorski studij), ali i onom dijelu profesionalne zajednice socijalnog rada koji prepoznaje značaj cjeloživotnog učenja i edukacije.

Sarajevo, decembar 2016.

Autorice

LITERATURA

Delpit, L. (2006). *Other people's children cultural conflict in the classroom*, New York: New York Press.

Freire, P. (2002). *Pedagogija obespravljenih*, Zagreb: Odras – održiv razvoj zajednice.

Giroux, H. (1997). *Pedagogy and the politics of hope: Theory, culture and schooling*, Boulder, CO: Westview Press.

Heydorn, H.J. (1979). *Ueber den Widerspruch von Bildung und Herrschaft*, Frankfurt/M: ISS.

Liessman, K.P. (2008). *Teorija neobrazovanosti. Zablude društva znanja*, Zagreb: Naklada Jasenski i Turk.

Lorenz, W. (2011). 'Social Work between sentimentality and effectiveness – Warming the Hearth in a Cold Political Climate with Trust, Empathy and Kindness', u: Friedrich Seibel, Guenter Friesenhahn, Walter Lorenz, Oldrich Chytil (ur.). *European Developments and Social Profession – Community, Education, Research, Professionalisation*, 33-47.

McLaren, P. (2000). *Che Guevara, Paulo Freire, and the Pedagogy of Revolution*, New York: Rowman and Littlefield Publishers, Inc.

Noddings, N. (2006): *Critical lessons what our schools should teach*, Cambridge: Cambridge University Press.

Nussbaum, M.C. (2012). *Ne profitu. Zašto demokracija treba humanistiku?*, Zagreb: Agom.

Saleebey, D., Scanlon, E. (2005). 'Is a Critical Pedagogy for the Profession of Social Work Possible', *Journal of Teaching in Social Work*, 25 (3-4), 1-18.

Suenker, H. (2006). *Politics, Building and Social Justice. Perspectives for a Democratic Society*, Rotterdam: Sense Publishers.

Sanela Bašić
**DRUŠTVENE NEJEDNAKOSTI,
DRUŠTVENO RASLOJAVANJE I SIROMAŠTVO U BIH**

Recentna finansijska kriza i s njom povezana kriza ekonomskog, političkog i društvenog ustrojstva usmjerila je u žižu naučnog (i javnog) interesovanja pitanje društvenih nejednakosti i posljedice ovoga fenomena. Nejednakost u dohotku i bogatstvu intenzivirala se u mnogim zemljama krajem 20-og i početkom 21-og stoljeća, uz istovremeno intenziviranje siromaštva koje se često opisuje grotesknim.

Tako, primjerice, knjiga “Kapital u 21. stoljeću”, je djelo koje je izazvalo brojne i kontroverzne rasprave, i to ne samo među ekonomistima. Thomas Picketty (2014) problematizira pitanje rasta društvenih nejednakosti iz sljedeće perspektive: da li je današnji nivo nejednakosti društveno opravdan, ako nije, na koji način je moguće ublažiti društvene tenzije proizišle iz nejednakosti (porezni system) i treće, da li bi nastanak male, ali stabilne rentijerske elite (s neograničenom društvenom moći) potencijalno ugrozilo demokratski društveni poredak? U ovom trećem pitanju sadržana je suština rasprave: strah od ekstremne društvene polarizacije kao prijetnja demokratskom sistemu i koheziji.

O čemu govorimo kada govorimo o društvenoj polarizaciji, odnosno raslojavanju?

Jedan od najznačajnijih istraživača siromaštva, britanski sociolog Peter Townsend (2002) koristi koncept društvenog raslojavanja/polarizacije kako bi opisao proces sve značajnije koncentracije i bogatstva i siromaštva te predlaže povezivanje koncepta siromaštva (posebno u

njegovoj "britanskoj" varijanti potklase) - koji usmjerava pažnju na samo jednu skupini, skupinu deprivilegiranih - sa konceptom polarizacije, koji omogućava da se fenomen potklase posmatra relaciono fenomenu koji naziva nadklasom, koju čini uska elite superbogatih, ali moćnih (obzirom da koncentracija bogatstva, u pravilu, znači i koncentraciju (društvene) moći). Na činjenicu da u osnovi svakoga bogatstva i siromaštva leže mehanizmi društvene nejednakosti upozorava i često citirana izreka Bertolta Brecht: *"Ein Armer Mann trifft reichen Mann und sehnt sich an. Da sprach der Arme zum Reichen: Wäre ich nicht arm, wärest Du nicht reich!"* (Siromašni i bogati čovjek sretno se i gledaše jedan drugog. I siromašni reče bogatome: da ja nisam siromašan, ti ne bi bio bogat!").

MAPIRANJE KONTEKSTA: DRUŠTVENE NEJEDNAKOSTI, SOCIJALNO RASLOJAVANJE I SIROMAŠTVO U BIH

Najbolnija implikacija bosanskohercegovačke dvodecenijske "tranzicije" jeste zasigurno opće osiromašenje. Postratno, tranzicijsko, bosanskohercegovačko društvo je društvo brojnih podjela koje se konstruišu oko etničkih, vjerskih, političkih, obrazovnih, starosnih, rodni i drugih podjela, među kojima socio-ekonomska okosnica podjele postaje sve relevantnija. Kako je to osiromašenje povezano sa društvenom polarizacijom i nejednakošću?

U teorijskom smislu, koncept društvene nejednakosti pokazuje kako su resursi (materijalni, finansijski, socijalni, kulturni) raspoređeni unutar društvene zajednice. Budući da distribucija resursa utiče na opseg i dubinu siromaštva, podaci o nejednakosti od vitalnog su značaja za promišljanje siromaštva. Međutim, postavlja se pitanje slično kao i kod istraživanja siromaštva kako mjeriti nejednakost, odnosno polarizaciju? Da li je riječ o nejednakosti u prihodima ili bogatstvu, ili oboje...?

U sociologiji, promjene u društvenoj strukturi opisivale su se tradicionalno konceptom društvene klase i sloja (koncept društvene klase/sloja polazi od objektivne socioekonomske situacije u smislu dohotka/primanja imovine i obrazovanje, odnosno ekonomski i

obrazovni kapital po Bourdieu; za koju se pretpostavlja da strukturira i određuje klasnu svijest (Marks), odnosno mentalitet sloja (Geiger), odnosno habitus (Bourdieu) te se pita u kojoj mjeri socio ekonomski položaj i s njima spojivi mentaliteti utiču na životne šanse i rizike određenih klasa i slojeva u smislu privilegiranost, odnosno zapostavljanja?).

U zapadnoj je sociološkoj misli, koncept društvene klase doskoro smatran outdatiranim analitičkim konstruktom bez potencije da objasni socijalne razlike, s obzirom da se veže za tradicionalne koncepte domaćinstva i nacije. Neki od najutjecajnijih savremenih socijalni mislioca (poput Ulricha Becka, Zygmunta Baumana, John Urraya) rastuće socijalne nejednakosti tumače ne kao posljedicu klasnih procesa, nego kao posljedicu neklasno zasnovane individualizacije (Back), mobilnosti i fluidnosti (Bauman). Pristup koji koristi, primjerice, Picketty, ali i drugi savremeni mislioci "društvenog", poput Žižeka, Borona, Cremina pokazuje da je retorika endemske fluidnosti koja karakteriše današnje sociološko teoretiziranje slijepa prema stabilnostima i regularnostima koje i danas karakteriziraju ljudsku društvenu egzistenciju.

U našem kontekstu, klasna perspektiva je – na hipoteci socijalističkog naslijeđa - u potpunosti delegitimizirana i to je vjerovatno razlog zbog čega nemamo empirijskih istraživanja na temelju kojih bi bilo moguće govoriti o razmjerama, mehanizmima i posljedicama društvenog raslojavanja iz sociološke perspektive.

Do određenih saznanja o ovim procesima moguće je doći na temelju ekonomskih indikatora gdje nam na raspolaganju stoje dvije mjere – obje mjere utvrđuju isključivo nejednakost dohotka (ne i nejednakost u bogatstvu)¹:

1. Gini koeficijent je numerički pokazatelj nejednakosti u raspodjeli dohotka u društvu. Kreće se u rasponu od 0-1, odnosno 0-100 (vrijednost 0=apsolutna jednakost (svi stanovnici imaju jednak prihod), vrijednost

¹ Predočena analiza stanja i trendova u omjeru nejednakosti u dohotku, te rasprostranjenosti, strukturi i rizičnosti od siromaštva temelji se na sekundarnoj analizi podataka iz "Ankete o potrošnji domaćinstava" (APD), koje u trogodišnjem intervalu prikuplja Agencija za statistiku BiH, u saradnji sa entitetskim statističkim zavodima. Više informacija vidi: www.bhas.ba.

100= apsoluta nejednakost, 1 osoba prima sav raspoloživi prihod). Što je Gini koeficijent veći, veća je nejednakost distribucije dohotka.

Nejednakost mjerena Gini koeficijent za BiH iznosila je:

Tab 1: Gini koeficijent u BiH i EU

BIH		EU	
GODINA	GINI KOEFICIJENT	GODINA	GINI KOEFICIJENT
2001	28.03	2000	29
2004	35.78	2012	30.6
2007	36.21	-	-

(Izvor: Anketa o potrošnji domaćinstava u BiH 2001, 2004. i 2007; EU-SILC baza podataka)

Na temelju prezentiranih podataka moguće je zaključiti: da je stopa nejednakosti u prihodima do 2001. godine bila nešto ispod EU prosjeka²(EU prosjek u 2000. godini iznosio je 29), s tendencijom intenziviranja u 2004, odnosno 2007. godini, kada Gini koeficijent za BiH za šest poena premašuje europski prosjek; b) rast nejednakosti u dohotku u BiH u promatranom intervalu znatno je intenzivniji od istovjetnog procesa u zemljama EU: u EU Gini koeficijent je u 12 godina povećan za 1.6, dok je u BiH u samo šest godina porastao za više od 8 poena.

2. S80/S20 koeficijent: odnos ukupnog ekvivalentnog prihoda 20% populacije sa najvišim prihodima prema ukupnom ekvivalentnom prihodu 20% populacije sa najnižim prihodima u nekoj zemlji.

² Evidentne su snažne razlike u nivo nejednakosti prihoda među zemljama članicama EU. Najmanji stepen nejednakosti u dohotku imaju Austrija, Češka, Finska, Mađarska, Holandija, Slovenija, Slovačka i Švedska, u kojima se Gini koeficijent kreće u rasponu 23.7-27.6. Najveći stepen dohodovne nejednakosti bilježe Bugarska, Grčka, Latvija, Portugal, Rumunija, Španija i Ujedinjeno kraljevstvo, u kojima Gini koeficijent iznosi 33.2-35.7. U regionalnom kontekstu, Gini koeficijent za 2012. godinu u Srbiji je iznosio 30.0, a u Crnoj Gori 26.5, što govori da su razlike u prihodima domaćinstava u ove dvije zemlje manje izraženije nego u BiH.

Tab. 2: S80/S20 koeficijent u BiH

BiH	GORNJIH 80%	2001.	3.720
		2004.	4.314
		2007.	4.318
	DONJIH 20%	2001.	0.913
		2004.	0.698
		2007.	0.665

(Izvor: Anketa o potrošnji domaćinstava u BiH 2001, 2004 i 2007)

Trend u kretanju S80/S20 indeksa pokazuje gotovo istovjetan obrazac rasta nejednakosti u potrošnji: primjerice, u 2007. godini 20% domaćinstava sa najvišim prihodima trošilo je 4.3 puta više nego 20% onih sa najnižim prihodima. Za razliku od Gini koeficijenta, S80/S20 index u BiH ispod je EU prosjeka³, odnosno prema vrijednosti ovoga indeksa Bosna i Hercegovina se kvalificira u skupinu zemalja sa niskim razlikama u prihodu.

NIVO I DISTRIBUCIJA SIROMAŠTVA U BIH

Unutar akademskog i javnog diskursa možemo se naravno sporiti o važnosti i društvenom značenju ovih procesa. Možemo se sporiti o tome da li je porast nivoa nejednakosti dobar ili loš po zajednicu, da li je rast nejednakosti prihvatljiv ili neprihvatljiv, odnosno koji je omjer nejednakosti poželjno ili potrebno tolerirati.

³ S80/S20 indeks u EU u 2000. iznosio je 4.5, a u 2012. godini 5.1, sa signifikantnim varijacijama dijeleći članice EU na dvije skupine, zemlje sa niskim razlikama u prihodima (S80/S20 koeficijent u visini 3.4-7.2 (Austrija, Belgija, Češka, Finska, Mađarska, Slovenija i Slovakija) i zemlje sa visokim razlikama u prihodima (S80/S20 koeficijent u visini 5.3-7.2 (Bugarska, Grčka, Latvija, Litvanija, Portugal, Rumunija i Španija (EPAN, 2014)).

Dakle, javne rasprave mogu se ticati "omjera nejednakosti", ali ne i njegove egzistencije: jer (relativno) siromaštvo nije samo jedan aspekt nejednakosti, nego naprosto neprihvatljivo lice ekstremne nejednakosti. Naročito ukoliko siromaštvo ne posmatramo isključivo kao ekonomsko pitanje, nego iz danas dominantnog diskursa diskurs ljudskih prava, građanstva, moći i "glasa" koji nastoji da poveže borbu protiv siromaštva sa širim političkim pitanjima demokracije, ljudskih prava i građanstva. U skladu sa ovim razumijevanjem, osnovni uzrok siromaštva nalazi se u nemogućnosti ostvarivanja fundamentalnih prava (građanskih, političkih, socijalnih) i građanskog statusa (pravo na osnovni životni standard i sudjelovanje u temeljnim društvenim institucijama), a što je sadržano u, primjerice, čl. 22. Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima koji kaže da "svaka osoba ima pravo na realizaciju... ekonomskih, društvenih i kulturnih prava neophodnih...za osiguranje njenog dostojanstva" (UDHR, čl. 22).

Posmatramo li BiH u skladu sa mjerilima Organizacije Ujedinjenih nacija – index humanog razvoja za 2014. godinu – koji je trokompozitna mjera shodno dužini životnog vijeka, obrazovanju (znanje mjereno pismenošću) i materijalnom životnom standardu (mjereno BDP per capita), posljednji podaci objavljeni 24. jula ove godine, u odnosu spram 185 uključene zemlje, BiH zauzima 86. poziciju – HDI=0.731.

Uprkos tome što na prvi pogled može izgledati optimistično, jer se time kvalificira u prvih 90 razvijenijih zemalja, važno je istaći da se, u regionalnom kontekstu, samo Albanija rangira niže (95. pozicija, HDI=0.716).⁴

Realniji pokazatelji o nivou siromaštva, strukturi siromašnih i relativnoj ugroženosti pojedinih kategorija prikupljaju se od 2001. godine u okviru *Ankete o ispitivanju životnog standarda* (Living Standard Measurement Survey).

⁴ U regionalnim okvirima, po razvijenosti – mjerenoj indeksom humanog razvoja prednjači Slovenija (25 mjesto -0.874), potom slijede Hrvatska (47 mjesto -0.812), Crna Gora (51 mjesto -0.789); Srbija (77 mjesto -0.745) i Makedonija (84 mjesto -0.732. U globalnim okvirima, na prvom mjestu je Norveška sa HDI u visini od 0.994. Za više informacija vidjeti: <http://www.hdr.undp.org/en>. Bilo je interesantno uporediti dostupne podatke o visini HDI za 1990-u godinu (prije ratnih devastacija i tranzicije): od 160 zemalja obuhvaćenim ispitivanjem u 1990-oj godini, SFRJ zauzima 34. poziciju – sa HDI od 0.893, i kvalificira se ispred, primjerice, Portugala, Poljske, Albanije i Rumunije. Date godine najrazvijenija zemlja svijeta bio je Japan sa HDI od 0.993

Prvo istraživanje siromaštva u BiH proveli su 2001. godine Svjetska banka i Razvojni program Ujedinjenih nacija, u saradnji sa entiteskim statističkim zavodima, na uzorku od 5.400 domaćinstava u 25 općina iz oba entiteta. Metodom modularne ankete u 13 oblasti (*demografija, stanovanje, obrazovanje, zapošljavanje, migracije, zdravstvo, privatizacija, kredit, socijalna pomoć, potrošnja, nepoljoprivredne poslovne aktivnosti i samostalne poljoprivredne aktivnosti*) prikupljeni podaci omogućavaju ocjenu o rasprostranjenosti i distribuciji siromaštva, te relativnoj ugroženosti pojedinih kategorija⁵.

Podaci prvog istraživanja pokazali su da se 19,5% bosanskohercegovačkog stanovništva nalazi ispod generalne linije siromaštva, sa potrošnjom manjom od cca. 2000 KM po osobi godišnje, dok se dodatnih 30% stanovništva nalazi u riziku od siromaštva (neposredno iznad ove granice i pokazuje iznimnu vulnerabilnost na nepovoljne ekonomske šokove).

Agencija za statistiku BiH nastavila je pratiti trendove u rasprostranjenosti i strukturi siromaštva, kroz trogodišnje publikacije *Izveštaj o potrošnji domaćinstva*⁶, dok se relativna linija siromaštva određuje na temelju rashoda, odnosno potrošnje niže od 60% medijane izdataka za potrošnju.

Podaci za 2011. godinu na reprezentativnom uzorku od 7.400 domaćinstava u BiH, pokazuju da se od 3,1 miliona stanovnika BiH (uočen pad stanovništva u odnosu na 2007) 566.025, odnosno 17.9% nalazi ispod generalne linije siromaštva, koja je ekvivalentna potrošnji od 416,40 KM po ekvivalentu odrasle osobe. Ova stopa ne razlikuje se puno od stopa siromaštva u zemljama EU. Stope siromaštva na nivou EU (2012): 24.8% stanovništva je u riziku od siromaštva i socijalne isključenosti (mjereno AROPE indikatorima koji prate implementaciju

⁵ U ovom istraživanju, kao indikator siromaštva korištena je apsolutna linija siromaštva, ekstremna (potrošnja od 760 KM po osobi godišnje) i relativna (potrošnja od 2.198 KM po osobi godišnje)

⁶ Važno je imati u vidu da opseg siromašnih i stope siromaštva zavise od toga kako je definisana linija siromaštva (granica koja dijeli stanovništvo u dvije skupine, siromašne i nesiromašne). U europskom kontekstu, linija siromaštva određuje se kao 60% medijane prosječnog nacionalnog dohotka, a ne kao medijana mjesečnih izdataka za potrošnju.

Tab. 3: Stope siromaštva u BiH za period 2001–2011. godina

	BiH (%)	FBiH (%)	RS (%)	BD (%)
2001.	19,5	16,3	18,6	-
2004.	17,7	18,5	17,4	7,9
2007.	18,6	17,5	20,2	25,0
2011.	17,9	17,1	19,5	14,7

(Izvor: Agencija za statistiku BiH (2011): Siromaštvo: Procjena i glavne karakteristike siro-mašnih domaćinstava)

Strategije EUROPE 2020), od čega 16.9% ispod linije siromaštva, 9.9% veoma materijalno deprivirano i 10.5% živi u domaćinstvima niskog intenziteta rada⁷. S napomenom, da ove dvije stope nisu direktno uporedive budući da se izračunavaju na temelju dva različita pristupa mjerenju siromaštva.

Podaci o rasprostranjenosti siromaštva u periodu 2001–2011. godina na državnom nivou ukazuju na blagi trend opadanja broja siromašnih osoba (sa 19.5% u 2001 na 17.9% u 2011.). Na nivou FBiH i RS-a, primjetne su blage flukatacije stope siromaštva, koja je u 2011. godini u FBiH stabilizirala na 17.1% (sa 17.5% u 2007), a u RS na 19.5% (sa 20.2%). Najintenzivniji rast, a potom i smanjenje stope siromaštva zabilježeno u Brčko Distriktu (gdje je stopa siromaštva u 2004. godini iznosila 7,9%, 2007- 25%, a 2011 – 14.7%).

U svjetlu negativnih društvenih i ekonomskih trendova, rastućeg nezadovoljstva među stanovništvom i javnom percepcijom o bosanskohercegovačkom društvu kao sve siromašnijoj zajednici, postavlja se pitanje pouzdanosti ovih podataka. U tom kontekstu se u dokumentima Svjetske banke promiče stav po kojem je stopa siromaštva u BiH potcijenjena.

⁷ K tome treba ukazati na značajne razlike u stopi rizika od siromaštva i socijalne isključenosti među EU članicama. Tako, primjerice, prema bazi podataka EUSILC, najvišu stopu rizika od siromaštva i socijalne isključenosti imaju Bugarska (49.3%), Rumunija (41.7%), Grčka (34.6%), Litvanija (32.5%) i Hrvatska (32.3%), a najnižu Holandija (15%).

DRUŠTVENE PODJELE I SIROMAŠTVO

Drugi sociološki pristup koji nam može biti od koristi u analizi sprege društvenog raslojavanja i siromaštva jeste model društvene situacije. Ovaj pristup omogućuju da se, uzimajući u obzir višedimenzionalnu prirodu nejednakosti, tradicionalna (klasna) socioekonomska analiza vertikalnih nejednakosti proširi uvođenjem tzv. horizontalnih nejednakosti, odnosno nejednakosti u odnosu na rod, dob, invaliditet, etničku pripadnost, regionalno porijeklo, invaliditet, migranški status, itd. U središtu ovoga modela nalazi se međudejstvo različitih faktora u "pripisivanju" privilegija i uskraćenosti, odnosno identifikacija konstalacija faktora koji doprinose nastanku stanja privilegiranosti, odnosno uskraćenosti.

Na temelju ovoga modela, moguće je ponuditi produbljeniju sliku siromaštva uparivanjem kategorija dobne starosti, spola, etničke i vjerske pripadnosti, obrazovanja i raspoloživih ekonomskih resursa i dokazati da siromaštvo, odnosno rizik od siromaštva nije podjednako distribuiran unutar opće populacije. Lica siromaštva posmatrana kroz prizmu modela socijalne situacije su mnogobrojna, a profil siromaštva promjenjiv.

ROD I SIROMAŠTVO

Rod je jedan od najznačajnijih kriterijuma socijalne diferencijacije. U istraživanjima siromaštva "uvođenje" roda kao analitičke kategorije na bazi feminističke kritike "rodne slijeposti" na činjenicu da su žene disproporcionalno pogođene fenomenom siromaštva i da je njihovo iskustvo siromaštva kvalitativna drugačije od muškaraca – feminizacija siromaštva – kao ambivalentan koncept koji opisuje: 1. rastući udio žena u strukturi siromašnih, s porastom siromaštva (nevidljivost), 2. veći stepen rizika od siromaštva kod žena (rodni balans) i 3. snažniji naglasak na žensko iskustvo siromaštva u javnim politikama i istraživanjima (rekonceptualizacija).

Na tendenciju feminizacije siromaštva upućuju promjene u stopama siromaštva između žena i muškaraca u dva posljednja intervala. Dok je prema podacima LSMS 2007, stopa siromaštva u domaćinstvima u kojima su nositelji žene (15.77%) niža od onih u kojima su nositelji muškarci (19.32) (što upućuje na zaključak da žene nisu te koje dominiraju u strukturi siromašnih osoba, nego su to muškarci, izuzev za gradska domaćinstva u kojima su domaćinstva kojima je nosilac žena siromašnija u odnosu na ona u kojima je nositelj muškarac), situacija je 2011. godini obrnuta: žena je nosilac u 20.3% siromašnih domćinstava, naspram 16.2% kod muškaraca. Razlike su manje u FBiH (17.0%:15./%), osiromašenje žene je posebno izraženo u RS (25.6%: 17.6%). Ovdje treba imati na umu da mjerenja siromaštva bilo na temelju prihoda bilo na temelju potrošnje na porodičnom nivou/ nivou domaćinstva ne uzimaju u obzir individualne i porodične okolnosti koje mogu biti krucijalne u razumijevanju siromaštva, njegovoj dubini i posljedicama (nejednaka distribucija resursa unutar domaćinstva). Pored toga, kombiniramo li rodni kriterij sa spolom, primijetit ćemo da je stopa siromaštva najveća u domaćinstvima u kojima je muškarac nosilac domaćinstva među mladima starosne dobi 15-24 godine, dok je stopa siromaštva za žene najveća kod žena starosti iznad 65 godina (17,94%).

ŽIVOTNA DOB I SIROMAŠTVO

Da je distribucija siromaštva povezana sa starosnom dobi, odnosno da varira u životnom ciklusu ustanovio je još Rowntree (1901, prema Šućur, 2001), koji je na temelju empirijskih istraživanja utvrdio da se siromaštvo intenzivira u djetinjstvu, ranoj srednjoj dobi i starosti. Razvoj države blagostanja naročito nakon Drugog svjetskog rata – omogućio je da se rizik od siromaštva u starosti (putem penzionog sistema) i ranoj srednjoj dobi (porodična politika) eliminiira ili donekle ublaži (u zavisnosti od tipa socijalne države), ali rastuće stope siromaštva kod djece (proces koji se opisuje konceptom infantilizacije siromaštva) te porast stopa siromaštva među mladima pokazuju da su napori bili nedovoljni.

U Bosni i Hercegovini se siromaštvo danas očito raspoređuje upravo prema Rawntreejevom obrascu: posmatrano u odnosu na kriterij starosne dobi, siromaštvo je najrasprostranjenije među kategorijom mladih odraslih osoba (25-34 godine 21,27%) uslovljeno vjerovatno završetkom procesa obrazovanja i ograničenim mogućnostima zapošljavanja; zrelih odraslih (35-49 - 20.18%) – spojivo sa rastom izdržavanih članova domaćinstvadjeca i kod osoba starijih od 65 godine (19.43%) – zbog nepokrivenosti penzionim osiguranjem ili niskim naknadama. Postoje značajne razlike među entitetima, u FBiH siromaštvo je koncentriranije u kohorti mladih odraslih (23.10% najsiromašnija skupina), a u RS-u među starijim osobama (24.01%).

Nadalje, podaci iz APD 2013⁸ pokazuju da je siromaštvo učestalije među domaćinstvima sa djecom: stopa siromaštva kod domaćinstva bez djece iznosi 14.24%, domaćinstva sa jednim djetetom – 20.08%, sa dvoje djece 30.66%, a troje ili više djece – 43.02%, čime se i mi pridružujemo globalnom i europskom trendu intenziviranja dječijeg siromaštva.

RAD/ZAPOŠLJAVANJE I SIROMAŠTVO

Plaćeni rad tradicionalno se smatra temeljnom branom protiv siromaštva. S druge strane, pojava “novo siromašnih” u euroameričkom kontekstu pokazala je da svaki posao ne štiti od rizika od siromaštva. Podaci iz APD 2013 pokazuju snažnu korelaciju između radnog statusa i siromaštva: stopa siromaštva dostiže 27.8% za domaćinstva na čijem je čelu nezaposlena osoba, odnosno 24.7%, domaćica, ali je najviša kod osoba koje su nesposobne za rad (siromaštvo i invaliditet) kod kojih iznosi 38.5%. O postojanju “radno siromašnih” u bosanskohercegvačkom kontekstu govori stopa od 12.5% onih koji svojim primanjima ne dostižu definisani nivo potrošnje. Stopa siromaštva najniža je kod domaćinstava na čijem čelu je penzionisana osoba (15.8%).

⁸ Skraćena za Anketa o potrošnji domaćinstava u BiH.

Prezentirani podaci omogućuju da ovom prilikom skrenemo pažnju na spregu siromaštva i invalidnosti koja ima svoje uzroke kako u niskoj participaciji osoba s invaliditetom na tržištu rada i diskriminacijom, posebno u sferi rada, socijalne zaštite (dualno zakonodavstvo po vrsti/ tipu invaliditeta) te obrazovanja, ali i refleksiju rastuće nezaposlenosti na porast siromaštva, posebno među mladim.

Nezaposlenost općenito i nezaposlenost mladih partikularno je stari/ novi društveni problem u BiH. Problem socijalističke nezaposlenosti postaje više nego očigledan već 1980-ih godina i postaje negativnim kotrapodom važnog ako ne i krucijalnog elementa legitimacijskih osnova socijalističkog sistema – socijalističke zaposlenosti:

Iz prezentiranih podataka vidljiva je snažna podjela unutar jugoslovenskog prostora na razvijene i manje razvijene republike, pri čemu se BiH u odnosu na stopu nezaposlenosti od preko 20% svrstava u ove potonje. Nije nevažna ni činjenica da je 1990-e godine stopa nezaposlenosti u BiH bila čak četiri puta viša od stope nezaposlenosti u Sloveniji (4.8%). U nedavno objavljenoj knjizi *Knjiga mojih života* Aleksandar Hemon – usudila bih se reći bosanski pisac sa američkom adresom, govori, između ostaloga, i sveopćoj rezigniranosti, apatiji i besperspektivnosti među mladim, univerzitetski obrazovanim i nezaposlenim osobama u, kako on kaže, citiram "... našem tužno socijalističkom društvu gdje je bilo sasvim normalno da omatoriš, a još uvijek živiš kod staraca, trajno nezaposlen" (Hemon, 2013:63).

Trenutačno, nezaposlenost mladih jeste regionalni europski i globalni fenomen.

O razmjerama ovoga društvenog problema dovoljno govore užasavajuće visoke stope nezaposlenosti među ovom kategorijom stanovništva: u BiH-57.9%, Makedoniji-53%, Srbiji-51.2%, Crna Gora-43.7%, Albanija-23.6%, Hrvatskoj-52.8%.

Tab. 4: Stope nezaposlenosti u SFRJ u periodu 1980–1990.

STOPE NEZAPOSLENOSTI	1980.	1981.	1982.	1983.	1984.	1985.	1986.	1987.	1988.	1989.	1990.
SFRJ	13.8	13.8	14.4	14.9	15.7	16.3	16.6	16.1	16.8	14.9	15.9
BOSNA I HERCEGOVINA	16.6	16.7	17.9	20.3	23.0	24.4	24.3	23.1	24.1	20.3	20.6
CRNA GORA	17.5	18.1	19.3	21.6	23.5	24.6	23.6	26.3	21.6	21.6	21.6
MAKEDONIJA	27.9	29.0	28.1	26.4	26.7	27.6	27.7	27.3	27.1	21.9	22.9
KOSOVO	39.0	39.1	41.0	44.5	49.9	54.2	57.1	57.0	57.8	36.3	38.4
HRVATSKA	5.7	6.1	6.9	7.4	7.7	7.9	7.9	7.8	8.5	8.0	8.6
SLOVENIJA	1.4	1.6	1.7	2.0	1.9	1.8	1.7	1.8	2.5	3.2	4.8
SRBIJA	18.9	17.7	17.9	17.3	17.0	17.4	17.9	17.8	18.1	15.6	16.4

(Izvor: Woodward, 1995:384)

Prosječna stopa nezaposlenosti mladih u EU iznosi 22.2% i dvostruko je viša od opće stope nezaposlenosti, koja je u 2012. godini iznosila 10.1%. Pri tome, evidentne su snažne razlike među državama članicama: tako najveću stopu nezaposlenosti mladih ima Grčka (57.3%), potom slijede Španija (56.5%), Cipar (43.9%), Italija (40.4%), i Portugal (36.9%), dok je stopa nezaposlenosti mladih najniža u Njemačkoj (8%), Austriji (9%) i Holandiji (9.7%)⁹.

OBRAZOVANJE I SIROMAŠTVO

Dosadašnja istraživanja empirijski potvrđuju spregu između obrazovanja i siromaštva na način da se nivo obrazovanja pojavljuje kao važna determinantna siromaštva (ili bogatstva). Naime, stopa siromaštva srazmjerna je nivou obrazovanja: što niži nivo obrazovanja, veći rizik od siromaštva.

⁹ Podaci za zemlje regiona dati su na osnovu službenih statističkim podataka sadržanim u anketama o radnoj snazi ili sličnim publikacijama nacionalnih statističkih zavoda/agencija, a za zemlje EU iz eurostatove baze podataka.

Tako su, prema podacima APD 2013, u strukturi siromašnih u odnosu na nivo obrazovanja najzastupljenije osobe "bez škole" (39.8%), osobe sa završenom osnovnom školom (26.4%), a značajno opada (dvostruko niža) u domaćinstvima čiji nosilac ima završeno srednjoškolsko obrazovanje (11.4%) i najniža je kod osoba sa visokoškolskim obrazovanjem (4.1%).

SOCIJALNA ISKLJUČENOST I SIROMAŠTVO

Treći i najmlađi pristup u diskusiji društvenog raslojavanja i siromaštva postaje sve značajniji – koncept socijalne isključenosti/uključenosti. Izvorno, "francuski" koncept kojim se analitički opisivalo novo siromaštvo, nezaposlenost i prostorna segregacija, postao je u međuvremenu važan analitički konstrukt u EU, pa time i ostatku Europe. Osnova analize jeste bipolarna metafora isključenosti i uključenosti (van i unutra), a razlikuje se od vertikalnog modela i modela društvene situacije po tome što socijalne nejednakosti ne posmatra kao gradualno stepenovanje nejednakosti između različitih klasa, slojeva, starosnih grupa itd., nego se u fokusu analize nalazi društveni rascjep, pukotina unutar društva, rez koji dijeli društvo na one koji pripadaju i one isključene, marginalizirane (u fokusu su ekstremno deprivirani).

Ovaj koncept često se proširuje konceptom tri zone Roberta Castela: između ove dvije zone postoji jedna međuzona, zona društvene vulnerabilnosti koja se najčešće misli prekarnošću (prekarna nesigurnost, nestabilnost, nesigurna sredina).

Premda je ovaj pristup od izuzetne društveno-političke relevantnosti, temeljni nedostatak ogleda se u činjenici da se analiza fokusira na najdonji društveni startum, na ekstremno deprivilegirane. S druge strane, analitička prednost koncepta ogleda se u tome što omogućuje da se identificiraju procesi isključivanja i rizika od isključenosti u mnogim područjima društvene strukture, u različitim slojevima i miljeima. Nimalo začuđujuće, analize pokazuju da se i socijalna isključenost i "prekarnost" jasno i tipično raspoređuju prema određenim društvenim slojevima.

Da siromaštvo u današnjoj BiH nije samo ekonomski, nego i društveno konotirano, odnosno da je nedostatak ekonomskih mogućnosti praćen pozicijom zavisnosti i nemoći moguće je argumentirati nalazima istraživanja socijalne uključenosti, odnosno isključenosti u BiH, koje je 2007. godine proveo Razvojni program Ujedinjenih nacija, koji su publicirani u Izvještaju o humanom razvoju, pod naslovom *Socijalna uključenost u BiH*.

Na temelju sedam (7) indikatora socijalne isključenosti u oblasti životnog standarda¹⁰ zdravlja¹¹ obrazovanja¹², učestvovanja u društvu¹³ pristupa uslugama¹⁴, utvrđen je index generalne isključenosti za BiH koji iznosi 52.32%, sugerirajući da je više od polovine stanovništva BiH isključeno iz društva. Alarmirajući su i podaci iz istoga istraživanja, po kojima je 21,85% stanovništva ekstremno isključeno, a čak 47,31 % dugotrajno isključeno. Socijalno isključeni su u današnjoj BiH prije svega starije osobe, mladi, osobe s invaliditetom, raseljene osobe i Romi (UNDP, 2007).

U 2011. godini Europska banka za rekonstrukciju i razvoj publicirala je studiju "Život u tranziciji 2011"¹⁵, zasnovanu na empirijskom istraživanju provedenom u 2010. godini među 34 zemlje – uključujući i BiH, pri čemu je rizik od siromaštva i socijalne isključenosti mjeren AROPE indikatorima koji se koriste na nivou EU, a sastoje se od: izloženost riziku od siromaštva¹⁶, teška materijalna depriviranost¹⁷ i domaćinstva sa niskim intenzitetom rada. U sljedećoj tabeli dat je prikaz rezultata za BiH:

¹⁰ Stanovništvo ispod linije siromaštva, dugotrajna nezaposlenost.

¹¹ Osobe bez zdravstvenog osiguranja.

¹² Osobe starije od 15 godina koje nisu završile osnovnu školu.

¹³ Osobe koje ne glasaju na izborima.

¹⁴ Domaćinstva bez telefona.

¹⁵ Navedeno istraživanje predstavlja nastavak praćenja tranzicijskih ishoda u ovim zemljama koje je započeto prvom studijom izrađenom 2006. godine.

¹⁶ Domaćinstva čiji su prihodi ispod linije siromaštva (niži od 60% medijane prosječnog naci onalnog dohotka).

¹⁷ Domaćinstva koja si ne mogu priuštiti najmanje 4 od sljedećih "stvari": snošenje neočekivanih, iznenadnih finansijskih troškova; jednu sedmicu godišnjeg odmora van mjesta stanovanja; jedan mesni obrok (crveno/pileće meso ili riba), odnosno vegetarijanski ekvivalent svaki drugi dan; adekvatno grijanje doma; trajna dobra, poput veš-mašine, TV u boji, telefona, auta; koji su suočeni sa finansijskim pritiscima (stanarina, rate kredita, režije) koje ne mogu platiti.

Tab. 5: Rizik od siromaštva i socijalne isključenosti u BiH mjereno AROPE indikatorima

	BROJ LICA	PROCENAT STANOVNIŠTVA
IZLOŽENI RIZIKU OD SIROMAŠTVA	1.514.576	32.4%
TEŠKO MATERIJALNO DEPRIVIRANI	891.614	19.1%
VRLO NISKO INTENZITETA RADA	305.641	6.5%
RIZIK OD SIROMAŠTVA I SOCIJALNE ISKLJUČENOSTI	2.711.831	58%

(Izvor: EBRD, 2011.)

Prema dobijenim podacima, u riziku od siromaštva nalazi se 32.4% stanovništva, dodatnih 19.1% stanovništva je teško materijalno deprivirana, a 6.5% niskog intenziteta rada. Shodno tome, rizik od siromaštva i socijalne isključenosti u BiH, mjereno AROPE indikatorima, a u 2010. godini iznosio je 58%, što u kauzalitetu znači da je svaka druga osoba pogođena ovim fenomenom. Od zemalja u regionu, "najbliža" nam je Bugarska u kojoj je stopa rizika iznosila 49.3%. U Hrvatskoj, primjerice, svaki treći stanovnik je u stanju rizika od siromaštva i socijalne isključenosti (33%).

Istovremeno, porast siromaštva i socijalne isključenosti dešava se u društvenom ozračju koje karakteriše odsustvo izvanporodične solidarnosti. Tako, primjerice, u zaključku UNDP istraživanja društvenog kapitala u BiH (2009 :99), autori konstatiraju sljedeće: "Šire društveno tkivo obilježava nizak stepen društvenog povjerenja u 'nepoznate', te visok stupanj oslanjanja na homogene mreže kojima nedostaje različitosti i koje guše tokove informacija. (...)

Štaviše u institucijama prevladava nepotizam i klijentelizam na način koji brojne ljude isključuje iz pristupa uslugama te sprečava ostvarivanje osnovnih ljudskih prava i djeluje pogubno po humani razvoj".

Očito je da se nesigurnost u današnjem BiH društvu ispoljava nedostatkom povjerenja u druge (ljude) i nedostatkom povjerenja u institucije sistema (pravne, zdravstvene, političke...), koje, uzvratno, proizvodnjom straha (od drugoga i drugačijega) vrše određenu vrstu sankcioniranja i discipliniranja i pojedinca i kolektiviteta. Rezultat je slabljenje društvenih veza, pomanjkanje socijalne kohezivnosti i solidarnosti, učvršćivanje neofeudalističkih politika i praksi kao "prirodnih", "nepromjenjivih".

MAPIRANJE UZROKA SIROMAŠTVA I SOCIJALNE ISKLJUČENOSTI U BIH

U našoj javnoj sferi godinama se nažalost njeguju dva trenda u debatama o gotovo svim fenomenima koji zaokupljaju društvenu pažnju: prvi je tendencija da se nekritički i neutemeljeno kompariramo sa najrazvijenijim društvima (švicarskim, naprimjer), a drugi je trend senzacionalističkog, u pravilu vankontekstnog posmatranja društvenih fenomena koji struktuiraju našu stvarnost, što rezultira time da se društveni okvir unutar kojega se određeni procesi odvijaju gotovo u potpunosti apstrahuju, kao da se događaju u vakuumu. Nasuprot tome, čak i u jednostavnijim društvenim zajednicama, odnosno državama uzroci siromaštva su mnogobrojni, međusobno se prepliću i često su kontradiktorni.

Iz teorijske perspektive, na siromaštvo je moguće gledati kroz prizmu individualističkih teorija (koje siromaštvo vezuju za posebna obilježja siromašnih osobaindividualistička, porodična ili subkulturna) i strukturalnih teorija (koje siromaštvo objašnjavaju kao posljedicu društvene nejednakosti, posebno ekonomskog stanja i isključenosti iz tržišta rada).

Ako se složimo da u bosanskohercegovačkom kontekstu siromaštvo možemo najbolje razumjeti kao funkciju društvenih, ekonomskih i političkih struktura i procesa koji kreiraju i perpetuiraju nejednaku distribuciju društvenih resursa, onda određenu eksplikacijsku vrijednost

i naučnu/praktičnu relevantnost, mogu imati eksplanacijski modeli koji uzimaju u obzir karakteristike:

- **globalnog konteksta (veliku globalnu transformaciju, odnosno otklon od socijalnog ka neoliberalnom kapitalizmu u eri globalizacije),**
- **regionalnog konteksta (postsocijalistički period tranzicije),**
- **partikularnosti bosanskoga postratnog, dejtonskog državnog/ društvenog ustrojstva, obilježja i način (ne)funkcioniranja sistema socijalne politike, te agensnosti samih siromašnih osoba (politička participacija i vrijednosti), odnosno sinergičnu interakciju različitih i višeslojnih faktora u četiri navedene dimenzije.**

Na nivou globalnog okruženja:

– **NEOLIBERALNA GLOBALIZACIJA.** Od sredine 1970-ih godina na globalnom nivou započinje novi, treći val internacionalizacije svjetske ekonomije, kolokvijalno poznat pod nazivom globalizacija. U ovom procesu oživljen je i globaliziran ideološki koncept “tržišnog fundamentalizma”, koji vuče porijeklo iz klasičnog liberalizma i njegovog apostrofiranja principa slobodnog tržišta i individue i njenih prava (isključujući socijalna prava). Neposrednim uticajem na vodeće svjetske političke lidere, Reagana i Tatcherovu, neoliberalnim misliocima, poput F. Hayeka, M. Polany i M. Friedmana, uspjeh će da u novonastalim okolnostima ideje ekonomskog pozitivizma, poduzetničke inicijative pojedinca kao slobodnog tržišnog igrača, nužnosti suzbijanja intervencionističke uloge države u ekonomiji i društvu općenito te zabrane kontrole kapitala u formi aposlutne istine učine globalnim imperativom.

Slom komunizma uzet će se kao empirijska potvrda teze da globalizacijskoj dinamici na navedenim premisama nema alternative (Furedi, 2008), što će zapadna društva navesti da naprave snažan zaokret kao samoregulisanom, nekontrolisanom tržištu i monetarističkoj politici

(Berend, 2009), a njegove ključne postulate liberalizaciju, privatizaciju, komodifikaciju i reregulaciju postratnih društvenih institucija, posebice u sfere rada i socijalne države, putem Washigtonskog konsenzusa nametnut će ostatku svijeta kao jedinu razvojnu formulu. Suprotno promoviranim obećanjima da će nove politike putem tzv. "trickledown" efekta omogućiti širenje prosperiteta na ostale slojeve stanovništva i na taj način omogućiti širu participaciju u uvećanom društvenom blagostanju i uprkos tome što je u pojedinim zemljama u razvoju, poput Kine i Indije, broj najsiromašnijih smanjen, neoliberalne ekonomske i društvene politike su rezultirale rastom i intenziviranjem društvenih nejednakosti i siromaštva na globalnom nivou.

Na kataklizmičan potencijal skiciranih politika i praksi po društvenu i političku stabilnost upozoravaju i najznačajniji savremeni ekonomisti, poput Milanović (2009. i 2011), Stiglitz (2012. i 2015), Picketty (2014), Atkinson (2015) i drugi. Prema drugima, globalizacija neoliberalnog tipa iznjedrila je fragmentacijom klasne društvene strukture, također, i pojavu globalnog prekarijata (Standing 2011) čija je ključna odrednica sveprisutna nesigurnost i neizvjesnot. Ono što je također sigurno jeste da je u konačnici, uvela svijet u prvu globalnu krizu patrimonijalnog kapitalizma, čiji se kraj još uvijek ne nazire.

Na nivou regionalnog okruženja:

– **TEORIJA RAZ-RAZVOJA**, koncept raz-razvoja pozajmljujem od srbijanske sociologinje Marine Blagojević (2013) koja kritizirajući trenutačnu krizu mišljenja u Jugoistočnoj Europi, koja proizilazi iz, tvrdi ona, naše zarobljenosti konceptima razvoja, modernosti, progresa, i s tim spojivu činjenicu da još uvijek nismo razvili adekvatne teorijske koncepte kojima bismo bili u stanju naučno opisati i objasniti nove društvene procese i strukture koji postaju naša stvarnost i determiniraju naš svakodnevni život u periodu velike transformacije, odnosno tranziciji, uvodi novi analitički koncept, koncept razrazvoja.

Blagojevićeno promišljanje koncepta raz-razvoja širi njegovu početnu upotrebu kod ekonomista Meuers i Ranasinghe, koji su 2003. godine, uveli ovaj pojam za propitivanje promjena u društvenoj i ekonomskoj razvojnoj putanji bivših socijalističkih zemalja. Meuers i Ranasinghe polaze od pretpostavke o signifikantnom napretku u zemljama Istočne Europe glede najvažnijih razvojnih indikatora u socijalističkom periodu (visok indeks humanog razvoja i relativno ravnomjerna distribucija društvenih pogodnosti) i činjenice da je u procesu tranzicije većina bivših socijalističkih zemalja bila suočena sa nazadovanjem u nivou GDP, zapošljavanju, nivou nadnica, obuhvatu primarnim i sekundarnim obrazovanjem, infrastrukturi, rastom regionalnih dispariteta, itd¹⁸. Ukratko, koncept raz-razvoja opisuje proces strukturalnih promjena koje vode ka obezvrjeđivanju ljudskog, institucionalnog i infrastrukturnog kapitala u tranzicijskim zemljama. Upravo će ova činjenica navesti Horvata i Štiksa (2012) da rezignirano zaključče kako je uključivanje postsocijalističkih zemalja istočne Europe u globalni tržišni kapitalizam izvršeno upravo na premisi njihove generalno periferne ulogom u ovom međunarodnom poretku. Njihova najvažnija uloga u odnosu na zemlje centra jeste da služe kao repozitorij jeftine, visoko obrazovane radne snage.

Proširimo li ovo uže razumijevanje koncepta raz-razvoja na način da ukljunih, infrastrukturnih i vrijednosnih resursa u BiH u posljednje dvije decenije, dobiti ćemo jedan dio odgovora na pitanje zašto i kako?. U ekonomsko-socijalnim analizama često se izgubi iz vida činjenica da su polazne pretpostavke poratnog ekonomskog oporavka bile izrazito nepovoljne. Procijenjena šteta posljedica rata samo na ekonomiju iznosi oko 50 milijardi USD direktnih, materijalnih šteta, uključujući 20 milijardi štete na proizvodnim kapacitetima. Uzimajući u obzir indirektnu ekonomsku gubitke, uključujući i izgubljeni domaći proizvod od 1992. godine naovamo, zbir direktnih i indirektnih ekonomskih gubitaka iznosio bi oko 100 milijardi USD (Papić et al., 2007).

¹⁸ Iz analize autori su svjesno i intencionalno isključili zemlje nastale raspadom SFRJ, obzirom na partikularnost njihovog tranzicijskog iskustva u kontekstu ratova za neovisnost.

Ovome treba dodati i snažnu destrukciju ljudskog (cca. 6% ubijenog stanovništva, 1.2 milion raseljenog i 1 milion izbjeglog stanovništva), socijalnog (pokidane zajednice i socijalne mreže), i institucionalnog kapitala (razoren sistem društvenih institucija, ekonomskih, političkih, obrazovne, itd.) te kolaps društvenih vrijednosti, koji su dodatno usložile ozračje unutar kojega je proces rekonstrukcije trebao da zaživi. Uprkos značajnoj međunarodnoj pomoći za ekonomski oporavak i rekonstrukciju, čiji se iznos procjenjuje na 10-12 milijardi US dolara (Papić et al., 2007), tranzicija iz komandne u tržišnu ekonomiju nije se mogla odvijati zadovoljavajućom brzinom.

Na nivou bosanskehercegovačke specifičnosti:

– EKSTRAKTIVNE DRUŠTVENE (POLITIČKE I EKONOMSKE) INSTITUCIJE

Osporavajući dominantne teorijske pristupe o tome zašto su neke nacije bogate, a druge siromašne (hipoteze o geografiji, kulturi, odnosno neznanju), Daron Acemoglu i James A. Robinson u djelu "Why Do Nations Fail: *The Origins of Power, Prosperity and Poverty*, ističu da odgovor na pitanje zašto su neke nacije prosperitetnije od drugih treba tražiti u načinu na koji evolviraju ključne društvene (političke i ekonomske) institucije. U kontekstu teorije inkluzivnih i ekstraktivnih političkih i ekonomskih institucija od centralnog značaja jeste veza između inkluzivnih/ekstraktivnih ekonomskih i političkih institucija i prosperiteta/siromaštva, odnosno sinergična dinamika između ekonomskih i političkih institucija:

Inkluzivne ekonomske institucije uspostavljaju npr. pravo vlasništva, poslovno okruženje i ohrabruju investicije u nove tehnologije – posljedica: produktivnosti i ekonomski rast. S druge strane, inkluzivne ekonomske institucije podržavaju/podupiru inkluzivne političke institucije na način da je moć široko disperzirana, uz odgovarajući određeni nivo političke centralizacije moći (i osnove tržišne ekonomije). Nasuprot tome, ekstraktivne političke institucije koncentriraju moć u rukama uske elite i gotovo da nema mehanizama koji bi ograničavali korištenje ove

moći, tako da vladajuće političke elite imaju mogućnost da strukturiraju ekonomske institucije na način da se “crpe” resursi od ostatka društva. Političke institucije omogućavaju eliti koja kontroliše političku vlast ne samo da “bira” ekonomske institucije bez puno ograničenja ili otpora, nego i da strukturira političke institucije i način njihove evolucije. Na taj način, ekstraktivne ekonomske institucije bogate usku elitu, dok njihovo ekonomsko bogatstvo i moć konsolidira njihovu političku dominaciju, stvarajući začarani krug blagostanja, odnosno siromaštva.

Apliciramo li ovu teoriju na bosanskohercegovačko razvojno iskustvo u historijskoj perspektivi – recimo od osmanske preko austrougarske pa sve do socijalističke i postsocijalističke Bosne – uočiti ćemo jasne elemente autoritarnih razvojnih modela u kojima dominiraju ekstraktivne političke i ekonomske institucije kao kočnice progresu i prosperitetu. Danas ih možemo dijagnosticirati u ključnim obilježjima dejtonske organizacije i države i društva: ekstremna decentralizacija i difuzija političke moći uz široke mogućnosti za zloupotrebu demokratskih struktura i modela podjele moći od strane političkih elita neprijateljski raspoloženih prema nastojanjima usmjerenim na razvoj države, institucionalizirana politička, ekonomska i socijalna diskriminacija, i to sve u kontekstu izvana diktirane ekonomske politike u postratnom periodu, utemeljene na principima Washingtonskog konsenzusa. U odveć ratom razorenoj zemlji principi slobodnog tržišta poput privatizacije i pune liberalizacije destruirali su i ono malo preostalih razvojnih kapaciteta, a posljedice su u kauzalitetu morale biti intenzivnije nego u drugim tranzicijskim zemljama.

DESTRUIRANA SOCIJALNA DRŽAVA

Iz perspektive socijalne politike, razumijevanje uzroka siromaštva trebalo bi pomoći u programiranju mjera i programa za eliminaciju ili barem redukciju siromaštva. Logika bi bila sljedeća: identificirati problem, otkriti njegove uzroke, i riješiti problem. U stvarnom svijetu, razvoj javnih politika, nažalost, rijetko prati ovu logiku. Istraživanja siromaštva mogu uticati na javne/socijalne politike, ali bi bilo naivno

pretpostaviti da će nalazi istraživanja nužno biti pretočeni u javne politike zbog toga što politički odgovori na siromaštvo reflektuju šira politička razmišljanja. Unutar šireg političkog konteksta, politika borbe protiv siromaštva rezultat je konceptualizacije, definisanja i mjerenja siromaštva te u njima implicitno sadržanih eksplanacijskih modela. Odgovarajući na izazov siromaštva u postratnom periodu posebno zbog činjenice da je razvoj odgovarajućih politika borbe protiv siromaštva i socijalne isključenosti jedan od važnih prioriteta u procesu europskih integracija – domaće vlasti potaknule su izradu odgovarajućih strateških dokumenata i politika.

Tako je Vijeće ministara BiH, kao najviši izvršni nivo vlasti na državnom nivou, donijelo u prvoj tranzicijskoj deceniji dva značajna strateška dokumenta koja su trebala polučiti smanjenje siromaštva, *Strategiju borbe protiv siromaštva (2002)* i *Srednjoročnu razvojnu strategiju BiH 2004–2007*, unutar koje su definisana tri ključna ekonomsko-socijalna cilja: održiv i uravnotežen ekonomski razvoj, smanjenje siromaštva i ubrzavanje procesa europskih integracija. U njihovoj pozadini nalazila se ideja da će makroekonomske reforme i rast BDP per kapita direktno uticati na smanjenje siromaštva, za čak 20% što je bio željeni cilj. Bosanska je stvarnost u narednih nekoliko godina gotovo u potpunosti demantirala realnost ovih očekivanja, na što upućuje nezatno smanjenje stope siromaštva, uz istovremeni rast stope nezaposlenosti i socijalne isključenosti. Potom su doneseni:

1. U 2010. godini Strategija zapošljavanja u BiH za period 2010–2014. godine, s ciljem da “unaprijedi puno, produktivno i slobodno izabrano zaposlenje za sve”. Naglasak je stavljen na tri prioriteta cilja: (1) promoviranje inkluzivnog i zapošljavanjem bogatog rasta i smanjenje deficita produktivnog zaposlenja i dostojanstvenog rada, (2) unapređenje zapošljivosti, naročito među vulnerabilnih skupinama i (3) unapređenje djelatnosti, efikasnosti i upravljanja politikama i institucijama tržišta rada (Agencija za zapošljavanje BiH, 2010) te

2. Državna razvojna strategija za isti četvorogodišnji period, koja promociju zapošljavanja, također, identificira kao jedan od šest glavnih strateških ciljeva. Iz perspektive da je 2014. godina na pragu, a programirani ciljevi nisu postignuti, sadržaj obje strategije čini se više spiskom nerealnih želja, a manje konkretnih programa, mjera i aktivnosti usmjerenih na adresiranje problema nezaposlenosti i uklanjanje barijera za uključivanje vulnerabilnih skupina na tržište rada.

3. Izrađena je, ali nikada usvojena, *Strategija socijalnog uključivanja* (2009) kojom su programirane prioritete aktivnosti u oblast zapošljavanja, porodične politike, obrazovanja, zdravstvene zaštite, penzione politike i politike invalidnosti.

Gorući problem kako u donošenju tako i u implementaciji navedenih strateških dokumenata ogleda se u činjenici da oni zahtjevaju "više države" nego što trenutni minimalistički državni sistem može "podnijeti", odnosno što iziskuju jedan koherentan, međusobno povezan sistem socijalne politike, koji bi započinjao na državnom nivou i, principom supsidijarnosti, se prenosio na ostale nivoe vlasti, od entitetskog preko kantonalnog do općinskog.

Nažalost, u procesu donošenja mirovnog rješenja za Bosnu i Hercegovinu i postratnoj izgradnji mira propuštena je prilika da se iskoristi potencijal socijalne politike da postane glavnom integrativnom oblašću društva, putem socijalnopolitičkih programa i mjera usmjerenih na uspostavu i konsolidaciju mira, reintegraciju društva i razvoj demokratske svijesti građanstva. Shodno odredbama Dejtonskog mirovnog ugovora, država Bosna i Hercegovina nema nadležnosti u oblasti socijalne politike, a minimalistički je pristup izgradnji kapaciteta u postdejtonskom periodu prenebrijegnuo činjenicu da sistem socijalne politike i iz njega proizilazeći programi mogu biti značajan aspekt reintegracije nasilno rascijepanog, podijeljenoga društva.

Socijalna politika može značajno doprinijeti stvaranju demokratskog građanstva i konsolidaciji mira u postkonfliktnom okruženju i na

normativnom i na funkcionalnom nivou. Na normativnom nivou efektivna socijalna politika i njene mjere imaju potencijal da potpomogne proces demokratizacije, učvrste multietičnost i demokratsko donošenje politika, dok se na funkcionalnom nivou, socijalna politika pojavljuje kao jedna od ključnih komponenti institucionalnog utemeljenja stabilne tržišne ekonomije. Svojevrsno odricanje bosanskohercegovačkog društva od onoga čega se nijedno društvo ne bi trebalo odreći socijalne sigurnosti – odigralo se u momentu, Fromovski rečeno, hronične bolesti društva koje svojim politikama i praksama u gotovo svim društvenim oblastima ne štiti nego direktno ili indirektno zapostavlja i krši ljudska prava svojih građana.

NIZAK NIVO POLITIČKE PARTICIPACIJE

Općenito, u društvu je evidentan nizak nivo političke participacije, što pokazuje kontinuiran pad stope učešća na političkim izborima te činjenica da je broj politički angažiranih građana ispodprosječan. K tome, i nivo građanskog angažmana je nezadovoljavajući. Uprkos srazmjerno velikom broju organizacija civilnog društva, manje od jedne petine građana (aktivno) sudjeluje u njihovom radu (UNDP, 2009), dok je tek jedna desetina mladih angažirano u bilo kakvim društveno-političkim aktivnostima (Žiga et al., 2015). Prema naprijed pomenutom UNDP-jevom izvještaju o socijalnom kapitalu u BiH (2009), glavnina građanstva participira isključivo u porodičnom životu i uskim porodično-prijateljskim mrežama. Ovakvi političkih stavovi konzistentni su nalazima nedavno objavljene studije Organizacije za humanitarnu pomoć (CAF)¹⁹ po kojima tek 21% stanovništva u BiH smatra da bi bilo spremno izdvojiti svoje vrijeme (i novac) kako bi pomoglo onima kojima je pomoć potrebna.

Nadalje, u javnom djelovanju ovakvog civilnog društva te dijela akademske elite da se observirati tabloidski kriticiziranje trenutnog društvenog stanja čitljivo u opetovanom lamentiranju nad prevalentnim

¹⁹ Tekst dostupan na <http://www.novovrijeme.ba/balkanci-od-svih-najmanje-sremni-pomoći-ljudima-u-nevolji>.

društvenim problemima, ali bez konstruktivnih prijedloga o načinima njihovog prevazilaženja, u čijim temeljima bi se nalazio proces pozitivnog zagovaranja i konstruktivne mobilizacije za promjene.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Relativno stabilan visok nivo siromaštva sugerira da je siromaštvo u BiH primarno posljedica načina na koji je društvo uređeno i resursi raspoređeni (ne samo finansijski resursi, nego i pristup stanovanju, zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti, obrazovanju, itd.). Prihvatimo li Rawlsovo stajalište po kojem je *bilo koja vrsta nejednakosti društveno opravdana onda i samo onda kada je u interesu najzapostavljenijih*, priznanje da je siromaštvo društveni i politički problem - stanje stvari – neprihvatljivo stanje stvari – povlači za sobom pitanje šta se može učiniti oko toga...? To je osnovni razlog zbog čega akademska i politička debata o siromaštvu nije i ne može biti samo deskriptivna, nego je i preskriptivna: posvećena eliminiranju i borbi protiv siromaštva. U krajnjoj instance, odluke o tome kako adresirati, kako eliminirati ovaj problem tiče se političkog izbora o društvu u kojem želimo živjeti i mogućnosti otjelovljenja vizije takve zajednice.

Stoga – ukoliko krizu možemo redefinirati u šansu - vizija dobroga bosanskoga društva trebala bi inkorporirati dva sljedeća momenta:

a) pravične, nediskriminirajuće politike redistribucije (materijalna dimenzija) u domenu borbe protiv društvenih nejednakosti i siromaštva (socio-ekonomske nepravde) koje omogućuju razvoj socijalno inkluzivnog, a ne polariziranog društvo; društvo građanskog statusa u kojem građani znaju šta mogu očekivati od društva u smislu minimalnog dohotka i standarda usluga), društva koje garantuje pristojan standard života konzistentan sa ljudskim dostojanstvom;

b) politike priznanja i poštivanja (relaciono-simbolička sfera) u domenu borbe protiv kulturne i simboličke nepravde.

LITERATURA

Acemoglu, D., Robinson, A.J. (2013): *Why Nations Fail – The Origins of Power, Prosperity and Poverty*, London: Profile Books.

Agencija za statistiku BiH (2013): *Anketa o potrošnji domaćinstava u BiH 2011*, Tematski bilten 15, Sarajevo: BHAS.

Agencija za statistiku BiH (2007): *Anketa o potrošnji domaćinstava u BiH 2007*, Siromaštvo i uslovi života, Sarajevo: BHAS.

Atkinson, T. (2015): *Inequality. What Can be Done?*, Cambridge: Harvard University Press.

Berend, I.T. (2009): *Ekonomska istorija Evrope u XX veku. Ekonomski modeli od laissezfaire do globalizacije*, Beograd: Arhipelag.

Blagojević, Hjuston M. (2013): *Rodni barometer u Srbiji: Razvoj i svakodnevni život*, Beograd: Publikum.

EPAN (2014): *Poverty and Inequality in the EU*, EAPN Explainer #6, dostupno na <http://www.eapn.eu>, pristupljeno 02.10.2014.

European Stability Initiative (2006): *The Need for Economic Development and Democratic Planning*, u: Fischer, M. (ur.): *peacebuilding and Civil Society in Bosnia-Herzegovina – Ten Years after Dayton*, Berlin: Lit Verlag, 69-105.

European Bank for reconstruction and Development (2011): *Life in Transition*, London: EBRD.

Fetahagić et al. (2007): *Socijalna uključenost u BiH*, Sarajevo: UNDP.

Ferudi, F. (2008): *Politika straha – S onu stranu ljevice i desnice*, Zagreb: Antibarbarus. Hemon, A. (2013): *Knjiga mojih života*, Sarajevo: Buybook.

Horvat, S., Štiks, I. (2012): *Welcome to the Desert of Transition! Post-Socialism, the European Union, and a New Left in the Balkans*, *Monthly Review*, 63 (10), članak dostupan na <http://www.monthlyreview.org/2012/03/01/welcome-to-the-de-sert-of-transition>, pristupljeno 10.11.2015. godine

Meures, M., Ranasinghe, R. (2003): *De-development in Post-Socialism: Conceptual and Measurement Issues*, *Politics and Society*, 31 (1), 31-53.

Milanović, B. (2011): *The Havs and the Have-Nots: A Brief and Idiosyncratic History of Global Inequality*, Nova Iorque: Basic Books.

_____ (2009): *Global Inequality and the Global Inequality Extraction Ratio*, World Bank: Policy Research Working Paper 5044.

Nixon, N. (2009): *Veze među nama. Društveni kapital u Bosni i Hercegovini. Izvještaj o humanom razvoju za 2009.*, Sarajevo: UNDP.

Papić, Ž., Ninković, R., Čar, O. (2007): *Integritet u rekonstrukciji. Korupcija, efikasnost i održivost u postratnim zemljama*, Sarajevo: IBHI.

Picketty, T. (2014): *The Capital in the 21st Century*, Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.

Rowntree, S. (1901): *Poverty. A Study of Town*, Palgrave: Macmillan.

Standing, G. (2011): *The Precariat: The New Dangerous Class*, London/New Delhi/ New York/Sydney: Bloomsberry.

Stiglitz, J. (2015): *The Great Divide: Unequal Societies and What Can Be Done About It*, New York: Norton.

_____ (2012): *The price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future*, New York: Norton.

Šućur, Z. (2001): *Siromaštvo – Teorije, koncepti i pokazatelji*, Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Townsend, P. (2002): *Poverty, social exclusion and social polarization: The Need to Construct an International Welfare State*, u: Townsend, P. I Gordon, D. (ur.): *World Poverty: New Policies to Defeat an Old Enemy*, Bristol: The Policy Press, str. 3-24.

UNDP (2014): *Human Development Report 2014: Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience*, dostupno na <http://www.hdr.undp.org/en>, pristupljeno 25.11.2014.

Woodward, Susan L. (1995): *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945-1990*, Princeton: Princeton University Press.

Žiga, J., Turčilo, L., Osmić, A., Bašić, S., Džananović-Miraščija, N., Kapidžić, D., Brkić Šmigoc, J. (2014): *Studija o mladima u Bosni i Hercegovini 2014*, Sarajevo: Fakultet političkih nauka Sarajevo i Friedrich Ebert Fondacija.

Milanka Mikovć

**SOCIJALNA ZAŠTITA U BIH S POSEBNIM
OSVRTOM NA UTICAJ I POSLJEDICE TRANZICIJSKIH PROCESA**

Socijalna zaštita je pojam koji se često koristi u evropskim zemljama. Njegovo određenje u literaturi (Puljiz, 2005.:461) većinom se posmatra u užem i širem značenju. U širem značenju socijalna zaštita obuhvata naknade socijalnog osiguranja i socijalne pomoći, univerzalne naknade (dječji dodatak, socijane penzije) i socijalne usluge. U užem značenju socijalna zaštita se većinom poistovjećuje sa pojmom socijalne sigurnosti obuhvatajući sve mjere čiji je cilj zaštita posebno ranjivih društvenih grupa. Stoga je, u kontekstu nevedenog moguće zaključiti da socijalno-zaštitne mjere, posebno polaze od socijalnog statusa svakog pojedinca, odnosno nepovoljnih stanja koja pojedinci ili društvene grupe ne mogu sami prevazići ili ublažiti, pa im je zbog toga neophodna pomoć društvene zajednice. Ta nepovoljna stanja, nastala usljed određenih, predvidivih i nepredvidivih događaja, odnosno nepovoljnih društvenih okolnosti mogu predstavljati prijetnju zadovoljavanju, posebno socijalnih potreba sa negativnim posljedicama na ličnom i porodičnom, ali i društvenom nivou, u teoriji socijalne politike nazivaju se socijalni rizici ili socijalna nesigurnost. Pojedinci, ili društvene grupe, pogođeni socijalnom nesigurnošću, najčešće, nisu u mogućnosti da obezbijede životni minimum za sebe i svoju porodicu, odnosno da zadrže raniji životni standard.

U socijalne rizike, pored bolesti, invalidnosti, starosti, smrti ili odsutnosti hranioca, nezaposlenosti, te socijalnih teškoća izazvanih prirodnim katastrofama (zemljotresi, poplave, požari i slično), savremeno

shvatanje socijalne zaštite ubraja i razne neadaptiranosti npr., migracija i izbjeglištvo, ali i devijantno ponašanje pješinaca ili društvenih grupa (alkoholizam, skitnja, prosjačenje, kriminal, prostitucija itd.). U osnovi radi se o mogućnosti nastanka negativnih posljedica izazvanih nekim događajem ili promjenom, prijetnji održivosti ranije dostignutog životnog standarda, odnosno ugroženosti zadovoljavanja osnovnih socijalnih potreba. Ublažavanje ili otklanjanje ovakvih stanja moguće je jedino poduzimanjem odgovarajućih mjera socijalne zaštite koje, uz pružanje pomoći, imaju za cilj i sprečavanje, odnosno prevenciju nastanka socijalne nesigurnosti (Miković, 2009.: 89-90).

Nivo i oblici socijalne zaštite u okviru određenog društva uslovljeni su nizom različitih faktora, od kojih je, pored stepena ekonomske razvijenosti i zaposlenosti, demografskog stanja, tradicije i običaja, uticaja religije, sistema vrijednosti itd., sve više prisutna i pravna obaveznost i usklađenost sa međunarodnim dokumentima iz ove oblasti.

Karakteristika savremenih oblika socijalne zaštite je da se socijalno zaštitne mjere, pored novčanih davanja, odnosno socijalne pomoći i «klasičnih» usluga, smještaj u ustanove socijalne zaštite, sve više provode i putem pružanja usluga socijalnog i drugog stručnog rada, koji se, uz centre za socijalni rad, odvija u različitim ustanovama i službama socijalne zaštite. Takođe, svaka država, na osnovu socijalnog i drugog zakonodavstva, određuje različite režime socijalne zaštite, način finansiranja i krug korisnika unutar pojedinog režima. Zakonodavstvom, država isto tako određuje status i zadatke organa, službi i ustanova socijalne zaštite, kao i nadzor njihovog rada.

Na osnovu pobrojanog moguće je zaključiti da socijalna zaštita u cjelini sadrži slijedećih pet komponenti: politike tržišta i programa koji su namijenjeni lakšem zapošljavanju i koji promovišu efikasnost tržišta rada; programi socijalnog osiguranja sa ciljem ublažavanja rizika vezanih za nezaposlenost, zdravlje, invalidnost, nesreću na poslu i starost; socijalna pomoć i programi socijalnih usluga za najranjivije grupe koje nemaju druge izvore odgovarajuće podrške; programi na nivou lokalne

zajednice sa ciljem rješavanja problema vulnerabilnih pojedinaca i grupa; zaštita djece u cilju osiguranja njihovog zdravog i produktivnog razvoja.

Prema metodologiji Evropskog sistema integrisane statistike socijalne zaštite (ESSPROS)¹, socijalna zaštita obuhvata intervencije javnih ili privatnih tijela s namjerom olakšanja finansijskog opterećenja domaćinstva i pojedinaca definisanim nizom socijalnih rizika i potreba. Opšte prihvaćeni rizici ili potrebe koji zahtijevaju socijalnu zaštitu su: bolest/zdravstvena briga, invalidnost, starost, preživjeli uzdržavani članovi, porodica/djeca, nezaposlenost, stanovanje i socijalna isključenost koja nigdje drugo nije klasifikovana (Babić, 2010.: 428).

TRANZICIJA: NIVOI, UTICAJ I POSLJEDICE NA SOCIJALNU ZAŠTITU U BIH

U opisivanju BiH društva danas se najčešće polazi od konstatacije da su njegove osnovne karakteristike postkonfliktnost, tranzicija i siromaštvo. U ovom kontekstu, pojam postkonfliktnost obuhvata ne samo obilježja koja su zajednička svim društvima sa iskustvom, posebno ratnog konflikta, nego i prirodnu potrebu za postkonfliktnom izgradnjom mira i normalizacije života u zemlji opustošenoj ratnim stradanjima i razaranjem, sa stalno prisutnom socijalnom nesigurnošću, ali i nesigurnošću života njenih građana.

Proces tranzicije, ili promjena, koje BiH dijeli sa većinom bivših socijalističkih zemalja, istovremeno se odvija na više različitih nivoa među kojima su za oblast socijalne zaštite najbitniji politički, ekonomski i socijalni.

Na političkom nivou proces tranzicije, posebno označava transformacija iz ratnog stanja, odnosno iz naslijeđenog socijalističkog sistema samoupravljanja, ka demokratskom uređenju, gdje nakon

¹ ESSPROS metodologija je razvijena kasnih sedamdesetih godina 20. vijeka za potrebe statističkog praćenja sektora socijalne zaštite u zemljama, tadašnjim članicama Evropske zajednice. Prvi metodološki priručnik za primjenu ESSPROS-a objavljen je 1996. godine. Glavni ciljevi ove metodologije su da se u državama članicama EU, kao i zemljama kandidatima EU omogući iscrpan i smislen prikaz socijalne zaštite.

«perioda relativnog prosperiteta, relaksacije u međuetničkim odnosima i političkog okruženja koje je odisalo nadom u bolju, sigurniju evropsku budućnost, BiH prolazi najozbiljniju krizu od kraja rata. Kriza se manifestuje obnovljenim etničkim tenzijama i suprotstavljenim, čak i međusobno isključivim, pristupima o najvažnijim političkim pitanjima, poput ustavne reforme, pristupanja evropskoj uniji i NATO-u, ulozi i budućnosti Ureda visokog predstavnika u BiH itd.» (Bašić, 2010: 227).

Uticaj i posljedice procesa tranzicije na političkom nivou u oblasti socijalne politike, odnosno socijalne zaštite kao njezinog sastavnog dijela, posebno se ogledaju u činjenici da potpisivanjem Dejtonskog sporazuma ovoj djelatnosti nije dat prioritet. Naprotiv, prema Dejtonskom Ustavu ni jedna nadležnost iz ove oblasti nije dodijeljena državnim institucijama, čime je socijalna zaštita prepuštena entitetima, uz dozvolu formiranja dva odvojena sistema², bez nadležnosti na državnom nivou, a time i bez postojanja zakonskog okvira za ujednačenu socijalnu zaštitu na području cijele zemlje. Ovakvo stanje, dodatno opterećeno i neharmonizovanim zakonodavstvom, između entiteta, u praksi dovodi do isključenosti, odnosno ne priznavanja pojedinih prava iz socijalne zaštite, npr. prava i statusa civilnih žrtava rata povratnicima, u oba entiteta. Posljedica navedenog je da, pored razlika u entitetskom zakonodavstvu i činjenice da svi građani ne uživau jednaku finansijsku pomoć, skoro 100 hiljada osoba kojima je potrebna pomoć nije obuhvaćeno ni jednim socijalnim programom (UNDP, 2007.: 124).

Na ekonomskom nivou proces tranzicije, uz još uvijek neformiranu tržišnu ekonomiju, neuspješnu privatizaciju, sveprisutnu korupciju, karakteriše i prisustvo različitih, posebno socijalnih problema među kojima su nezaposlenost i siromaštvo najrazorniji. Tranzicija iz centralno-planske ekonomije i političkog monopola u slobodnu tržišnu ekonomiju, demokratiju i civilno društvo ključna je veza između nesmetane tranzicije iz stanja urgentne pomoći u stanje održivog razvoja (Papić,

² Dejtonskim Ustavom, čl.III/3 utvrđeno je da "sve vladine funkcije i nadležnosti koje nisu izričito dodijeljene institucijama BiH, smatraju se funkcijama i nadležnostima entiteta".

2001.: 20), odnosno održivosti sistema i u sektoru socijalne zaštite.

S druge strane, nedostatak jedinstvenog ekonomskog prostora u BiH neminovno umanjuje stepen ekonomske efikasnosti, jer se različite ekonomske aktivnosti i strukturalne reforme provode nekoordinisano što, pored ostalog, ima za posljedicu stvaranje gubitaka i na socijalnom planu. Ovo se posebno, uz tržište zemlje i rada, odnosi i na slabu pokretljivost radne snage (Svjetska banka, 2010.b.: 50). Sve to se direktno odražava i na socijalni kontekst, čije se glavne karakteristike, prema istraživanjima UNDP (2007:122), mogu sažeti na:

- **rastući, ali još uvijek nedovoljan, nivo ekonomske djelatnosti u velikom neformalnom sektoru;**
- **jačanje i rast nejednakosti koja se odražava u geografskim i demografskim disparitetima;**
- **nezaposelenost i ekonomsku neaktivnost i obeshrabrenost radnika;**
- **nerazvijenost službi sistema socijalne zaštite.**

Ukoliko navedene karakteristike socijalnog konteksta dovedemo u vezu sa prijeratnim uslovima života i rada, gdje je većina stanovništva uživala punu socijalnu sigurnost, dok danas većina stanovništva živi ispod, ili na granici siromaštva, onda se kao posebno obilježje BiH društva može istaći fenomen novog siromaštva. Ono, uz kvantitativne promjene statusa, socijalnih odnosa i očekivanja, dovodi i do povećanja broja građana koji žive od socijalnih davanja, odnosno zavise od socijalne pomoći.

Na socijalnom nivou proces tranzicije, uz prelazak iz «režima socijalnog blagostanja», u ranijem sistemu, u stanje urgentne međunarodne humanitarne pomoći, odnosno «vanjskog» modela pružanja socijalne pomoći, označenog «kulturom zavisnosti», posebno u ratnom periodu, obilježava postepeno formiranje dugoročnih struktura za finansiranje, kao osnovu izgradnje, partnerstva na nivou državnog, nevladinog i

privatnog sektora, među ostalim društvenim segmentima, i u socijalnoj zaštiti (Stubbs, 2001: 137-138).

Ovdje posebno treba naglasiti da socijalna zaštita, kao što je već rečeno u uvodnom dijelu rada, pokriva širi prostor od socijalne sigurnosti, obuhvatajući, pored državnih davanja zasnovanih na prethodnim uplatama određenih doprinosa, ili bez njih, i obavezu države da građanima pruža i obezbjeđuje i određene socijalne usluge, npr. zdravstvene, socijalne i dr.

U BiH sistem socijalne zaštite obuhvata penzijski i zdravstveni sistem, sistem zaštite od nezaposlenosti, sistem zaštite porodice i djece, te sistem socijalne pomoći i socijalne brige, s tim da pored finansiranja pobrojanih sistema, koji danas postoje u većini razvijenih zemalja, BiH, odnosno entiteti, izdvajaju značajna finansijska sredstva za saniranje različitih posljedica rata, a posebno za boračku zaštitu, što zajedno s izdacima za pobrojane sisteme čini ukupne *izdatke socijalne zaštite*. S druge strane, navedeni izdaci socijalne zaštite zajedno sa javnim izdacima za obrazovanje čine ukupne *socijalne izdatke* (Babić, 2010: 427). Razlikovanje ove dvije kategorije izdataka, izdaci socijalne zaštite i socijalni izdaci (koji, uz izdvajanja za socijalnu zaštitu, uključuju i izdatke za obrazovanje), je veoma bitno, jer se u suprotnom može dogoditi da se u određenom društvu, za isti vremenski period, visina izdataka za socijalnu zaštitu, u zavisnosti da li se pripajaju i izdaci za obrazovanje, ne prikazuje u jednakom iznosu.

Od završetka rata pa sve do danas tranziciju na socijalnom nivou u BiH obilježavaju velike društvoekonomске promjene i različite sektorske reforme koje prethodno, naročito u segmentu socijalne politike, odnosno socijalne zaštite prolaze mukotrpan put prelaska iz socijalističkog u kapitalistički i (neo)liberalni sistem. Neophodnost provođenja radikalnih reformi u najbitnijim dijelovima socijalne sigurnosti, a posebno penzijskog, zdravstvenog i sistema socijalne zaštite, poslijeratni uslovi života i tranzicijski procesi, kroz koje BiH još uvijek prolazi, istovremeno podstiču i otežavaju, obzirom da veliki dio

ionako siromašnog stanovništva ne može bezbolno podnijeti njihovo očekivano dugotrajno djelovanje. Sistem socijalne zaštite u BiH, koji bitno zaostaje u odnosu na druge sisteme, zahtijeva možda najradikalnije rezove, posebno zbog činjenice što je zasnovan na principu pružanja pomoći po osnovu prava, a ne po osnovu potrebe za socijalnom pomoći što u osnovi čini bit efikasnog sistema socijalne zaštite.

RAZVOJ I REFORMA SOCIJALNE ZAŠTITE U BIH

Posljednjih petnaest godina socijalna zaštita u BiH, koja se u FBiH nadležnim zakonodavstvom određuje kao djelatnost «od interesa za Federaciju i kantone/županije» (čl. 2 Zakona o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom), odnosno u RS «kao organizovana djelatnost usmjerena na suzbijanje i otklanjanje uzroka i posljedica stanja socijalne potrebe u svim oblastima društvenog života...» (čl. 2 Zakona o socijalnoj zaštiti), prošla je kroz najmanje tri faze razvoja.

Prvu fazu razvoja obilježava prelazak iz prijeratnog socijalističkog perioda, gdje BiH nasljeđuje sistem socijalne zaštite definisan tadašnjim Zakonom o socijalnoj zaštiti, s tim da RS već 1993. godine donosi poseban Zakon o socijalnoj zaštiti, kao i Zakon o civilnim žrtvama rata. U FBiH Zakon naslijeđen iz prethodnog sistema u ovoj fazi razvoja većinom je, sve do donošenja novog Zakona o socijalnoj zaštiti, 1999. godine, pretočen u različite propise i uredbe, obuhvatajući, naročito, dječju zaštitu i zaštitu civilnih žrtava rata.

Ratni period u oba entiteta karakterističan je po donošenju različitih socijalnih programa koji su, posebno, uređivali podjelu tzv. humanitarne pomoći cjelokupnom stanovništvu u ratnim zonama, ali i načine zaštite i zbrinjavanja stradalnika rata – izbjegice i prognanici, te djeca bez roditeljskog staranja.

Druga faza u razvoju socijalne zaštite započela je, posebno u FBiH nakon donošenja Zakona o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata

i zaštiti porodice sa djecom, 1999. godine, sa izmjenama i dopunama 2004., 2006. i 2009. U ovom periodu zakoni u oba entiteta pitanja iz oblasti socijalne zaštite regulišu na različite načine, bez gotovo ikakve obaveze države za osiguranjem usklađenog i održivog sistema na nacionalnom nivou. Tako u FBiH sistem socijalne zaštite, uz 11 ministarstava iz ove oblasti, od kojih je 10 na kantonalnom nivou, uključuje i više desetina različitih institucija, među kojima i 71 centar za socijalni rad. Za razliku od FBiH, RS ima više centraliziran i efikasniji sistem socijalne zaštite i ujednačenu socijalnu zaštitu na entitetskom nivou. Takođe, ovaj entitet je, još 1993. godine, Zakonom o socijalnoj zaštiti, čl. 5., utvrdio i mogućnost da «pojedine poslove iz djelatnosti socijalne zaštite mogu vršiti socijalno-humanitarne organizacije, udruženja građana i pojedini građani, kao i druge ustanove i preduzeća», čime su stvorene osnovne pretpostavke za uvođenje tzv. mješovitog sistema socijalne zaštite.

Zakoni koji regulišu socijalnu zaštitu u FBiH definisani su na federalnom i kantonalnom nivou, dok je odgovornost za njihovu primjenu i finansiranje ove oblasti prepuštena kantonalnim i opštinskim nivoima vlasti. Ovako zakonsko uređenje ima za posljedicu da svi kantoni nemaju iste kriterijume u određivanju procenta budžetskih sredstava za pružanje pomoći socijalno ugroženim kategorijama stanovništva. Takođe, u svim kantonima, i pored nadležnih kantonalnih ministarstava za oblast socijalne politike, odnosno socijalne zaštite, kantonalni zakoni nisu u cijelosti usklađeni s «krovnim», Federalnim zakonom o socijalnoj zaštiti³. Razlog ovakvog stanja moguće je tražiti i u činjenici da Federalni zakon u svojim odredbama uopšte ne utvrđuje obavezu nadležnog ministarstva za njegovo provođenje na cijelokupnoj teritoriji entiteta, kao ni kaznene odredbe za one kantone koji svoje zakone iz ove oblasti nisu uskladili s Federalnim zakonom. Sve pobrojano usložnjava i činjenica da razlike u finansijskim mogućnostima kantona i opština imaju za posljedicu različitu pokrivenost i neefikasnost socijalne zaštite, ali i diskriminaciju u ostvarivanju prava korisnika.

³ Kao primjer neusklađenosti kantonalnih zakona sa federalnim Zakonom o socijalnoj zaštiti može poslužiti Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom donesen na nivou Neretvansko-hercegovačkog kantona u kome nedostaje pravni okvir za civilne žrtve rata.

Donošenjem Zakona o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom u FBiH, 1999. godine, čl. 4., po prvi put je stvorena pretpostavka za djelovanje privatnih i nevladinih organizacija u socijalnom sektoru, čime su date osnove za deetatizaciju ove oblasti i uvođenje novog «mješovitog» koncepta socijalne zaštite.

RS je u ovom periodu, pored izmjena i dopuna Zakona o socijalnoj zaštiti, 1996. i 2003. godine, te, takođe izmjena i dopuna, Zakona o civilnim žrtvama rata, 1994. i 2007. godine, usvojila još dva zakona, 2002. godine: Zakon o dječjoj zaštiti, i Zakon o zaštiti porodice. Za razliku od FBiH, sredstva za socijalnu zaštitu u RS obezbjeđuju se iz budžeta opština i budžeta RS. U skladu sa navedenim sve opštine na podrčju RS obavezne su da minimum 10% budžeta usmjere na socijalna davanja, s tim da se dopunska sredstva za socijalnu zaštitu, za one opštine koje to iz opravdanih razloga nisu u mogućnosti uraditi, izdvajaju iz budžeta RS.

Zakoni u oba entiteta, kao i Zakon o socijalnoj zaštiti Distrikta Brčko, donesen 2003., koji je identičan odgovarajućem zakonu u RS, utvrđuju krug korisnika i prava iz socijalne zaštite, kao što su: socijalna pomoć, institucionalno zbrinjavanje, pomoć djeci i porodici te usluge socijalnog i drugog stručnog rada⁴. Navedenim oblicima socijalne zaštite obuhvaćeni su većinom: djeca, starije osobe, osobe s invaliditetom i porodice sa djecom, odnosno korisnici koji nisu pokriveni drugim sistemima socijalnih transfera.

Ovaj period razvoja socijalne zaštite, pored donošenja ključnih zakona ili izmjena postojećih, uz postepeno zaživljavanje partnerskog odnosa na nivou vladinog i nevladinog sektora, odnosno tzv. mješovitog sistema

⁴ Osnovne vrste novčane pomoći, predviđene navedenim zakonima su: stalna i jednokratna novčana pomoć, pomoć za tuđu njegu i pomoć, naknada za osposobljavanje djece i odraslih s posebnim potrebama, pomoć u doprinosima za zdravstveno osiguranje i komunalna plaćanja za određene korisnike socijalne pomoći. Institucionalnim zbrinjavanjem obuhvaćene su u pravilu slijedeće tri kategorije korisnika socijalne zaštite: djeca i maloljetnici, osobe sa invaliditetom, te odrasle i starije osobe. Pomoć djeci i porodici uključuje slijedeće: dječji dodatak, naknade za trudničko bolovanje, podrška netzaposlenim majkama, oprema za novorođenčad, naknada za hraniteljske porodice, naknada za hraniteljsku brigu, te druge beneficije, npr. pomoć u hrani za djecu do 6 mjeseci, školski obroci za učenike i sl. Centri za socijalni rad, pored novčane pomoći korisnicima pružaju i druge različite usluge, među kojima su: praćenje i posredovanje tokom razvoda braka, usluge institucionalnog zbrinjavanja (smještaj u hraniteljsku porodicu ili instituciju), zastupanje i pomoć djeci i mladima u sukobu sa zakonom, savjetodavni rad, pomoć porodici djeteta s intelektualnim onesposobljenjem, zaštita od porodičnog nasilja itd.

socijalne zaštite karakteriše i potreba za reformom ove oblasti u okviru čega su utvrđeni i njeni osnovni principi, kao što su:

- **nadležnost države u sferi socijalne politike i socijalne zaštite;**
- **neophodnost prilagođavanja socijalnih prava realnim i raspoloživim materijalnim sredstvima;**
- **definisanje prioriteta i identifikacija potreba;**
- **izgradnja mreže institucija koje će korisnicima obezbijediti zadovoljavajući nivo usluga (Papić, 2001).**

U cilju provođenja reforme doneseno je i nekoliko strateških dokumenata, kao što su: Strategija borbe protiv siromaštva, 2002. godine, i Srednjoročna razvojna strategija BiH (2004.-2007.). «Zajednički imenitelj reformskih dokumenata odnosio se na izgradnju održivog sistema socijalne zaštite, prevazilaženje koncepta i prakse, u kojima nivo i obim zaštite obezbjeđuje status korisnika, a ne njegove potrebe, te uvođenje mješovitog modela u sistem socijalne zaštite»(Habul, 2007.: 8). Nažalost, ambiciozno zamišljena i započeta reforma u pobrojanim dokumentima na području socijalne zaštite do danas nije urodila očekivanim rezultatima, zadržavajući se na gotovo neizmijenjenom stanju, čime je političkoj eliti pomognuto daljnje održavanje neprikosnovenog odlučivanja sa proizvoljnim političkim kriterijima kako o visini, tako i o vrsti socijalne pomoći, kojom se nerijetko kupuje i socijalni mir.

Treću fazu razvoja socijalne zaštite moguće je vezati za period od 2009. godine, gdje su u FBiH, započele aktivnosti na izradi novog Zakona o minimumu socijalne sigurnosti, ali i odvojenog zakonodavstva kojim bi se definisala izdvojena prava, sa utvrđenim cenzusom za njihovo ostvarivanje, pojedinih kategorija korisnika, koja su zajednički utvrđena u još uvijek važećem Zakonu o socijalnoj zaštiti, zaštiti porodice sa djecom i zaštiti civilnih žrtava rata. U vezi sa navedenim Ministarstvo rada i socijalne politike, u saradnji sa nevladinim sektorom, pripremilo je prednacrt slijedeća četiri zakona:

- **Zakon o socijalnoj zaštiti i minimumu socijalne sigurnosti.**
- **Zakon o osnovnim pravima osoba s invaliditetom.**
- **Zakon o zaštiti porodica sa djecom.**
- **Zakon o zaštiti civilnih žrtava rata.**

Slične aktivnosti na donošenju novog Zakona o socijalnoj zaštiti, koji pored niza novina sa ciljem poboljšanja socijalne zaštite, sadrži i definisan cenzus za finansiranje socijalne pomoći, pokrenute su i u RS. Međutim, zbog nedostatka sredstava za njegovu primjenu, nacrt ovog zakona, predložen prije više od dvije godine, sve do danas nije dobio potrebnu saglasnost Ministarstva finansija za usvajanje.

Aktivnosti vezane za donošenje novog zakonodavstva, odnosno zakonodavna reforma, u oblasti socijalne zaštite, koja se i dalje odvija isključivo na entiteskom nivou, bez ujednačavanja kriterijuma i standarda, uslovljene i time što su «početkom 2009. godine vlade u BiH preduzele značajne mjere uz finansijsku pomoć Svjetske banke na reformisanju socijalne zaštite i to kroz:

a) reformu socijalnih naknada i naknada za nezaposlene i reformu socijalnih programa koji su zasnovani na pravu (u cilju poboljšanja usmjerenosti beneficija socijalne pomoći prema siromašnoj populaciji);

b) reformu socijalnih programa zasnovanih na pravu obuhvata zakonske i administrativne izmjene kao što je revizija korisnika specifičnih socijalnih programa; U kontekstu aranžmana s MMF-om od sredine 2009. preduzimaju se značajne mjere koje se odnose na ratne invalide i druge dijelove boračke populacije (Strategija socijalnog uključivanja BiH, 2010: 39)».

Navedeno opredijeljenje za reformu socijalne zaštite, pored političke klime naklonjene reformi u oba entiteta i zainteresiranosti inostranih partnera za direktno bezpovratno ili kreditno ulaganje u ovoj oblasti, zasnovano je i na rezultatima više istraživanja, koja su u BiH provele različite domaće i strane institucije, te nevladine organizacije, posebno

Svjetska banka, UNDP za BiH, i nevladina organizacija IBHI, koja je i inicirala prve programe usmjerene ka transformaciji (parcijalnoj) socijalne zaštite zasnovane na tzv. mješovitom sistemu u okviru pilot projekata na području nekoliko opština u oba entiteta.

U kontekstu provedenih istraživanja podatak Svjetske banke (2009.a.:3) da BiH troši 4% bruto nacionalnog dohotka na novčane naknade kroz programe socijalne zaštite koji nisu zasnovani na doprinosima⁵, što je ubraja u grupu zemalja s najvećom potrošnjom na području Evrope i Centralne Azije, uz konstataciju da su njeni rashodi daleko veći od prosjeka zemalja u regionu, koji se kreću prosječno oko 1,6%, ili zemalja OECD-a gdje izdaci u prosjeku iznose oko 2,5%, nedvosmisleno govori o fiskalnoj neodrživosti u ovoj oblasti, posebno ukoliko se ima u vidu prijeteći učinak globalne finansijske i ekonomske krize na državne prihode.

Tabela 1: Rashodi na novčane naknade koje se ne finansiraju iz doprinosa u BiH (izražene kao % BDP)

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
CIVILNE NAKNADE	0.9	1.0	1.0	0.8	1.5	1.4	1.4
BORAČKE NAKNADE	3.1.	3.0	2.8	2.6	2.6	2.6	2.5
UKUPNO KAO % BDP	4.0	4.0	3.8	3.4	4.1	3.9	3.9
NAPOMENA: NOMINALNI BDP U BIH U MILIONIMA KM	13,736	14,505	15,786	16,928	19,106	21,641	22,831

Izvor: Svjetska banka, 2009.a:9

Podaci prezentirani u tabeli govore o činjenici da na visinu izdvajanja za socijalne naknade velikim dijelom, oko 3 četvrtine ukupnih sredstava kroz programe koji se ne finansiraju iz doprinosa, utiču naknade «zasnovane na pravima», odnosno za zaštitu boračke populacije i

⁵ Kroz doprinose se u velikoj mjeri finansiraju programi zdravstvenog i penzijskog osiguranja, te programi osiguranja nezaposlenih osoba. Takođe, značajan dio drugih beneficija, navodno zasnovanih na osiguranju, npr. socijalne penzije, finansira se iz opšteg vladinog proračuna.

njihovih izdržavanih članova domaćinstva, tzv. boračke beneficije.

Ovako stanje, u oba entiteta, proizilazi iz zakonima utvrđenih odredbi po kojima boračka populacija i njihovi članovi porodice imaju različite beneficije, među kojima su:

- *Naknade ratnim vojnim invalidima (veteranima)*: Zakonodavstvo u oba entiteta utvrđuje pravo na naknadu po osnovu fizičkog invaliditeta osobe, bez obzira na prihode i/ili status zaposlenosti, čime su ove beneficije zasnovane na pravima, a ne na potrebama.

- *Naknade preživjelim izdržavanim članovima porodice (preživjeli)*: Zakonodavstvo u oba entiteta utvrđuje pravo na naknadu po osnovu porodičnog statusa/srodstva primaoca naknade sa preminulom osobom koja može biti klasifikovana kao poginuli borac ili preminuli ratni vojni invalid. I ove beneficije se ostvaruju bez obzira na prihode i/ili status zaposlenosti primaoca, a zasnovane su na pravima a ne na potrebama.

- *Naknada demobilisanim borcima*: Definisane samo zakonodavstvom FBiH, koje utvrđuju pravo na naknadu po osnovu učešća u ratu, bez obzira na prihode. Ove beneficije su takođe zasnovane na pravima i zavise od službenog statusa nezaposlenog lica.

- *Naknada nosiocima ratnih odlikovanja*: Zakonodavstvo utvrđuje pravo na naknadu po osnovu toga što je osoba dobitnik najvećih ratnih odlikovanja. Ove beneficije, ranije zasnovane na pravima, uvođenjem prihodovnog cenzusa, Uredbom vlade iz aprila 2010. godine (oko 2000 KM), izazvale su buru nezadovoljstva dobitnika najvećih priznanja, od kojih je bez beneficija ostalo preko 800 ranijih korisnika, koji su podnijeli tužbu protiv Ministarstva za boračka pitanja, odnosno Vlade FBiH, smatrajući uredbu diskriminirajućom.

Civilne beneficije u oba entiteta pokrivaju znatno manje finansijskih sredstava od beneficija za boračku populaciju. Tako u FBiH na civilne beneficije otpada oko jedna trećina ukupne potrošnje na novčane naknade koje se ne finansiraju iz doprinosa, a u RS jedna četvrtina, s

tim da se određeni broj ovih beneficija, npr. socijalna pomoć i dječji dodatak, zasniva na imovinskom cenzusu domaćinstva. Za razliku od navedenog, u FBiH beneficije za osobe sa invaliditetom (neratni/civilni invalidi i civilne žrtve rata), se zasnivaju na pravima⁶. U kontekstu navedenog, prema entitetskom zakonodavstvu, u civilne beneficije spadaju:

- *Socijalna pomoć*: Prema nadležnom zakonodavstvu FBiH, kantonalni zakoni za socijalnu zaštitu određuju iznose i kriterije za isplatu redovne socijalne pomoći. Za razliku od navedenog u RS se zakonom utvrđuje iznos koji zavisi od broja članova porodice i njihovih prihoda. U oba entiteta pravo na stalnu novčanu pomoć mogu ostvariti samo one osobe i porodice koje nemaju drugi izvor prihoda, odnosno koje nemaju porodičnu podršku i koje nisu radno sposobne. Jednokratnu socijalnu pomoć mogu ostvariti osobe i porodice koje se privremeno nalaze u teškoj situaciji. Ove beneficije se određuju nakon provjere prihoda.

- *Dječji dodatak*: Entitetsko zakonodavstvo utvrđuje visinu naknade koja se zasniva na provjeri prihoda domaćinstva, a usmjerena je na majku i dijete.

- *Beneficije neratnih/civilnih invalida (invalidske naknade)*:

⁶ Uvođenjem beneficija neratnim/civilnim invalidima i civilnim žrtvama rata sastav civilnih beneficija se posljednjih pet godina znatno izmijenio. Dok su naknade socijalne pomoći i dječjeg dodatka, koje se zasnivaju na procjeni prihoda domaćinstva, dominirale do 2005. godine, one su do 2009. godine iznosile 15%, odnosno 17% potrošnje na civilne naknade u 2009. godini. Utrošak na naknade civilnim invalidima je znatno porastao, i do 2009. godine se odnose na više od polovine ukupne potrošnje u FBiH na naknade koje se ne finansiraju iz doprinosa, a odnose se na civile. Usljed povećanog fiskalnog pritiska, Parlament FBiH je 2009. god., na inicijativu Vlade usvojio izmjenu zakona koja unosi značajne reforme u program beneficija za neratne invalide. Prema tome, navedeni program beneficija će pokrivati samo 100% i 90% neratne invalide, u odnosu na 60% do 100% invalide ove kategorije, što je ranije bio slučaj. Iako je reforma pozdravljena kao dosta značajna, procjenjuje se da rezultati neće imati nikakve fiskalne posljedice u 2009. godini, a zbog zaostataka koji su se akumulirali, puni efekat se vjerovatno neće osjetiti do 2010., ili čak ni do 2011. godine. Ove reforme, iako na papiru izgledaju dosta značajne nemaju materijalnu prirodu, zato što: a) će njihovi efekti biti dosta limitirani u srednjoročnom periodu; i b) one ne predstavljaju parameter promjena u službenom načinu razmišljanja, već su samo privremene mjere usmjerene na smanjenje vladinog deficita za sada. Iako je ovaj korak daleko od postepenog i neishitrenog pristupa socijalnog sektora, koji se zagovora u ponuđenom dokumentu, prosta potreba uzrokovana pogoršanom fiskalnom situacijom u FBiH dovela je do ovog dramatičnog poteza. Stoga je važno da institucije uvedu reforme u druge programe beneficija na vrijeme i prije nego što ih okolnosti natjeraju da usvoje surove i društveno nepopularne mjere koje bi i dalje mogle zapostaviti najugroženije članove društva. Prema tome, pomenute reforme nisu suštinski promijenile ni fiskalnu ni političku perspektivu na neki sadržajan način (Svjetska banka, 2009.a:13).

Zakonodavstvom FBiH utvrđeno je pravo na beneficije po osnovu fizičkog invaliditeta osobe, bez obzira na prihode i/ili status zaposlenosti. Ove beneficije se zasnivaju na pravima.

- *Civilne žrtve rata*: Zakodavstvo FBiH utvrđuje pravo na beneficije po osnovu fizičkog invaliditeta osobe, ili srodstva sa preminulom osobom koja bi mogla biti klasifikovana kao civilna žrtva rata, bez obzira na prihode i/ili status zaposlenosti, i ova beneficija se zasniva na pravima.

Tabela 2: Potrošnja na novčane naknade socijalne pomoći koje se ne finansiraju iz doprinosa u BiH (izražene u % proračuna)

	2002	2003	2004	2005	2006	2007
FEDERACIJA BiH	35.1	35.3	36.6	42.9	39.0	41.0
REPUBLIKA SRPSKA	13.6	13.7	14.7	15.8	13.9	13.9

Izvor: Svjetska banka, 2009.a:21

Prezentirani podaci otkrivaju izrazitu nesarazmjernost u izdvajanju finansijskih sredstava za novčane naknade koje se ne finansiraju iz doprinosa između entiteta i to: 41% ukupnog proračuna u FBiH i 14% u RS.

Svemu pobrojanom treba dodati da je, pored niske pokrivenosti i slabe usmjerenosti naknada, učinak programa koji se ne finansiraju iz doprinosa na smanjenje stope siromaštva u BiH gotovo zanemarljiv, obzirom da oni u najsiromašnijoj petini korisnika primaju samo 18% ukupnih naknada koje se ne finansiraju iz doprinosa u BiH kao cjelini (Svjetska banka, 2009. a:21). Stanje s novčanim naknadama za boračku populaciju je još lošije, imajući u vidu da, prema istom izvoru, samo 15% ukupnih naknada prima najsiromašnja petina boračke populacije, za razliku od 27% ukupnih naknada koje prima najbogatija petina boračke populacije.

Navedeno stanje, pored fiskalne neodrživosti, govori da ključni problem socijalne zaštite u BiH, odnosno njezine neefikasnosti čine zanemarljivi efekti, neadekvatno usmjerenih socijalnih transfera (princip prava a ne potreba, s posljedicama preliivanja većine sredstava prema nesiromašnim), na smanjenje siromaštva, za šta je djelimično odgovoran i još uvijek prisutan, proces tranzicije, čiji se negativan uticaj i posljedice reflektuju na većinu društvenih segmenata.

ZALJUČAK

Sistem socijalne zaštite u BiH, djelimično uslovljen i različitim nivoima društvene tranzicije, među kojima su politička i ekonomska od bitnog uticaja na ovu oblast, posebno posljednje dvije godine ulazi u novu razvojnu fazu koju obilježava težnja ka izgradnji efikasnog i ekonomskim mogućnostima zemlje primjerenijeg pristupa. Reformske aktivnosti, poduzimane u nekoliko navrata, opterećene još uvijek prisutnim ratnim posljedicama i podijeljenošću zemlje na dva entiteta, te distrikt Brčko, ali i iscjepkanost nadležnosti u oblasti socijalne zaštite na kantonalnom nivou u FBiH, sve do danas nisu urodile vidljivim efektima. Propuštena prilika da se Dejtonskim Ustavom oblast socijalne politike, odnosno socijalne zaštite dodijeli u nadležnost institucijama na državnom nivou rezultirala je stvaranjem dva (entitetska), odnosno tri (Distrikt Brčko) odvojena sistema socijalne zaštite. Ovako iscjepkan i podjeljen sistem socijalne zaštite, uz enorma izdvajanja finansijskih sredstava, pokazao se u praksi izrazito neefikasan ne samo u zaštiti najugroženijih kategorija stanovništva, nego i u smanjenju siromaštva, iako BiH troši 4% BDP-a na finansijske naknade kroz različite oblike socijalne zaštite koji nisu zasnovani na doprinosima. Neadekvatno usmjereni socijalni transferi, zasnovani po principu prava, a ne potrebe korisnika, doveli su najsiromašnije kategorije stanovništva na rub opstanka, a zemlju u stanje fiskalne neodrživosti.

Pristup koji je najavljen 2009. godine, posljednjom, možda do sada najozbiljnijom reformom sistema socijalne zaštite, uz finansijsku pomoć

Svjetske banke, pored obuhvaćenosti zakonskih i administrativnih izmjena, posebno izmjena vrste i obima, (utvrđivanje cenzusa) socijalnih naknada i naknada za nezaposlene, te reviziju korisnika specifičnih socijalnih programa, kao što su ratni vojni invalidi i drugi dijelovi boračke populacije, preferira novi pristup u donošenju socijalnih programa koji bi trebali biti zasnovani na potrebi, odnosno usmjerenju socijalnih beneficija prema najsiromašnijoj populaciji. Ova reforma takođe mora sadržavati i veću uspostavu tzv. mješovitog sistema socijalne zaštite, odnosno veću izgradnju povezanosti mreže javnog, privatnog i nevladinog sektora, što čini jednu od osnovnih pretpostavki kreiranja samoodrživog sistema socijalne zaštite čija se uspješnost cijeni ne samo smanjenjem stope siromaštva nego i dostupnošću socijalnih prava građanima, odnosno zadovoljstvom korisnika.

LITERATURA

Babić, Z. (2010.): Izdaci za socijalnu zaštitu u Hrvatskoj – usporedba sa zemljama Evropske unije. Zagreb: Revija za socijalnu politiku 17(3), str. 427-431.

Bašić, S. (2010): Socijalnozaštitne aktivnosti i socijalni rad u BiH (1918-2006.). Doktorska disertacija (neobjavljena), odbranjena na FPN, Sarajevo.

Habul, U. (2007.): Socijalna zaštita u BiH, Sarajevo: Fakultet političkih nauka.

Miković, M. (2009.): Osnove socijalne politike. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.

Papić, Ž. (2001.): Opća situacija u BiH i politika međunarodne podrške. U: Međunarodne politike podrške zemljama Jugoistočne Evrope. Lekcije (ne) naučene u BiH. Sarajevo: Müller, str. 15-37.

Puljiz, V., et all. (2005.): Socijalna politika. Zagreb: Pravni fakultet.

Stubbs, P. (2001.): «Socijalni sektor» ili devalviranje značaja socijalne politike? Regulatorni režim socijalnog blagostanja u BiH danas. U: Međunarodne politike podrške zemljama Jugoistočne Evrope. Lekcije (ne)naučene u BiH. Sarajevo: Müller, str. 125-139.

Svjetska banka (2009.a.): Socijalna davanja u BiH: Kreiranje održivog sistema socijalne zaštite zasnovanog na stvarnim potrebama.

Svjetska banka (2009.b.): Zaštite siromašnih u vremenu globalne krize: Ažurirani izvještaj o siromaštvu za BiH za 2009. godine.

UNDP (2007): . Izvještaj o humanom razvoju 2007. - Socijalna uključenost u BiH.

Uredba o prihodovnom cenzusu za korisnike prava po osnovu ratnih priznanja i odlikovanja, Vlada FBiH, april 2010.

Vijeće ministara BiH (2010.): Strategija socijalnog uključivanja u BiH.(Nacrt).

Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodica sa djecom, FBiH, Sl. Novine FBiH, 36/99, 54/04,42/06, 14/09.

Zakon o pravima boraca i članovima njihovi porodica, Službene novine FBiH, br. 33/04 i 56/05.

Zakon o zaštiti pripadnika Teritorijalne odbrane i drugih branilaca BiH, Službeni list R BiH, br. 4/92 i 13/94.

Zakon o izuzetnom materijalnom obezbjeđenju ratnih vojnih invalida i porodica poginulih boraca, Sl. list R BiH, br. 33/95. i 37/95.

Zakon o pravima branilaca i članova njihovih porodica, Sl. novine FBiH, br. 33/04 i 56/05.

Zakon o posebnim pravima dobitnika ratnih priznanja i odlikovanja i članova njihovih porodica, Sl. novine FBiH, br. 70/05 i 61/06.

Zakon o pravima demobilisanih boraca i članova njihovih porodica, Sl. novine FBiH, br. 61/06.

Zakon o zaštiti civilnih žrtava rata, Službeni glasnik RS, br. 24/10-prečišćeni tekst.

Zakon o socijalnoj zaštiti RS, Službeni glasnik RS, br. 5/93, 15/96, 110/03

Zakon o dječijoj zaštiti RS, Sl. glasnik RS, 04/02, 18/07 i 01/09.

Zakon o pravima boraca, vojnih invalida i poginulih boraca odbrambeno-otadžbinskog rata RS, Službeni glasnik RS, br. 55/07, 59/08 i 118/09.

Zakon o socijalnoj zaštiti Brčko distrikta, Službeni glasnik Brčko distrikta BiH, br, 1/03, 4/04, 19/07 i 2/08.

Zakon o dječijoj zaštiti DB BiH, Sl. glasnik Brčko Distrikta, br. 01/03, 04/04, 21/05, 19/07 i 02/08.

Zakon o dopunskim pravima porodica poginulih boraca i ratnih vojnih invalida, Sl. glasnik BD BiH, br. 26/04.

Bašić Sanela
Milanka Mikovć

**“AKTIVNO STARANJE”: NORMATIVNA VRIJEDNOST
KONCEPTA I IZAZOVI U SFERI SOCIJALNE POLITIKE**

U svome prvom eseju, iz 1909. godine, Ellen Key vizionarski je predvidjela da će 20. stoljeće biti u znaku djeteta, odnosno na poseban način posvećeno djetetu. Ostvarenje ove vizije možda najkonkretnije ogleda se u činjenici da je 20. stoljeće, usprkos svim zvjerstvima koja su počinjena tokom njegovog trajanja, iznjedrilo radikalno razumijevanje društvene percepcije statusa i potreba djeteta, kako unutar porodičnog sistema tako i unutar širega društvenog konteksta. Ova promjena društvenog pogleda na dijete i odnosa prema djetetu reflektovana je, posebno u brojnim međunarodnim i regionalnim dokumentima/deklaracijama i konvencijama o pravima djeteta, dosežući svoj vrhunac usvajanjem UN Konvencije o pravima djeteta, 1989.godine. Uz navedeno, u decenijama nakon završetka Drugoga svjetskoga rata u skupu ljudskih prava, pored prava djeteta, važno mjesto imati će i prava još nekih kategorija koje se unutar socijalnoga rada tradicionalno nazivaju vulnerabilnima. Među ovim kategorijama se posebno izdvajaju prava žena, usvajanjem “ženske” konvencije, odnosno „Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije nad ženom“, (1979. godine) i prava osoba s invaliditetom, donošenjem UN Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom (2006. godine)¹.

¹ U Batlerovskom smislu, može se postaviti pitanje zar naknadno sticanje prava po osnovu ljudskosti nije čudan paradoks, jer se obje ove kategorije - i žene i osobe sa invaliditetom) - izdvajaju iz općeg i definiše im zaseban, njima svojstven skup ljudskih prava? Historija razvoja ljudskih prava pokazuje da se unutar ove paradigme mukotrпно odvijao ne samo proces širenja korpusa ili obima ljudskih prava, nego paralelno s njim i proces “očovječivanja”, odnosno humanizacije pojedinih društvenih kategorija, koje kolokvijalno nazivamo isključenim grupama.

Starije osobe, također jedna od vulnerabilnih društvenih skupina, ostale, su, za sada, izvan ovoga procesa, bez zadobijanja posebnih prava. Danas se promjena ovakvog odnosa prema najstarijoj populaciji čini mogućom i gotovo izvjesnom, obzirom da je na međunarodnom planu sve više onih koji zagovaraju donošenje još jedne, posebne konvencije koja bi u svojim odredbama sadržavala isključivo prava starijih osoba. Zagovornici ove ideje, koja se može posmatrati i kao rezultat dijalektičkog odnosa dvaju tendencija imaju svoje pobornike preventivno u zemljama Zapadne Evrope. To je region s izgrađenom i izraženom svijješću o značaju ljudskih individualnih/grupnih prava, ali i region koji se suočava s rapidnim starenjem stanovništva, što istovremeno nameće i potrebu za pitanje: zbog čega su starenje stanovništva i starost, kao rezultat procesa starenja, danas toliko važni? Odgovor, najkraće rečeno, nalazimo u činjenici da (kontinuiran) porast udjela starijeg stanovništva u ukupnoj populaciji za društvo može predstavljati/značiti i izazove i mogućnosti. Ovo posebno što, s jedne strane, starije stanovništvo može povećati pritisak na javni budžet i penzioni sistem, kao i na sistem socijalne i zdravstvene zaštite. S druge strane, dob je društveno konotirana: starost se još uvijek predominantno povezuje s bolešću i ovisnošću, a starije osobe mogu se osjećati isključenima iz rada/zapošljavanja, ali i iz porodičnog i društvenog života. Postoji (ne)opravdan strah, što bi moglo rezultirati međugeneracijskim tenzijama. Ovaj pogled zapostavlja i ne uvažava značajan aktualni i potencijalni doprinos starijih osoba društvu na različitim nivoima., o čemu posebno govori i koncept aktivnog starenja, koji može predstavljati novi okvir za drugačiji odnos društva spram ove populacije. Sam koncept zahtijeva promišljanje društvenih mehanizama kojima se starijim osobama može omogućiti duži ostanak na tržištu rada, da ostanu autonomni što je moguće duže, da na različite načine doprinose društvu, npr., kao volonteri i njegovatelji, aktivisti u različitim udruženjima i sl.

AKTIVNO STARENJE: TEORIJSKO ODREĐENJE KONCEPTA

Pojam „aktivno starenje“, kao nasljednik termina “zdravo starenje“, usvojen je kasnih 1990-tih godina unutar Svjetske zdravstvene organizacije, koja (2002:12) aktivno starenje definiše kao *“proces optimizacije mogućnosti za zdravlje, participaciju i sigurnost kako bi se pojačao kvalitet života kako ljudi stare”*. Ovim određenjem aktivnog starenja zapravo je poslata jedna uključivija poruka s ciljem da se prepoznaju faktori koji, pored zdravlja i društvene brige, pogađaju i individue i populaciju koja stari. Iz perspektive aktivnog starenja, ključanje naglasak na riječi “aktivno”, što podrazumijeva kontinuiranu participaciju u društvenim, ekonomskim, kulturnim, spiritualnim i građanskim pitanjima, a ne samo sposobnost fizičke aktivnosti ili participaciju na tržištu rada. Time se istovremeno naglašava i to da, uprkos trendu glorifikacije mladosti, svojstvenom savremenom postmaterijalističkom društvu, starije osobe ostaju aktivni članovi društva koji doprinose svojim porodicama, vršnjacima, zajednicama, državama. Unutar koncepta aktivnog starenje naglasak se stavlja na proširenje zdravog očekivanog života, iskorištavanje mogućnosti za zdravlje i kvalitete života za sve ljude kako stare. Budući da se samo određenje zdravlja ovdje shvaća ne samo kao odsustvo bolesti, nego kao stanje fizičke, mentalne i socijalne dobrobiti (Svjetska zdravstvena organizacija, 1948), unutar okvira aktivnog starenja podjednaka važnost pripisuje se politikama i programima usmjerenima na promociju mentalnog zdravlja, socijalne povezanosti i uključenosti, kao i programima koji poboljšavaju fizičko i zdravstveno stanje najstarije populacije. Osnovni cilj, kako za same pojedince, tako i za donositelje politike, jeste zadržavanje autonomije i nezavisnosti, kako bi se poboljšao kvalitet života u procesu starenja koji se odvija u kontekstu s drugima, npr. prijateljima, kolegama, susjedima, članovima porodice. Iz ovih razloga međuovisnost i međugeneracijska solidarnost dobijaju na značaju: jučerašnje dijete je današnja odrasla osoba, a sutrašnja starija osoba.

Kvalitet života koji će neka osoba uživati u periodu starosti zavisi od rizika i mogućnosti koje je iskusila u svom životnom ciklusu, ali i od načina na koji dolazeće generacije pružaju/osiguravaju međusobnu pomoć i podršku.

Analizirajući sam koncept aktivnog starenja neki autora (Stenner et al, 2011) ukazuju nanjegovu trodimenzionalnu prirodu. Povezanost između *zdravstvenih mogućnosti* i kvalitete života je u citiranoj definiciji SZO očigledna. Politike i prakse usmjerene na zdravlje ohrabruju se kako bi se povećao kvalitet i kvantitet života, pojačala autonomija i neovisnost, te smanjili troškovi unutar zdravstvenog sistema. Druga dimenzija tiče se *participacije*, odnosno optimizacije aktivnosti povezanih sa zapošljavanjem, obrazovanjem, politikom, umjetnošću i religijom. Svrha ovih aktivnosti jeste povećanje plaćenog i neplaćenog produktivnog doprinosa koji starije osobe mogu pružiti društvu. Treća dimenzija, *sigurnost*, odnosi se na aktivnosti kojima se osigurava zaštita, dostojanstvo i briga o starijim osobama.

Semantičko polje ovoga termina obuhvata i društveno ukorijenjene perspektive, razumijevanje, stereotipe i predrasude o starosti. Posmatrana kroz antropološku prizmu, većina zapadnih društava do završetka Drugog svjetskog rata ispoljava sve značajnije elemente gerontokracije koja je bila norma tradicionalnih društava. Rapidna urbanizacija i industrijalizacija reducirali su značaj gerontokracije i smanjile poštovanje prema starijim osobama. Dva su procesa značajna u elaboraciji i razumijevanju društvene promjene koja se dogodila. Prvi se tiče društvenog konstruisanja starijih osoba kao “drugačijih”, a drugi starenja u jednom ageističkom društvu. Starije osobe unutar zapadne civilizacije najčešće se portretiraju “drugačijima” i to u smislu beskorisnosti. Ove predrasude nisu neizbježne, a najznačajniji element koji utječe na stav prema starijim osobama jeste materijalističko, ekonomsko prosuđivanje ljudske vrijednosti: koliko novaca osoba zarađuje, koliko materijalnog bogatstva ima itd.

U starosti, dohodak nesrazmjerno opada, a ova promjena u nivou i izvoru dohotka može rezultirati gubitku vrijednosti kod starijih osoba. Drugo, u većini zapadnih društava starije osobe marginalizirane su i isključene po osnovu dobi, tako da se “u ovim društvima promovira lagana društvena smrt starijih osoba njihovom izolacijom i marginalizacijom” (Palermo, 2001:219). S tim u vezi može se postaviti i pitanje: koje su to posljedice starenja u ageističkom društvu? Općenito, starije osobe izloženije su patnji od posljedica dobne diskriminacije, tako da ove izrazito negativne perspektive kod većine njih rezultiraju osjećajem isključenosti; životi starijih osoba postaju fragmentirani budući da ih društvo odbacuje i one metaforički ulaze u status ne-ličnosti (Nevill, 2009).

Izuzimanje “starenja” iz dominantne sociopolitičke agende omogućuje otklon od tradicionalnog pristupa, zasnovanog na potrebama, koji starije osobe, ali i sve druge korisnike, tretira kao pasivne mete svojega djelovanja, ka pristupu, zasnovanom na ljudskim pravima, koji uvažava prava osoba/ljudskih bića na jednakost mogućnosti i jednak tretman u svim aspektima života kako bivaju starijima.

Kao i svaki drugi teorijski konstrukt i koncept aktivnog starenja podložan je kriticismu. Tako, neki autora (Holstein i Minkler, 2007:16), spočitavaju da idealiziranje aktivnog i uspješnog starenje može biti kontraproduktivno, pa čak i opresivno. Po njima, napori usmjereni na eliminaciju dobizma koji se fokusiraju na pozitivne aspekte starosti, a ignorišu stvarna tijela starijih osoba, nameću nerealistične i opresivne standarde koji mogu negativno utjecati na identitet i osjećaj samovrijednosti. Walker (2002:134) još izravnije kritizira strategiju aktivnog starenje koja, po njemu, “građanima nameće obavezu da uzmu koristi od obrazovanja i osposobljavanja i ostanu aktivni na različite načine”. Na temelju rezultata istraživanja upotrebljivosti ovoga koncepta na vrlo specifičnoj populaciji Aboridžana, Ranzijin (2010) argumenirano iznosi mišljenje da trenutačno uska konceptualizacija koncepta aktivnog starenja, fokusirana na tri aspekta – fizičko zdravlje,

neovisnost i produktivnost, ima potencijal da dodatno marginalizira značajan dio populacije starijih osoba. Premda umjesne, ove kritike više su usmjerene na trenutačni top-down pristup implementaciji koncepta aktivnog starenja, od kreatora politika ka starijim osobama, nego ka samom konceptu kao idejnom konstrukt. Stoga ovdje posebno treba istaći da se u primjeni ove paradigme u društvenoj praksi moraju uzeti u obzir različiti faktori (ekonomski, društveni, zdravstveni, fizički, ponašajni) okruženja starijih osoba, te različito iskustvo starosti i s njom povezani procesi isključivanja/uključivanja u svakodnevnom životnom iskustvu starijih osoba.

DEMOGRAFSKE PROMJENE I AKTUALNI DEMOGRAFSKI TRENDovi U BIH

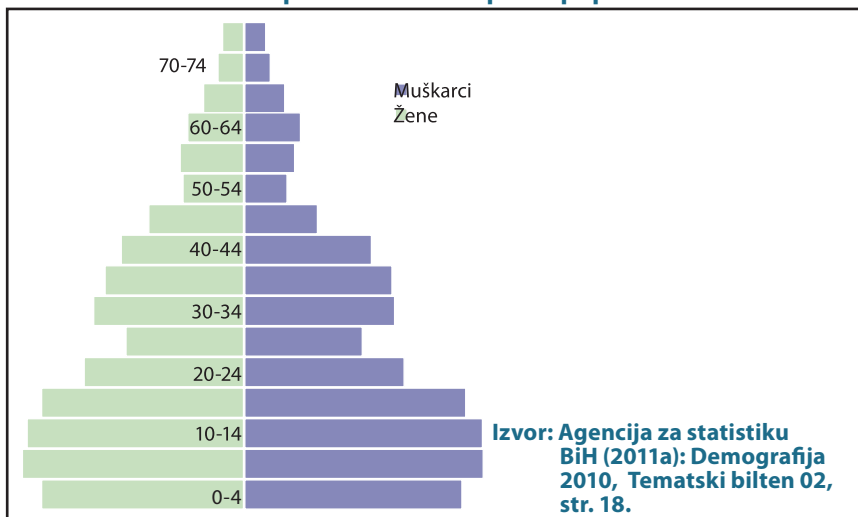
Bosna i Hercegovina od prvog popisa, iz 1879. godine, prema kojem je brojala 1.158.440 stanovnika, uprkos ogromnim gubicima u dva svjetska rata, bilježi kontinuiran porast stanovništva, da bi prema rezultatima posljednjeg popisa, 1991. godine, taj broj dostigao cifru od 4.377.000 stanovnika.

Rezultati popisa stanovništva iz 1971., 1981. i 1991. godine ukazuju na blaga, ali vrlo stabilna pomjeranja u strukturi stanovništva prema starosti (i spolu). Tako je broj stanovnika starosne dobi 0-14 godina u konstantnom opadanju: 1971. osobe mlađe od 14 godina čine 34,3%, 1981. - 27,5%, a 1991. - 23,5% stanovništva. Nasuprot navedenom, kategorija radno sposobnog stanovništva bilježi kontinuiran rast: 1971 - 60,5%; 1981. - 66,2%, a 1991. - 67,7% . Udio starijeg stanovništva također je u blagom porastu: osobe starije od 65 godina života čine 1971., -4,7%, 1981. -6,1%, a 1991.- 6,5% ukupne populacije (Agencija za statistiku, 2011a: 17).

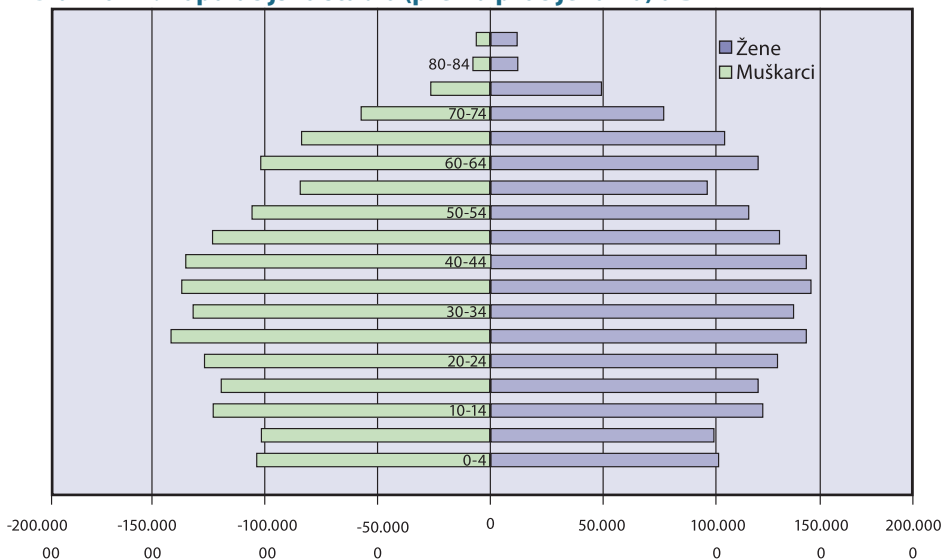
Na grafikonima 1. i 2. prikazana su populacijska stabla stanovništva BiH 1971. i 2006. godine, gdje populacijsko stablo iz 1971. godine ima „piramidalni oblik“ (grafikon br.1), dok je populacijsko stablo iz 2006. god. “dijamantnog“ oblika (grafikon br.2.), što nedvosmisleno pokazuje

ne samo kontinuirani pad broja osoba mlađih od 24 godine u ukupnoj populaciji stanovništva, nego i kontinuirano ubrzani rast broja starijih osoba, iznad 60 godina života, čime se savremeno bih društvo priključuje zajednici tzv. starih društva.

Grafikon 1: Stanovništvo prema starosti i spolu - popis 1971.

Grafikon 2: Populacijsko stablo (prema procijenama) u BiH

Izvor: UNDP (2010): Penzionarna reforma i sistemi socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini, str. 65

Prema podacima Agencije za statistiku BiH (2011a), srednje trajanje života za BiH u 1988.-1989. godini iznosilo je 74,6 godina za žene i 69,2 za muškarce. Istovremeno, za period 1981-1991.godina, prosječna starost stanovništva porasla je za gotovo pet godina. Tako je u 1981. godini prosječna starost za žene iznosila 30,5, a za muškarce 28,7 godina, dok u 1991. godini žene u BiH imaju prosjek starosti 35, a muškarci 33 godine.

Podaci iz 1991. godine su ujedno i posljednji pouzdani službeni podaci o stanovništvu Bosne i Hercegovine, njegovom sastavu i kretanjima. U postratnom periodu, od 1996. godine barata se određenim ciframa i podacima koji su više aproksimativne naravi i sačinjeni na osnovu projekcija i podataka određenih institucija. Uprkos nepostojanju pouzdanih i sigurnih podataka o promjenama i recentnim demografskim trendovima, imajući u vidu enormne ljudske gubitke i velika migraciona kretanja, zasigurno je moguće govoriti o negativnim trendovima unutar bosanskohercegovačke demografske slike, odnosno o tome da se demografski profil BiH mijenja, i to negativno. Negativne tendencije očituju se na tri načina/u tri oblika: pad ukupnog broja stanovništva, negativan prirodni priraštaj i starenje stanovništva.

Pad ukupnog broja stanovništva: prema procjenama državne Agencije za statistiku (2011a:22), 1996., prve postratne godine, Bosna i Hercegovina imala 3 miliona 645 hiljada stanovnika, što u odnosu na rezultate popisa iz 1991. godine (4 miliona 377 hiljada) ukazuje na grubo podatak o gubitku od 732 000 stanovnika. Obzirom da se u prvoj postratnoj dekadi bilježi blagi porast broja stanovništva, čija će se cifra od 2004. godine stabilizirati na 3 miliona 843 hiljada stanovnika, moguće je ustvrditi da je pad stanovništva uzrokovan prvenstveno ljudskim gubicima i prisilnim migracijama u periodu 1992-1995 godina.

Negativan prirodni priraštaj stanovništva: prema procjenama državne Agencije za statistiku, Bosna i Hercegovina u prvih deset godina po završetku rata, u periodu 1996-2006. godina, bilježi kontinuiran pad prirodnog priraštaja (odnos broja rođenih i umrlih). Tako je s 21.442 u

1996. godini prirodni priraštaj pao na 225 u 2005., odnosno 812 u 2006. godini. Demografski deficit postao je izražen već 2007. godine kada prirodni priraštaj iznosi -1.029. Usprkos ponovnom povratku u spektar pozitivnog u 2008. godini (150), u naredne dvije godine, 2009. (-345) i 2010. (-1.590) zabilježen je negativan prirodni priraštaj stanovništva. Navedeno je moguće izraziti i na sljedeći način: stopa prirodnog kretanja/priraštaja stanovništva pokazuje opadajuću tendenciju: sa 5,9 u 1996. godini na 0,1 u 2005. godini. Negativna stopa zabilježena je već 2007. godine (-0,3), dok se u 2008- 2010 godina, negativna stopa kreće od -0,1 do -0,4 (Agencija za statistiku BiH, 2011a:22). Stopa fertiliteta u istom periodu, također, bilježi opadajuću tendenciju. Tako je u 1996. godini stopa fertiliteta iznosila 1,647., dok je najniža stopa fertiliteta bila 2006.godine, 1.176, od kada je prisutan neznatni porast, npr., u 2010. godini 1,266.

Starenje stanovništva: broj starijih osoba u ukupnom broju stanovnika u BiH je u kontinuiranom porastu. Prema podacima iz popisa stanovništva 1971-1991 godina, osobe starije od 65 godina života čine 1971. -4,7%; 1981. -6,1%; a 1991. -6,5% ukupne populacije. Da se BiH pridružuje društvima koja stare (preko 10% stanovništva starijeg od 65 godina) pokazuju i procjene relevantnih međunarodnih agencija po kojima se do 2015 godine u BiH očekuje 23,4% osoba starijih od 60 godina, 16,7% osoba starijih od 65 godina i 3,45% osoba starijih od 80 godina života (Miković, 2011:306).

Tabela 1: Starosna struktura stanovništva BiH za 2009.godinu

STAROSNA KATEGORIJA (GODINE)	ŽENE	MUŠKARCI	UKUPNO
0-5	97.297	106.475	203.772
6-17	295.726	304.148	599.874
18-34	404.620	437.022	841.642
35-64	814.014	762.163	1.576.177
65 I VIŠE	348.052	273.049	621.101
UKUPNO	1.959.709	1.882.857	3.842.566

Izvor: BiH Agencija za statistiku (2011b): BiH u brojevima, str. 5.

Podaci prezentirani u tabeli br.1, nedvosmisleno potvrđuju statističke procjene koje se odnose na trend rapidnog starenja stanovništva u BiH. Tako, npr, ukoliko izračunamo udio stanovništva od 65 i više godina u ukupnoj populaciji, odnosno ukupnom broju od 3.842.566 stanovnika, onda dobijamo podatke o visini stope starijih osoba za 2009. godinu, koja iznosi 16,16%, ili ukupno 621,101 stanovnika iznad 65 godina života u ukupnoj populaciji zemlje.

Budući da su prezentirani podaci aproksimativni za očekivati je da će rezultati popisa stanovništva u BiH iz 2013. godini otkloniti sve nedoumice, sumnje i manipulacije podacima o stanovništvu i njegovoj strukturi, iako već sada, gotovo sa sigurnošću, možemo ustvrditi da će se Bosna i Hercegovina u narednim godinama pridružiti aktualnim europskim demografskim trendovima koji sugeriraju na značajne i dalekosežne promjene u samoj strukturi stanovništva.

U ovom kontekstu demografske promjene možda najznačajnije karakteriše demografsko starenje, čiji je proces uslovljen posebno stalnim porastom broja starijih i vrlo starih osoba.² Za opis procesa demografskog starenja u literaturi općenito se koristi sljedeće razlikovanje: “stare” ili “starije” osobe, starosti od 60 godina i više, te “vrlo stare osobe”, iznad 80 godina. Sagledamo li stanovništvo BiH u svijetlu ovih razlikovnih kategorija, dolazimo do sljedećih pokazatelja: u BiH je u 1971. godini živjelo 291.070 osoba starijih od 65 godina, ili 4,7%; 1981. taj broj je iznosio 340.497, ili 6,1%, dok je 1991. evidentirano 483.012 ili 6,5% osoba starijih od 65 i više godina. U vezi s navedenim posebno pažnju zaslužuje i podatak da se broj osoba starijih od 75 godina u periodu 1971- 1991., odnosno za period od navedenih 20 godina, udvostručio: s 42.986, u 1971. na 96.691, u 1991. godini. S druge strane, nasuprot stalno rastućem broju starijih i vrlo starih osoba, u BiH je prisutan stalno opadajući broj mladih, premda je u periodu 1879-1991.

² Ovdje se također čini potrebnim, još jednom, skrenuti pažnju na činjenicu da je i dob, slično kao i spol, društveni konstrukt. Činjenica je da svaka zajednica, u skladu sa svojim ekonomskim datostima, određuje početak društvene “starosti”, u smislu određivanja starosne dobi penzionisanja. U BiH, shodno postojećoj zakonskoj regulativi “društvena starost” počinje sa 65 godina starosti.

broj stanovnika rastao, s 1.158.440, 1879.godine, na 4.377.000, 1991. godine, broj djece i mladih bilježi pad. Rezultati popisa 1971., 1981. i 1991. godine to nedvosmisleno potvrđuje. Tako, 1971.godine djeca mlađa od 14 godina čine 34,3%.; 1981.godine udio ove populacije je 27,5%, dok 1991. godine djeca mlađa od 14 godina čine 23,5% stanovništva, što za navedeni desetogodišnji period govori o padu gotovo za 10% učešća djece mlađe od 14 godina u ukupnom broju stanovnika. Stoga, ukoliko se uzme u obzir pad nataliteta i negativan prirodan priraštaj ispoljen u postratnom, tranzicijskom periodu, kao i stalno smanjene broja djece i mladih u odnosu na ukupan broj stanovnika, onda postaje vrlo jasno da ukupno stanovništvo BiH biva sve starije.

EKONOMSKE I SOCIJALNE POSLJEDICE STARENJA DRUŠTVA I IZAZOVI U IMPLEMENTACIJI KONCEPTA AKTIVNOG STARENJA U BIH

Demografski razvoj često se dovodi u vezu s krizom finansiranja sistema socijalne sigurnosti i razvojnim trendovima tržišta rada. Stoga, u BiH postoji i bojazan da će povećan broj starijih osoba dovesti do kolapsa sistema penzionog osiguranja i sistema zdravstvene zaštite. Naravno, nepobitno je i da demografsko starenje, odnosno društvo koje stari, ima dugoročne posljedice na sva područja društvenoga života. U cilju ublažavanja ili prevazilaženja stvarnih i projiciranih negativnih konsekvenci starenja stanovništva, koncept aktivnog starenja omogućava sagledavanje šansi za stvaranje društva oslobođenog ageizma, koje na jednak i nediskriminatoran način akomodira prava građana različitih starosnih dobi. Za oblasti socijalne politike, područja od posebne važnosti jesu ona kojima se osigurava unutarporodična i intergeneracijska solidarnost. Tako, primjerice, u domenu unutarporodične solidarnosti produžetak trajanja života najstarijih članova suočava porodičnu zajednicu ne samo s izazovima u promjeni porodične strukture i funkcija, nego i s izazovima u promjeni porodičnih odnosa i neposredne, svakodnevne brige za najstarije

članove. S druge strane, u oblasti međugeneracijske solidarnosti pitanja starenja i dohotka/penzijsko osiguranje; starenja i zdravlja, starenja i brige/skrbi, također, čine područja koja zahtijevaju naročitu pažnju.

Ovdje je bitno ukazati i na činjenicu da je trenutni normativni i institucionalni okvir u BiH vrlo restriktivan kada je u pitanju mogućnost primjene koncepta aktivnog starenja. Osnovni izvori prava starijih osoba, sadržani u zakonima o penzijsko-invalidskom osiguranju, zakonima o socijalnoj zaštiti, zakonima o zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenom osiguranju (pravo na zdravlje i pristup zdravstvenim uslugama), te vrlo limitirano u porodičnom zakonodavstvu, zapravo su rascjepkani u okviru entiteta, distrikta i kantona, uz nepostojanje integrisane politike spram starijih osoba u čijem fokusu bi bilo osiguranje kvalitetnijeg života na ekonomskom, zdravstvenom, socijalnom, kulturnom nivou. Navedeno ima za posljedicu da se većina izazova s kojima se starije osobe susreću usmjeravaju ka sistemu socijalne zaštite, čime se ova populacija prezentira kao isključiva briga ovoga sistema. Drugim rječima, društvena zaštita starijih osoba koja se u BiH ostvaruje unutar nekoliko međusobno slabo povezanih i nedovoljno koordiniranih sistema predstavlja plodno tlo da se u tako kreiranom međusektorskom vakuumu prava starijih osoba u dobroj mjeri zanemaruju i ignoriraju.

Svemu pobrojanom treba dodati da BiH, shodno Madridskom međunarodnom planu o starenje iz 2002. godine, iako je to kao članica UN-a bila dužna, nije sve do danas usvojila strategiju (i akcioni plan) o starenju, čime je propuštena prilika da se sačini cjelovita analiza i razvije sveobuhvatna politika (zakonodavni i institucionalni okvir) spram starijih osoba, koja bi uključivala sve dimenzije društvenog života ove populacije.

STARENJE I DOHODAK

Razvoj i sazrijevanje socijalne države i ekspanzija socijalnih programa, uključujući i programe osiguranja za slučaj starosti, bolesti i invalidnosti nakon Drugog svjetskog rata, u mnogome su doprinijeli eliminaciji siromaštva kod starijih osoba. Europski penzioni sistemi, premda različiti, spriječavali su da prijelaz iz profesionalnog angažmana u neaktivnu, penzionu dob istovremeno znači i prijelaz u životnu fazu obilježenu siromaštvom. Načelno, javni penzioni sistemi ispunjavaju tri važne funkcije: raspoređuju dohodak pojedinca tokom cijelog života, omogućuju pojedinačnu i nacionalnu štednju i pomažu u održanju socijalne kohezije (Bašić, 2004).

Penziono osiguranje u BiH zaživjelo je za vrijeme Austrougarske monarhije, na osnovama tradicionalne Bismarckove koncepcije penzionog osiguranja zasnovanog na radu i uplaćivanim doprinosima. Ovaj podsistem socijalne sigurnosti razvijan je dalje u Kraljevini Jugoslaviji, a konačnu formu zadobio je u socijalističkom periodu. Prava iz sistema penzionog osiguranja vezana su za uplate doprinosa, a visina penzija/naknadna ovisila je o visini plaće/primanja tokom radno-aktivnog perioda, usklađena sa godišnjom stopom rasta. Sredstva su prikupljana u poseban, namjenski fond-Fond penzionog i zdravstvenog osiguranja. U ratnom periodu, 1992.-1995., ovaj cjeloviti okvir razbijen je na tri zasebne cjeline, a u postdejtonskom periodu zaživjela su dva penziona sistema na entiteskim nivoima, koja karakteriše zaseban normativni i institucionalni okvir.

Iako je od završetka rata penzioni sistem u Bosni i Hercegovini (riječ je zapravo o dva odvojena, entitetska sistema), kao sastavnica sistema socijalne sigurnosti, u nekoliko navrata podvrgnut reformi, induciranoj od strane različitih aktera iz međunarodne zajednice, osnovne karakteristike ovoga sistema ostale su uglavnom nepromijenjene u odnosu na socijalistički period. U najkraćem, ove karakteristike bi se ukratko mogle svesti na javni i obavezni sistem, zasnovan na tekućem finansiranju i unaprijed određenim davanjima, koji pokriva rizik od

starosti, invalidnosti i smrti osiguranika, obezbjeđujući na taj način tri tipa penzija: starosnu, invalidsku i porodičnu. Dvije minule dekade tranzicijske transformacije pokazale su sve slabosti sistema penzionog osiguranja, među kojima se posebno izdvajaju: a) finansijska (ne) održivost današnjeg penzionog sistema, b) ograničena obuhvatnost penzionim osiguranjem, c) (ne)adekvatnost nivoa penzija.

a) *Financijska (ne)održivost današnjeg penzinog sistema*, iako se do nedavno gotovo mantrično ponavljalo kako je postojeći penzioni sistem u oba entiteta, a posebno u FBiH, stabilan i održiv, postala je upitna tek u 2010. godini, zbog snažnih posljedica svjetske ekonomske krize koja je izazvala pad proizvodnje i povećanje stope nezaposlenosti. Čini se da tek tada naučna i stručna javnost postaje svjesna da je trend zapravo negativan i da ukazuje na sistemske poteškoće. Pri tom, dodatno zabrinjava i podatak da bi, prema projekcijama sadržanim u izađenoj, ali neusvojenoj državnoj Strategiji socijalnog uključivanja (2010), za funkcionisanje postojećih sistema odnos između zaposlenog i izdržavanog stanovništva trebao biti barem 1:2-3., za razliku od stvarnog stanja, gdje je u 2011. godini ovaj odnos iznosio 1,29. Navedeno govori u prilog tezi da su penzioni sistemi u oba entiteta, usljed svoje unutrašnje sistemske neadekvatnosti, označeni: 1. odgađanjem stvarne reforme iz političkih razloga, 2. visokim stopama doprinosa koje guše privatni kapital i učvršćuju kulturu izbjegavanja plaćanja doprinosa, 3. neadekvatnim zakonskim rješenjima u pojedinim segmentima (npr. oslobađanje od plaćanja doprinosa za atipične oblike rada), 4. nepovoljnim vanjskim okruženjem (slaba ekonomska osnova, visoke stope nezaposlenosti i s time povezan nepovoljan odnos između radno aktivnog i izdržavanog dijela stanovništva, rastuće sive ekonomomije i demografske promjene, o kojima je naprijed bilo riječi), vrlo brzo dostići granice izdržljivosti.

U BiH je, prema dostupnim projekcijama/pokazateljima (Agencija za statistiku, 2011:5), u 2009.godini bilo 621.101 osoba starije životne dobi, odnosno 65 i više godina starosti.

S druge strane, usljed nepostojanja pouzdanih statističkih pokazatelja o stvarnom broju korisnika sistema penzionog osiguranja, procjene relevantnih agencija kreću se od 508.000 (UNDP, 2010), odnosno 530.000 (Strategija socijalnog uključivanja BiH, 2010), do 601.000 korisnika/penzionera (Direkcija za ekonomsko planiranje BiH, 2010), za period januar-septembar 2011. godine, uz opasku o povećanju broja za 2,8% u odnosu na isti period prethodne godine. Unutar korisnika penzija, najzastupljeniju kategoriju čine korisnici starosne penzije. Prema podacima UNDP-ja (2009), broj korisnika starosne penzije smanjen je u periodu 2001-2004 godina kada je postotak starijih osoba koje su se izjasnile kao "pensioneri" opao sa 63% na 54%. Istovremeno, alarmantan je podatak da starosnu penziju uživa samo 30% onih čija je starosna dob iznad 65 godina života (Strategija socijalnog uključivanja, 2010). Drugi po redu brojnosti tip korisnika jesu korisnici invalidiskih i porodičnih penzija. Ovima dvjema kategorijama treba dodati i ništa manje značajnu kategoriju demobilisanih boraca, koji su ostvarili pravo na vojnu penziju. Pobrojane tri kategorije korisnika, prema podacima UNDP-ja iz 2009, čine gotovo 13% (2001), odnosno 17% (2004) od ukupnog broja stanovnika BiH, pri čemu je povećanje stope uzrokovano porastom korisnika porodične penzije.

b) Obuhvat stanovništva penzionim osiguranjem u BiH u okviru postojećih sistema penzionog osiguranja koji nisu ni sveobuhvatni ni univerzalni, prema podacima sadržanim u Strategiji socijalnog uključivanja (2010), je sljedeći: pokrivenost penzionim osiguranjem u 2009. godini iznosila je 23.6% u RS i 25.3% u FBiH ukupne radno sposobne populacije. Sam podatak je poražavajući, jer ukazuje na to da postoji značajan broj zaposlenika koji su prijavljeni na osiguranje, ali poslodavci za njih ne plaćaju doprinose, kao i određeni broj formalno zaposlenih koji ne primaju naknade za svoj rad niti im se uplaćuju pripadajući doprinosi. Uz ove dvije kategorije, postoji i treća, tzv. samozaposleni koji se odlučuje na neuplaćivanje doprinosa zbog nepovjerenja u pravičnost postojećeg penzionog sistema.

Navedenom treba dodati i raširenu praksu među poslodavcima u privatnom sektoru da svoje uposlenike prijavljuju na plaće manje od stvarnih i na taj način uplaćaju minimalne doprinose. Iako razumljiva iz perspektive poslodavca koji želi smanjiti troškove cijene rada, ova praksa, s jedne strane, podriva samu instituciju sistema, jer smanjuje njegov potencijalni kapacitet (prihode), a s druge strane, zaposlenike “osuđuje” neadekvatan nivo, odnosno visinu penzije u starosti. Evidentno je da postojaća rješenja dugoročno idu na uštrb razvoju privatnog biznisa i ekonomskog rasta. Zbog izrazito visoke stope doprinosa (43.5% na brutto plaću u FBiH i 42% u RS), privatni sektor „pritisnut” je da izbjegava njihovo plaćanje, kako bi na taj način “pojeftinio” radnu snagu ili se doprinosi plaćaju na minimalne plaće. U kauzalitetu ovakve prakse stvaraju dodatni pritisak na održivost sistema. Trenutačni normativno-institucionalni okvir favorizira zaposlenike u javnom sektoru, koji, barem do sada, u potpunosti uživaju u pogodnostima radnog odnosa s punim radnim vremenom i na neodređeni vremenski period, te poslodavcem (državi/entitetu/kantonu) koji manje-više redovito uplaćuje doprinose za penziono i zdravstveno osiguranje.

Uprkos naprijed spomenutim težnjama i projektima ciljanim na reformu penzionog sistema i njegovo prilagođavanje promijenjenim tržišnim odnosima u sferi rada i zapošljavanja, u BiH praktično još uvijek nisu otklonjeni problemi s kojima se suočavaju određene kategorije zaposlenih, pretežno u privatnom sektoru koji, ne svojom krivicom, ostaju bez posla ili suočavaju se s čestim ulascima i izlascima na tržište rada, npr. radnici s ugovorima na određeno vrijeme, radnici s ugovorima na pola radnog vremena, samozaposlenici, ruralno stanovništvo i “radnici na čekanju”. Postojeći sistem ne obezbjeđuje mehanizam koji bi doprinio uključivanju ovih, iz naše naslijeđene perspektive, atipičnih, ali danas sve redovnijih kategorija zaposlenika u sistem socijalnog osiguranja.

Time je "zakinut" ne samo sistem (onemogućuje se priliv dodatnih sredstava u fondove), nego i znatan dio stanovništva koje je iz ovoga sistema isključeno i u riziku je od siromaštva u starijoj životnoj dobi.

c) (Ne)adekvatnost nivoa penzija neodvojiva je od kapaciteta i mogućnosti penzionog sistema, čija osnovna uloga, najjedostavnije rečeno, jeste da štiti korisnike od pada u siromaštvo u starosti, odnosno po prestanku radne aktivnosti. S tim u vezi, primjerice, praksa europskih zemalja jeste držanje penzionih naknada na nivou 66% prosječnog nacionalnog dohotka, čime se do skoro osiguravala dostojanstvena, od rizika siromaštva i socijalne isključenosti oslobođena, starost. Nasuprot tome, BiH penzioneri najčešće žive u siromaštvu. Tako je prosječna penzija, od 238,11 KM, u 2008. godini činila 40% prosječne entitetske neto plaće i na nivou je linije siromaštva.

Prosječna neto plaća u periodu januar-septembar 2001. godine iznosila je 814 KM. Rast plaća i porast inflacije/troškova života nije se odrazio na porast penzionih naknada: udio prosječne penzije u prosječnoj plaći u 2011 godini iznosio je 338 KM, odnosno 42%. Istovremeno, četvoročlana porodica je za sindikalnu potrošačku korpu morala izdvojiti 1600 KM u FBiH, odnosno 1740 KM u RS. Ukoliko životni standard osiguravaju isključivo temeljem penzionih naknada, penzioneri su uglavnom ispod granice siromaštva ili u riziku od siromaštva. Tako, npr. veliki broj penzionera, oko 50% u FBiH, čine korisnici minimalnih penzija, koji žive u zoni ekstremnog siromaštva. Uporedimo li visinu penzionih naknada u BiH sa onima u zemljama regiona dolazimo da zaključka da je prosječna penzija u BiH najniža (u Srbiji iznosi 381 KM, u Hrvatskoj 541 KM, a najviša je u Crnoj Gori-544 KM).

Opisane tendencije nameću potreba za promišljenom refleksijom budućnosti penzionih sistema u BiH. Obzirom na barem deklarativno strateško opredjeljenje BiH za priključenje EU, moguće je učiti iz iskustva europskih zemalja, koje uočene s izazovima starenje stanovništva u posljednjih petnaest godina poduzimaju različite reforme kako bi se prilagodile ovom izazovu. U kontekstu navedenog, iako se sistemi

penzionog osiguranja drastično razlikuju, ove reforme moguće je podijeliti u četiri velike grupe:

1. Ohrabrivanje većeg broja ljudi da rade više i duže: članice EU pokušale su povećati starosnu dob za odlazak u penziju, nagraditi one koji rade duže, a „kazniti“ one koji se penzionišu ranije;

2. Iskorak od jednostupnog ka multistupnom sistemu je drugi vidljivi trend. U većini, mada ne u svim, članica EU PAYG penzije unutar sistema penzionog osiguranja biće manje u budućnosti. Ovaj trend biti će popraćen rastućom ulogom dodatnih, posebno privatnih, shema osiguranja u kojima će vrijednost penzija biti manje predvidive, tzv. definirane kontribucije. Iako će njihova stopa biti smanjena, penzioni dohodak će u većini zemalja nastaviti da pružaju PAYG sheme. Reforme su gotovo sasvim izbrisale staru liniju podjele između PAYG/zasnovane i javne/privatne i dobrovoljno/obligatornih shema kombinirajući elemente sve tri. Kako sheme privatnog osiguranja dobivaju na značaju, utoliko više podliježu većoj javnoj kontroli i regulaciji.

3. Uspostava automatske prilagodbe u penzijskom sistemu je treći trend. Ovi samo-balansirajući mehanizmi kreiraju veze između obaveza i prihoda, poput povezivanja kontribucija-beneficija formulu ili dob penzionisanja sa dugovječnošću, GDP ili razvojem na tržištu rada.

4. Reforme koje ciljaju na adresiranje jaza adekvatnosti, naporima ka proširenju obuhvata penzionim sistemom, olakšavanje pristupa penzijama vulnerabilnim grupama i povećanje finansijske podrške siromašnim penzionerima (Europska komisija, 2010).

Posebno pitanje unutar ovih reformskih procesa posvećeno je, u cilju jačanja socijalne kohezije, minimalnim penzijama, pokrivenošću penzionim osiguranjem tzv. atipičnih radnika i kreditiranju nekih nedobrovoljnih, dakle, prisilnih prekida u zapošljavanju. Međutim, ekonomska kriza dovela je do pogoršanja opće ekonomske i socijalne situacije u Europi. Krizom je posebno pogođeno današnje radno aktivno stanovništvo, odnosno akumulacija njihovog prava na penziju.

STARANJE I ZDRAVLJE

Stalni porast očekivanog trajanja života povlači za sobom i pitanje razvoja morbiditeta u starosti, odnosno pitanje razvoja učestalosti oboljevanja. Da li ljudi kako stare bivaju i bolesniji? Odgovor na ovo pitanje različit je. Jedno, optimističnije teorijsko objašnjenje sugerira da produženje životnog vijeka odlaže pojavu faze oboljevanja na kasnije životne godine. Stoga je za očekivati da dođe i do skraćivanja faze oboljevanja prije smrti. Jednostavno rečeno: ljudi koji tokom svoga života nisu značajnije oboljevali, oboljeti će (ako uopće) kratko prije smrti. Po jednoj drugoj pesimističnijoj perspektivi navodi se da sve više ljudi doživi relativno duboku starost, koja je ipak praćena dugoročnijim bolestima i hroničnim onesposobljenjima. Zahvaljujući medicinskom napretku pobijeđene su bolesti koje životno ugrožavaju, ali se mnoge od njih pretvaraju u hronične, doživotne bolesti. "Milioni srčanih bolesnika, diabetičara, jetrenih bolesnika i drugih hronično oboljelih koji bi kod slabije medicinske zaštite odavno preminuli...su danas, iako bolesni, još uvijek u životu" (Kraemer, 2004:569). Postoji i mišljenje po kojem će buduće generacije dugoročno postati zdravije. Istovremeno će se broj invalidnih, zdravstveno oštećenih i o njemu ovisnih starijih osoba povećati (Enquete-Komisija o demografskim promjenama, 2002:399).

Neovisno od toga koja će od ovih perspektiva postati stvarnost jedno je sigurno: s porastom starosne dobi raste i rizik oboljevanja od jedne ili više bolesti. Istovremeno, što više ljudi postaju stariji utoliko je veća vjerovatnoća za pojavu bolesti krvotoka, demencije, oboljenja skeletnog sistema. Koliko će starijih osoba zaista biti pogođeno ovim bolestima teško je procijeniti. Ipak, rašireno vjerovanje starost = bolest ne može se potvrditi. Da se starost ne može automatski izjednačiti s bolešću i patnjom pokazuju brojne empirijske studije, npr. studija Eurstatu o životnim očekivanjima u EU, u kojima se naglašava da su individualan način življenja, široko zaobilaženje rizičnih faktora za pojavu visokog pritiska, holesterola, pretilosti u mlađim godinama, uz dobru medicinsku zaštitu za zdravlje i dobar osjećaj u starosti, ključni.

Pretpostavke za zdrav život u starosti nisu vezane samo za tjelesnu i mentalnu aktivnost, nego i za aktivan životni stil i pozitivan pogled na život.

Nažalost, empirijska istraživanja o kvaliteti života starijih osoba sa zdravstvenog aspekta u BiH, uključujući korelaciju starosti i zdravlja, morbiditet starijih osoba, kvalitet zdravstvene brige i pristup uslugama zdravstvene zaštite, u tranzicijskom periodu nisu u fokusu ni kreatora politika unutar javnozdravstvenog sistema ni akademskih radnika. Određene pokazatelje, koji govore da se ova populacija suočava sa delikatnim socijalnim i zdravstvenim izazovima, počev od nedostatnih penzija do ograničenog pristupa zdravstvenom osiguranju, moguće je pronaći u Caritasovom (2012) istraživanju siromaštva i socijalne isključenosti kod starijih osoba.

BRIGA O STARIJIM OSOBAMA, MEĐUPORODIČNA I INTERGENERACIJSKA SOLIDARNOST

Porast broja starijih i vrlo starih osoba dovesti će i do izraženije potrebe o svakodnevnoj skrbi o njima. U pravilu, brigu o starijim osobama unutar porodice u BiH društvu tradicionalno preuzimaju ženske članice domaćinstva ili porodice, supruge, kćerke, snahe. Na navedeni zaključak jasno upućuju statistički pokazatelji o neplaćenom radu u domaćinstvu prema spolu, gdje su u 2011. godini žene obavljale ovaj rad u 72,9%, a muškarci u 27,1% slučajeva (Agencija za statistiku BiH, 20011a:79), pri čemu najopterećeniju kategoriju čine žene u starosnoj grupu od 45 i više godina.

Demografske promjene u strukturi stanovništva imati će posljedice i na ovu sferu: rastućoj potrebi za njegovom stajaće nasuprot opadajući potencijal porodice. Ovo je uzrokovano: s jedne strane, time što su bračni ili životni partneri prvi i osnovni resurs podrške, tako da će posljedica prisutnog smanjenja stope bračnosti i povećanje stope divorsijaliteta voditi ka logičnoj posljedici da će se kod u budućnosti starijih osoba raditi u većem broju o samcima ili razvedenim osoba.

S druge strane, pored bračnih ili životnih partnera, ženska djeca, starosne dobi 30-60 godina, predstavljaju drugi značajan izvor/potencijal za zadovoljavanje potreba za brigom. Iz rodne perspektive, obzirom da neformalnu brigu unutar porodice u većini karakteriše duže vremensko trajanje, od bitne važnosti su mjere podrške neformalnim njegovateljicama kao što je informisanje i obuka, porezne olakšice, olakšice na radnom mjestu zbog potreba brige i sl. U smislu izjednačavanja prava, obaveza i odgovornosti između spolova i u privatnoj sferi bilo bi neophodno u značajnijoj mjeri, nego što je to slučaj danas, osloniti se i na potencijal muških potomaka/članova porodice, ali promišljati i o mogućnosti profesionalne brige o starijim osobama van porodice.

Povećan udio stanovništva starijeg od 65 godina je fenomen koji, uz različite izazove unutarporodičnih odnosa i brige o starijim osobama, nameće i neke također značajne izazove vezane za međuporodičnu i intergeneracijsku solidarnost, gdje se, kao posebno važna, mogu izdvojiti dva sljedeća segmenta:

- 1. linija podjele između javne i privatne odgovornosti za brigu o starijim osobama i**
- 2. efektivnost sistema javne brige o starijim osobama (npr., institucionalna ili vaninstitucionalna zaštita) i njegova dostupnost.**

Čak bi i površna analiza trenutačnog stanja u oblasti porodične politike u BiH, utemeljena na naprijed navedenim kriterijima, ukazala na iznenađujuće saznanje da međugeneracijski odnosi koji bi uključivali starije osobe nisu dio porodične politike. Ovo, najvećim dijelom, zbog toga što je trenutačna porodična politika u suštini fokusirana na dvogeneracijsku porodicu: roditelje i (ovisnu/izdržavanu) djecu. Djed i nana/baka uključeni su tek ukoliko su roditelji najmlađih članova porodice/djece odsutni. Drugim rječima, aktuelna porodična politika u BiH ne predviđa trogeneracijske ili višegeneracijske porodice, iako su ove

porodice bile česte u predratnom periodu, a za pretpostaviti je da njihov broj i danas nije zanemarljiv. Istovremeno, u kontekstu socijalne politike, međugeneracijski odnosi postavljaju se samo kada je u pitanju podjela odgovornosti za brigu o starijim osobama između porodice i države. Ovdje se starije osobe najčešće portretiraju kao pasivni primatelji brige, a ne kao aktivni učesnici međugeneracijskih porodičnih praksi i odnosa koji mogu biti značajan izvor podrške, posebno za porodice s djecom. S druge strane, praksa potvrđuje da danas nije mali broj porodica u BiH gdje se mladi bračni parovi s djecom svakodnevno oslanjaju na roditeljsku pomoć, pomoć djeda ili nane/bake, u osiguranju dnevne brige za djecu. Ovaj vid brige o djeci je gotovo besplatan, fleksibilan, izuzetno siguran i pouzdan, s tim da postoje i drugi vidovi materijalne i nematerijalne podrške koju, sad već ostarjeli, roditelji osiguravaju svojoj odrasloj djeci i unucima. Obzirom da su ovi odnosi brige i podrške između generacija mnogo bogatiji i kompleksniji, relativnim se čini jednodimenzionalno gledište po kojem su starije osobe pasivni primatelji brige. Ovo tim prije što je trogeneracijska porodica povezana ne samo nematerijalnim, emotivnim, nego i finansijskim davanjima, te nasljeđivanjem, na principu reciprociteta.

Druga značajna karakteristika ovakve politike prema starijim osobama jeste prećutna pretpostavka da je odgovornost porodice da brine o starijoj osobi. Briga o starijim osobama smatra se neplaćenim, neformalnim radom koji država podržava samo u ograničenom omjeru, s tim da je neplaćeni rad u porodičnoj sferi rodno obojen, tako da ženu u ulozi negovateljice dovodi pred dvostruki teret/opterećenje. Istovremeno, politike pomirivanja privatnih i javnih obaveza ne prate ovo iskustvo, konstruirajući i perpetuirajući dominantan rodni obrazac u brizi za druge unutar porodičnog sistema.

ZAKLJUČAK

U zapadnoeuropskim društvima prepoznata je činjenica da demografske promjene uzrokovane starenjem stanovništva mogu predstavljati izazov sistemima socijalne politike, ekonomskoj uspješnosti i individualnoj dobrobiti. Postavlja se pitanje kako prilagođavati socijalne sisteme bez da se napuste ključne vrijednosti na kojima počiva EU – solidarnost i društvena kohezija? U aktuelnim političkim zbivanjima pritisak na reformsko-političko djelovanje u sferi međugeneracijske solidarnosti rezultira iz povezanosti sve značajnije masovne nezaposlenosti s nepovoljnim demografskim razvojem i niskom stopom ekonomskog prosperiteta. Ova se konstalacija problema s pravom uzima kao značajna eksplanacijska baza za predstojeće strukturalne promjene socijalne države. U središtu se pritom nalaze problemi u finansiranju sistema socijalne politike i briga o održanju konkurentnosti na međunarodnom nivou.

Obzirom da ključno pitanje nije u tome da društvo stari, nego da se priroda starenja mijenja (Gidens, 2009), postojeće politike potrebno je proširiti na način da omogućavaju stvaranje društva oslobođenog ageizma. Tako društvo na jednak i nediskriminatoran način akomodira prava građana različitih starosnih dobi. Otklon od dobizma i razvoj društva prijateljski nastrojenog prema dobi moguć je ukoliko aktivno starenje postane dio europskog socijalnog modela zasnovanog na tri pretpostavke: vitalnost, dostojanstvo i međugeneracijska solidarnost. Osnovno ishodište ovoga pristupa trebalo bi da bude borba protiv negativnih stereotipa, koji marginaliziraju starije osobe, i podizanje svijesti o značaju i korisnosti njihove aktivne participacije u porodičnom, društvenom i ekonomskom životu. Jednostavno rečeno, neophodna je promjena javne percepcije starosti. Uprkos utemeljenim kritikama, koncept aktivnog starenja više je od plana smanjenja tereta koji rastući broj starijeg stanovništva penzione dobi nameće ostatku društva. Njegov je cilj jačanje solidarnosti među generacijama tako što će se omogućiti većem broju osoba da i dalje doprinose društvenoj zajednici.

Ovim konceptom inauguriše se nova paradigma solidarnosti unutar koje su starije osobe ne samo pasivni primatelji, nego i aktivni doprinositelji ekonomiji, zajednici i svojim porodicama.

Kako u bh kontekstu političkom agendom dominiraju već dvije decenije metanarativi o ustrojstvu i izgradnji države, još uvijek bez konkretnih pomaka i vidljivih znakova promjena, strateško planiranje razvoja stavlja se na odgodu u očekivanju da će se uspostaviti neki novi sistem unutar kojega će ova pitanja moći biti adekvatnije adresirana. U iščekivanju ovih promjena starije osobe, posebno one koje žive u tzv. samačkim domaćinstvima, su u najvećem broju slučajeva prepuštene same sebi bez odgovarajuće društvene i porodične brige.

BIBLIOGRAFIJA

Agencija za statistiku BiH (2011a): Demografija 2010, Tematski bilten br.2.

Agencija za statistiku BiH (2011b): BiH u brojevima.

Bašić, M. (2004): Ekonomija javnog sektora, Sarajevo: Ekonomski fakultet.

Caritas (2012): Siromaštvo i socijalna isključenost starijih osoba u BiH, www.carbkbih.com.ba/index.php?subaction, pristupljeno, 24. decembar 2012.

Direkcija za ekonomsko planiranje (2010): Bilten, www.dep.gov.ba/Bilten/Archive, pristupljeno, 10. januar 2012.

Europska komisija (2010): Social Agenda, Affording old age: the EU pensions debate, br.25.

Enquete–Komisija o demografskim promjenama (2002): Herausforderungen unserer aelter werdended Gesellschaft an en Einzelnen und Politik, Berlin: Referat Öffentlichkeitsarbeit.

Gidens, E. (2009): Evropa u globalnom dobu, Beograd: Clio.

Key, E. (1909): Das Jahrhundert des Kindes, Koenigstein: Athenhaeum.

Kraemer, W. (2004): Altern und Gesundheitswesen: probleme und Loesungen aus der Sicht der Gesundheitsoekonomie, u: Baltes,P. i Mittelstrass, J. (iur.): Zukunfts des Alterns und gesellschaftliche Entwicklung, Berlin/New York: de Gruyter.

Miković, M. (2011): Socijalni status, potrebe i briga o strajjim osobama u BiH, Godišnjak FPN, 5 (6),303-314.

Nevill, A. (2009): Over 60 and beyond...the alienation of a new generation: exploring alienation of older people from society, U: Taket, A., Crisp, B.R., Nevill A., Lamaro, G., Graham, M. i Godfrey, S.B. (eds): Theorising Social Exclusion, London/New York: Routledge.

Palermo, G.B. (2001): The effective alienation of the elderly – a humane and ethical issue, u: Wiesstub, D.N., Thomasma, D.C., Gauthier, S. I., Tomosy, G.F. (eds). Ageing: Culture, health and Social Change, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.

Ranzijn, R. (2010): Active Ageing – Another Way to Oppress Marginalized and Disadvantaged Elders?: Aboriginal Elders as a Case Study, *Journal of Health Psychology*, 15 (5), 716-723.

Stenner, P., McFarquhar, T., Bowling, A. (2011): Older people and ‘active ageing’: Subjective aspects of ageing actively, *Journal of Health Psychology*, 16 (3), 467-477.

UN Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije nad ženom (1979), www.arsbih.gov.ba/en/legal-framework/international-framework?format=pdf.

UN Konvencija o pravima djeteta (1989), www.unicef.hr/upload/file/Konvencija_200_20pravima_djete.pdf

UNDP (2010): Penzionarna reforma i sistemi socijalne zaštite u BiH.

UN Konvencija o pravima osoba s invaliditetom (2006), www.mhrs.gov.ba/pdf/Konvencija_bos.pdf

Svjetska zdravstvena organizacija (2002): Active Ageing. A Policy Framework, www.who.int/hpr/ageing

Svjetska zdravstvena organizacija (1948): Definicija zdravlja, www.who.int/about/definition/en/print.html, pristupljeno 12. decembar 2012.

Strategija socijalnog uključivanja (2009), www.dep.gov.ba/razvojni_dokumenti/socijalne_ukljucenosti

Milanka Mikovć
**SOCIJALNI STATUS, POTREBE I BRIGA O STARIJIM
OSOBAMA U BIH**

Nedovoljna briga o starijim osobama¹, njihova stigmatizacija i odbacivanje, u manjoj ili većoj mjeri, obilježavaju gotovo cjelokupnu historiju ljudskog društva. Vrijeme u kome živimo takođe nije izuzetak, jer je prisustvo ovog problema, protkanog teškoćama koje u savremenim društvima obilježavaju socijalni status i potrebe starijih osoba, više nego evidentno, o čemu govore i brojni međunarodni dokumenti usvojeni posebno na nivou UN², sa ciljem podsticanja aktivnosti i proširivanja ljudskih i finansijskih resursa za programe zaštite i brigu o starijim osobama.

Starije osobe u BiH danas, najvećim dijelom generacije nekada mladih i djece rođenih na selu deset do petnaest godina prije početka Drugog svjetskog rata ili za vrijeme njegovog trajanja, višestruke su žrtve niza različitih okolnosti. Po završetka ratnih zbivanja, njih je industrijalizacija zemlje privukla u gradove koji su se naglo razvijali. Velika društvena metamorfoza ruralne svijesti u gradsku i građansku bila je praćena traumatičnim rezovima koji su u ime ideala socijalističke izgradnje, nalik individualnom žrtvovanju samog sebe, ostali, poput nenapisanog horoskopa, nepoznanica. Danas su ove generacije starijih osoba, ne samo u BiH, višestruko žrtvovane. One su iz Drugog svjetskog rata, kao djeca ili mladi, izašle sa teškim traumama. One su **mногоstruko, dodatno traumatizirane uvođenjem socijalističkog**

¹ U skladu sa principima UN o starijim osobama, Generalna skupština UN je, u decembru 1995. godine, Rezolucijom br. 50/141, tč.14, odlučila da ranije korišten termin "stariji" treba zamijeniti terminom "starije osobe", "tako ga će Godina i Dan koji se tiču tog naziva biti nazivani Međunarodna godina starijih osoba i Međunarodni dan starijih osoba". Upotreba ovog termina odnosi se na populaciju od 65 i više godina.

² Među brojnim međunarodnim dokumentima o zaštiti i ostvarivanju prava starijih osoba posebno se izdvajaju sljedeći, doneseni, posljednjih gotovo trideset godina, na nivou UN-a: (1982): Prva svjetska skupština UN o starenju; donesen Bečki međunarodni plan akcije na području starenja; (1991): Opšta skupština UN; doneseni Principi UN o starijim osobama (iste godine 01.oktobar je određen kao Međunarodni dan starijih osoba). (2002): Druga Svjetska skupština o starenju; usvojena Madridska deklaracija i Madridski međunarodni plan mjera u vezi sa staranjem 2002, a Ekonomska komisija UN za Evropu (UNECE) donijela je Regionalnu strategiju za implementaciju Madridskog međunarodnog plana aktivnosti o starenju 2002 (Berlinska deklaracija).

državnog ustrojstva, iscrpljujućim radom izgrađivanja i stvaranjem bogatstva koje danas generacije srednje i mlađe dobi nezasluženo nasljeđuju. One su definitivno poražene posljednjim krvavim ratom u BiH, koji je vođen prvenstveno protiv civila i tradicionalnih vrijednosti multietničkog društva. Dotrajavajući svoj u bescijenje uloženi život, obilježen posljednjim pamćenjem prirodnog ambijenta iz kojeg je davno istrgnuta, starija populacija u BiH postaje marginalizirana grupa, socijalni balast i teret. „Njih odbacuje društvo, napušta zdravlje, nerijetko i potomci, rođaci, srodnici, susjedi, sugrađani. Čak i sami sebe rezignirano napuštaju, neki u očaju dižu ruku na sebe“ (Livada, 1995, 42).

Generacije starijih osoba u BiH danas žive u velikim oskudicama, izložene najvećem riziku od pada ispod granice siromaštva, mjerene prihodima. Tako se, prema istraživanjima UNDP (2007:35), svaka treća starija osoba u BiH danas može smatrati siromašnom. Kod dvočlanih domaćinstava u kojima je jedan član stariji od 65. godina i u kojima nema izdržavane djece siromašno je njih 36,1%. Takođe je siromašno i 28,8% samačkih domaćinstava u kojima živi osoba koja ima 65. godina i više. Ova istraživanja pokazuju i da svaka druga starija osoba, u dobi od 65 godina i više, često ili veoma često, osjeća da joj je sve teško, te da je za nju složena i teška svaka aktivnost. Istovremeno, najveća stopa nepismenosti u BiH prisutna je kod starijih osoba ženskog spola, od 65. godina i više.

Život u oskudici, koja pogađa vitalne, prirodne potrebe najstarije populacije, može se najbolje sagledati kroz sistem penzijskog osiguranja koji, u kontekstu socijalne sigurnosti i dostojanstvene starosti, predstavlja ključni problem³.

³ U BiH je na kraju 2004. godine bilo 484.000 penzionera. Prosječna penzija iznosila je 184,00 KM mjesečno, dok je u isto vrijeme prag siromaštva iznosio 185,00 KM mjesečno. Prije 1991. godine na svakog pensionera dolazila su 3 zaposlena. Danas je taj odnos 1:1,9. Penzijski sistem u BiH obuhvata 81% osoba starijih od 64 godine, za razliku od ostalih evropskih zemalja koje imaju daleko veći broj penzionera nego starijih osoba. Problem penzijskog osiguranja u BiH je i to što je za penzionere starije od 64. godine sačinjen neadekvatan penzijski plan, jer se na penzije za osobe starije od 65 godina, troši manje od 45% finansijskih resursa. Ukoliko bi se sav raspoloživi prihod penzijskog sistema koji se daje za starosne penzije podijelio sa brojem osoba starijih od 64 godina starije osobe bi živjele u krajnjem siromaštvu. Sistem penzijskog osiguranja u BiH dodjeljuje manje sredstava po jednoj starijoj osobi nego zemlje u kojima su troškovi života niži (Albanija, Bugarska i Rumunija), ali i od zemalja koje su ekonomski nerazvijenije od BiH (Albanija). U BiH se za penzije izdvaja 8,77% BDP-a, što je manje nego u drugim zemljama regiona, npr. Hrvatska 12,5%, bivša Srbija i Crna Gora 11,7% (UNDP, 2007:35).

Penzije starijih osoba, uslovljene niskom službenom stopom zaposlenosti i visokom stopom ekonomski neaktivnog stanovništva, čime se smanjuju doprinosi za penzije, ne zadovoljavaju osnovne životne potrebe, pokriće troškova stanovanja i ishrane, da se o drugim, posebno nematerijalnih potreba i ne govori. Oskudica u hrani, odjeći i ogrjevu govori ne samo o ekonomskom, socijalnom i kulturnom nazadovanju, o životu ispod dostojanstva i materijalnih mogućnosti društva, nego je, nažalost, i argument za svojevrsno nasilje nad starijim osobama. Jednom riječju, većina starijih osoba u BiH živi „podljudski“, žrtve su generacijskih sukoba i totalnog obezvrjeđenja njihovog minulog rada. Uz sve pobrojano društvo i pojedinci, pa čak i njihovi najbližnji, starijim osobama često nastoje oduzeti njihovu teško stečenu i od rata preostalu imovinu, čime im dodatno ukidaju „tlo pod nogama“, ali i biološki smisao života.

Prisustvo ageizma⁴, odnosno “diskriminacije po osnovu kalendarske starosti” (Pejčak, 2001:86), označeno stigmatizirajućim i sarkastičnim atributima, kao što su: senilci, fosili, metuzalemi, kornjače i sl., nipodaštava činjenicu da su starije osobe biološka pretpostavka mlađih generacija, koje im trebaju biti zahvalne na sopstvenom postojanju i svjesne da će i same neminovno ostariti.

U takvoj strategiji nehumanog odnosa prema starijim osobama izostaje i svijest o velikom iskustvu koje one nose u sebi, o generacijama koje su nam prethodile, duhu stvaralaštva i pregalaštva koje kao kulturu i civilizaciju prirodno, biološki nasljeđujemo. Takav odnos u suštini predstavlja nihilizam i destrukciju života samog. Marginalizacijom starijih osoba nameće im se geto usamljenosti, čime humano društvo razvijenih individualnih ljudskih prava dvolično poriče duh svojih suštinskih vrijednosti. Stoga, ako je lijepa i dostojanstvena starost željeni završetak života svakog ljudskog bića, te ako se odnosom društva prema starijim osobama cijeni njegova humanost, demokratičnost, blagostanje i sve druge vrijednosti na kojima počiva savremena civilizacija, onda

⁴ Termin ageizam je izveden iz engleske imenice age, što u prevodu znači dob, godine života, starost.

je današnja BiH, bez obzira na pozitivne pomake, još uvijek daleko od navedenog.

MEĐUNARODNE PROCJENE PORASTA BROJA STARIJIH OSOBA U BIH

Prema kriterijima UN i Svjetske zdravstvene organizacije, društva koja u ukupnoj populaciji stanovništva imaju više od 10% osoba starijih od 65 godina smatraju se starim društvima. Kako je u BiH posljednji popis stanovništva urađen 1991. godine, gdje je u ukupnoj populaciji evidentirano 7,30% osoba starijih od 65 godina⁵, novi, tačni podaci o njihovoj zastupljenosti ne postoje, ali se, prema procjenama UN (Fond za populaciju, 2007), smatra da je udio starijih od 65 godina u ukupnoj populaciji veći od 10% prisutan još od 2000. godine, sa tendencijom rasta na 16,7% do 2015. godine.

Slične navedenim su i procjene Svjetske banke (2007), koje govore da će u devet zemalja Istočne Evrope i bivšeg Sovjetskog saveza, među kojima je i BiH, do 2025. godine jedna petina do jedne četvrtine stanovnika imati više od 65. godina. Prema ovim procjenama, postotak starijih od 65 godina najbržim tempom će rasti u BiH, za koju se do 2025. godine predviđa gotovo udvostručenje stope starijih osoba kojima će trebati tuđa pomoć. Navedeno dodatno usložnjava i procjena da najteži izazovi proizilaze iz bojazni da će starije stanovništvo vršiti novi, i moguće nepriuštiv, pritisak na javnu potrošnju, posebno na penzije i dugoročnu socijalno-zdravstvenu zaštitu. Ova mogućnost je za BiH posebno uslovljena stvarnim stanjem, gdje je finansiranje navedenih sistema već sada neodgovarajuće, namećući potrebu poduzimanja mjera znatno drugačije politike socijalno-zdravstvene zaštite prema najstarijoj populaciji. Ta politika posebno zahtijeva neophodnost pronalaženja najoptimalnijeg rješenja na koji način pomiriti interakciju tri dominantno prisutne tranzicije u BiH (demografska, ekonomska i politička) i kako se

⁵ BiH je prema statističkim podacima, na osnovu popisa stanovništva 1961., 1971., i 1981. godine, u ukupnoj populaciji stanovništva imala sljedeće procentualno učešće starijih osoba od 65 i više godina: 1961.: 3,5%; 1971.:4,7%; 1981.:6,1%.

nositi sa ovim izazovima. Stoga se, bez posebnog ulaženja u mogućnosti i načine poduzimanja različitih mjera za ublažavanje uticaja ukupnog starenja stanovništva na potrošnju, u kontekstu navedenog, od ključne važnosti čini visina rashoda po osnovu dugoročnog zbrinjavanja starijih osoba. To se prvenstveno odnosi na institucionalizaciju, koja je izuzetno skupa i koja nije uvijek najbolje rješenje i u najboljem interesu svake starije osobe nesposobne da brine sama o sebi. U ovakvim uslovima, deinstitutionalizacija i pružanje različitih usluga, koje su manje skupe od bolničkog, odnosno domskog smještaja, predstavljaju moguća rješenja, koja su u većini slučajeva istovremeno i u najboljem interesu starije populacije.

Tabela 1.: Procenat populacije starije od 60,65 i 80 godina u BiH za period 1995.-2015.

BOSNA I HERCEGOVINA	1995			2000			2005			2010			2015		
	60	65	80	60	65	80	60	65	80	60	65	80	60	65	80
	12.6	7.8	1.2	17.2	10.8	0.9	19.2	14.0	1.4	21.1	15.5	2.3	23.4	16.7	3.4

Izvor: Fond za populaciju, Odsjek za ekonomska i socijalna pitanja UN, Odjeljenje za populaciju, Prospekti svjetske populacije, Revizija 2004. ESA/P/WP. 193., 24.II 2005. godine.

Prezentirani podaci, zajedno sa procjenama Svjetske banke, upućuju na neophodnost razvijanja različitih programa na području BiH, koji bi bili namijenjeni starijim osobama. Svaki od njih morao bi polaziti prvenstveno od principa datih u Međunarodnom planu mjera u vezi sa starenjem iz 2002. godine, odnosno od prioriternih pravaca djelovanja na polju zaštite starijih osoba u 21. stoljeću, koji sadrže više različitih preporuka. Ti principi, odnosno tri prioriteta pravca djelovanja su:

a) *Starij ii razvoj:* starije osobe trebaju biti aktivni učesnici razvojnog procesa i uživaoci njegovih povlastica; rad i radna snaga starijih; ruralni razvoj, migracije urbanizacija; pristup sticanju znanja, do edukacije i stručnog usavršavanja; međugeneracijska solidarnost; iskorjenjivanje siromaštva; sigurnost prihoda, socijalna zaštita/sigurnost i prevencija siromaštva; vanredne situacije.

b) *Unapređenje zdravlja i dobrobiti u starijoj dobi:* promocija zdravlja i blagostanja od početka do kraja života; univerzalani i podjednak pristup službama zdravstvene zaštite; starije osobe i HIV/AIDS; obuka za pružanje zaštite i zdravstveni stručnjaci; mentalno zdravlje starijih i njihove potrebe; starije osobe i onesposobljenost.

c) *Mogućnosti i podrška okoline:* stanovanje i životno osiguranje; briga i podrška pomagačima; zanemarivanje, zlostavljanje i nasilje; slika starenja⁶.

DRUŠTVENA ZAŠTITA I BRIGA O STARIJIM OSOBAMA

U BiH ne postoji poseban državni mehanizam za koordinisanje aktivnosti u vezi sa starenjem, kao ni državna strategija o zaštiti starijih osoba, ali se u okviru različitih zakona i propisa štite prava ove populacije i poduzimaju različite, posebno socijalno zaštitne aktivnosti i mjere iz oblasti zdravstvene zaštite, odnosno obezbjeđenja socijalne sigurnosti starijih osoba i očuvanja njihovog zdravlja. S tim u vezi može se reći da danas u BiH egzistira poseban društveno-pravni mehanizam, više ili manje organizovan i povezan, za brigu o starijim osobama kao specifičnoj kategoriji stanovništva. Ovaj mehanizam, koji sadrži skup obaveza, prava, interesa, morala i etičkog postupanja društvene zajednice, grupa i pojedinaca prema starijim osobama, ali i starijih osoba prema društvu, razvojnim procesima i uživanju društvenih povlastica, drugačije se može nazvati i sistemom društvene zaštite starijih osoba.

⁶ Implementacija preporuka, odnosno strategije Madridskog internacionalnog plana akcije u vezi sa starenjem iz 2002. godine bila je predmet rasprave na Ministarskoj konferenciji za starije u Berlinu, koja je održana 11.-13.09.2002. godine, gdje je i usvojena Berlinska ministarska deklaracija, kojom su sve vlade u UNECE (Ekonomaska komisija UN za Evropu) regionu obavezane na sprovođenje ove strategije.

Sistem u funkcionalnom i materijalnom smislu sačinjavaju različiti oblici zaštite, institucije, organizacije i zajednice, kao što su: socijalna zaštita, zdravstveno osiguranje, invalidsko-penzijsko osiguranje, stanovanje, obrazovanje, kultura i rekreacija; različite ustanove i preduzeća; porodica i međugeneracijska solidarnost; lokalna zajednica, komšiluk i građani pojedinci, vjerske zajednice i crkva; nevladine organizacije; državne ustanove i organi vlasti na svim nivoima; stručne i naučne institucije. Pobjrojani dijelovi sistema su, u manjoj ili većoj mjeri, povezani i međusobno nastoje koordinisati različite aktivnosti u pružanju zaštite starijim osobama, posebno posljednjih nekoliko godina.

Kod najstarije populacije u BiH broj hroničnih oboljenja koja su u stalnom porastu predstavlja naročiti socijalni problem protkan medicinskim aspektima. To se posebno odnosi na povećanje slučajeva invalidnosti i prijevremene starosti, ali i prijevremene smrti, što ima za posljedicu proširenje obima zdravstvene zaštite, posebno bolničkog liječenja, uz enormna izdvajanja materijalnih sredstava. Stoga se, posebno posljednjih nekoliko godina sve više, kad god je to moguće i ukoliko je u najboljem interesu korisnika, pribjegava deinstitucionalizaciji i pružanju različitih socijalnih usluga starijim osobama u lokalnoj zajednici. Takođe, sve više se teži najstariju populaciju, u što je moguće većoj mjeri, obuhvatiti organizovanom zaštitom zdravstvenih službi na nivou domova zdravlja, uz nastojanja da se svaki korisnik starije životne dobi hospitalizira ili rehabilituje u svojem užem ili širem socijalnom okruženju. Ovim se, pored izbjegavanja institucionalizacije, stvaraju pretpostavke za život starijih osoba u zajednici, uz međugeneracijsku solidarnost i uzajamnu generacijsku interakciju.

Iz skupa ustanova socijalne zaštite koje se bave pružanjem usluga i brigom o starijim osoba u BiH posebno se izdvajaju Centri za socijalni rad. Oni, u okviru ostvarivanja različitih zadataka, pored koordinacionih aktivnosti sa mrežom ustanova na nivou lokalne zajednice, posebno iz oblasti zdravstvene zaštite i drugih organizacija vladinog i nevladinog sektora, imaju i specifične, zakonom utvrđene obaveze u provođenju

socijalno-zaštitnih mjera, prevenciji, rehabilitaciji i socijalnoj integraciji ove populacije. U tom kontekstu zakoni oba entiteta (Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodica sa djecom FBiH (čl.12) i Zakon o socijalnoj zaštiti RS (čl.10)), kao korisnike socijalne zaštite, među kojima su u svim kategorijama i jedan broj osoba starije životne dobi, navode:

- *osobe sa invaliditetom i osobe ometene u fizičkom i psihičkom razvoju* (slijepe i slabovidne osobe, gluhe i nagluhe, sa poremećajima u govoru i glasu, sa tjelesnim oštećenjima i trajnim smetnjama u fizičkom razvoju, sa smetnjama u psihičkom razvoju, te osobe koje su višestruko ometene u razvoju (kombinovane smetnje);
- *materijalno neosigurane i za rad nesposobne osobe* (odrasle osobe koje nemaju potrebna sredstva za izdržavanje, nesposobne su za rad i ne mogu osigurati sredstva za život po nekom drugom osnovu);
- *osobe sa društveno negativnim ponašanjem* (osobe koja se odaje skitnji, prosjačenju, alkoholu i sl.);
- *osobe i porodice u stanju socijalne potrebe kojima je uslijed posebnih okolnosti potreban odgovarajući oblik socijalne zaštite* (osobe, odnosno porodice kojima je zbog pretrpljene prisilne migracije, deportacije, elementarnih nepogoda, povratka sa liječenja, otpuštanja iz kaznene ustanove neophodna socijalna pomoć);

Oba zakona kao jednu od specifičnih kategorija, koja ima pravo na brigu i zaštitu društva, posebno ističu *starije osobe bez porodičnog staranja* (osobe starije od 65 godina (muškarac), odnosno 60 godina (žena), koje nemaju članova porodice ili srodnika koji su po zakonu dužni da ih izdržavaju ili ako ih imaju da te osobe nisu u mogućnosti da izvršavaju obavezu izdržavanja).

Zakonima je takođe utvrđeno da, u okviru pobrojanih kategorija korisnika, starije osobe, preko centara za socijalni rad mogu ostvariti sljedeća prava iz socijalne zaštite:

- *novčana i druga materijalan pomoć* (stalna novčana pomoć; novčana naknada za pomoć i njegu od strane druge osobe; druge materijalne pomoći (novčane ili naturalne);
- *smještaj u drugu porodicu* (starije osobe koje nisu u mogućnosti da same brinu o sebi, a uslijed stambenih i porodičnih prilika nemaju mogućnosti da im se zaštita osigura na drugi način);
- *smještaj u ustanovu socijalne zaštite* (starije osobe kojima je potrebna stalna njega ili pomoć, koju ne mogu imati u vlastitoj ili drugoj porodici ili na drugi način);
- *kućna njega i pomoć u kući* (organizovano pružanje raznih usluga, ukoliko starija osoba nije u stanju da sama brine o sebi, kao što su: prehrana, obavljanje kućnih i drugih poslova i održavanja lične higijene);
- *usluge socijalnog i drugog stručnog rada* (preventivna djelatnost, dijagnostika, tretman i savjetodavno-terapijski rad itd).

Ostvarivanje navedenih prava na području BiH uslovljeno je materijalnim mogućnostima entiteta, odnosno materijalnim mogućnostima kantona u FBiH, te distrikta, čime se kod svih kategorija korisnika krši jedno od elementarnih ljudskih prava: jednaka socijalna sigurnost i socijalna zaštita na području države BiH, entiteta i distrikta⁷.

Navedeno dodatno usložnjava i to što se pojedina zakonska rješenja, koja su u najboljem interesu starije populacije, gotovo i ne provode u praksi. Ovo se posebno odnosi na zakonom utvrđenu mogućnost, smještaj u drugu porodicu, koji je za starije osobe znatno povoljniji od institucionalnog smještaja.

⁷ Ustrojstvo države BiH, dva entiteta i Distrikt, posebno negativno se odražava na mogućnosti uživanja jednakih socijalnih prava najugroženijih kategorija stanovništva, među kojima su i starije osobe, na području cijele države. Navedeno zato što sva tri nivoa (dva entiteta i distrikt) imaju posebne zakone o socijalnoj zaštiti, s tim da na nivou FBiH, koja se sastoji od 10 kantona, pored tzv. krovnog entitetskog zakona o socijalnoj zaštiti, svaki kanton ima donesen poseban zakon iz ove oblasti, prema kojemu, zavisno od finansijske moći kantona, pruža različite oblike socijalne zaštite najugroženijim kategorijama stanovništva.

NEVLADINE ORGANIZACIJE I BRIGA O STARIJIM OSOBAMA

Po završetku rata, zakonima o socijalnoj zaštiti oba entiteta, u BiH je po prvi put data mogućnost „da djelatnost socijalne zaštite, pored državnih organizacija i ustanova, mogu obavljati i humanitarne organizacije, udruženja građana, vjerske organizacije, građani pojedinci i strane fizičke ili pravne osobe“. Ovako zakonsko određenje opredijelilo je jedan broj nevladinih organizacija da se, uz pomoć međunarodnih donatora, ali i sredstava dobijenih od različitih nivoa vlasti u zemlji, profiliraju u oblasti pružanja pomoći i brige o starijim osobama. U kontekstu navedenog, posebno se izdvajaju: pružanje pomoći u kući i pripemanju hrane, psihosocijalna pomoć, zastupanje prava starijih osoba, saradnja sa grupama za samopomoć, podsticanje na međugeneracijsku solidarnost itd. Takođe, neke nevladine organizacije u okviru programskih aktivnosti imaju otvorena savjetovališta za starije osobe, putem kojih uspostavljaju razgranatu saradnju sa mrežom drugih institucija i organizacija u zajednici, posebno sa centrima za socijalni rad, domovima zdravlja, crvenim krstom, policijom, sudstvom i sl.

Rad ovih organizacija specifičnim čini i uključenost jednog broja starijih osoba, volontera, koji, organizovani u grupe, na nivou lokalne zajednice pomažu svojim članovima, ali i drugim, posebno bolesnim i nemoćnim, starijim osobama. Njihova aktivnost, većinom zasnovana na principu samopomoći, gdje se, uz pomoć samome sebi, podrazumijeva i pomoć unutar populacije starijih, bolesnih, nemoćnih, zaboravljenih, zapostavljenih, socijalno ugroženih itd, pored učešća u različitim edukacionim seminarima, okruglim stolovima, tribinama i konferencijama, predstavlja i određeni doprinos razvoju zajednice.

Posljednjih nekoliko godina specifičnost jednog broja nevladinih organizacija, zahvaljujući prije svega stranim donatorima, ogleda se i u poduzimanju aktivnosti, u saradnji sa vladinim institucijama, na otvaranju dnevnih centara za starije osobe, posebno za povratnike u prijeratnu sredinu življenja⁸.

⁸ Zahvaljujući doniranim sredstvima Vlade Kraljevine Danske, na području Republike Srpske otvorena su četiri, a na području FBiH pet dnevnih centara za starije osobe.

Centri, pored zadovoljavanja kulturnih, edukativnih i potreba za radnim aktivnostima, te pružanja zdravstvenih usluga, pomažu starijim osobama, povratnicima, da se lakše uključe u staru-novu sredinu, druženjem i uspostavljanjem novih prijateljstava, zajedničkim obilježavanjem državnih, vjerskih i ličnih praznika, godišnjica i sl.

Naročitu brigu o starijim osobama nevladine organizacije, posebno Crveni krst, organizacije vjerskih zajednica (Merhamet i La Benovelencia) i crkava (Kruh Svetog Ante, Caritas, Dobrotvor), u saradnji sa vladinim sektorom, gdje se posebno ističe saradnja sa centrima za socijalni rad, iskazuju i otvaranjem javnih kuhinja⁹ širom BiH, čiji su korisnici većinom starije, socijalno ugrožene i siromašne osobe.

LITERATURA

Dansko vijeće za izbjeglice (2005): „Kako osnovati dnevne centre za starije osobe u BiH“, Sarajevo;

Livada, S. (1995): Zapis o starosti, Erasmus, br.14, Zagreb;

Miković, M. (2001): Djeca i starije osobe: marginalne grupe u BiH društvu, Socijaldemokrat, br.6-7, Sarajevo, st. 127-138;

Parlament FBiH (1999): Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom, Sl. novine FBiH, br. 36/99;

Pejčak, V. (2001): Psihologija treće životne dobi, Prosvjeta, Zagreb.

Svjetska banka (2007): Od crvenog ka sivom: „Treaća tranzicija“ sve starijeg stanovništva Istočne Evrope i bivšeg Sovjetskog Saveza;

Skupština RS (1993) Zakon o socijalnoj zaštiti, Sl. glasnik RS, br. 5/93;

⁹ Samo na području grada Sarajeva otvorene su četiri javne kuhinje sa više punktova za distribuciju hrane. Kuhinje imaju oko 5000 korisnika, među kojima su preko 50%, starije osobe.

UN (1995): Rezolucija 50/141. Međunarodna godina starijih: prema društvu za sve godine;

UN (2002): Madridski međunarodni plan mjera u vezi sa starenjem;

UNECCE (2002): Berlinska deklaracija;

UN (2005): Fond za populaciju, odsjek za ekonomska i socijalna pitanja, Odjeljenje za populaciju, Prospekti svjetske populacije, Revija 2004,

UNDP BiH (2007): Socijalna uključenost u BiH, Izvještaj o humanom razvoju, Sarajevo;

Vlada Kantona Sarajevo (2006): Uredba o priznavanju prava na topli obrok u javnim kuhinjama Kantona Sarajevpo, Sl. novine Kantona Sarajevo, br. 24/06.

Milanka Mikovć
**PREVENCIJA SOCIJALNE ISKLJUČENOSTI
DJETETA S INTELEKTUALNIM TEŠKOĆAMA**

U BiH ne postoji jedinstvena baza podataka o broju osoba s invaliditetom, ali se prema nekim procjenama (Somun-Krupalija, 2009:7) može zaključiti da ova populacija čini oko 10 % ukupnog broja stanovnika, odnosno da je u 2008. godini broj osoba s invaliditetom iznosio oko 250.000. Takođe, prema rezultatima provedenih istraživanja (Tsirunyan, 2005), vezano za društveni položaj, siromaštvo, mogućnost ostvarivanja različitih prava i nivo socijalne isključenosti, osobe sa invaliditetom žive u BiH, u sljedećim uslovima:

- za jednu petinu više od osoba koje to nisu suočene su sa siromaštvom;
- u odnosu na ostale kategorije stanovnika moraju češće koristiti zdravstvene usluge i više trošiti na zdravstvenu njegu, tako da troškovi zdravstvenih usluga i problemi pristupa zdravstvu, socijalnim uslugama, npr. mobilnost i prevoz, predstavljaju glavnu prepreku za zdravstvenu njegu ove populacije;
- imaju ograničen pristup obrazovanju, stoga je nivo pismenosti ove kategorije znatno niži od nivoa pismenosti drugih društvenih skupina;
- imaju ograničenu mogućnost zapošljavanja, najveći broj njih, i

pored toga što su radno sposobne i što traže posao, nije u radnom odnosu. Ovo, posebno zbog činjenice što većina poslodavaca ne praktikuje mogućnost prilagođavanja određenih radnih mjesta ovoj populaciji čime različiti poslovi nisu dostupni osobama s invaliditetom;

- porodice čiji je jedan ili više članova osoba s invaliditetom većinom žive u lošim stambenim uslovima. Pored prenatrpanosti unutar stambene jedinice, često su prisutni i problemi pristupa pitkoj vodi i centralnom kanalizacionom odvodu.

Osobe s invaliditetom u BiH diskriminisane su i po drugim, brojnim osnovama, posebno prilikom ostvarivanja različitih prava, gdje postoji visok stepen diskriminacije među samom populacijom, odnosno pojedinim kategorijama osoba s invaliditetom. Ovo se posebno odnosi na diskriminaciju po osnovu porijekla invalidnosti, različitosti naknada za osobe s istim postotkom invaliditeta, te diskriminaciju vezanu za mjesto življenja osobe s invaliditetom.¹

Pored navedenog i podaci dobijeni u jednom od rijetkih istraživanja o socijalnoj isključenosti u BiH (UNDP, 2007), govore da su osobe s invaliditetom, u skupu kojih su i djeca sa intelektualnim teškoćama, izloženije riziku od siromaštva i socijalne isključenosti nego druge kategorije stanovništva.

¹ Diskriminacija po osnovu porijekla invalidnosti u FBiH ogleda se u tome što „ratni vojni invalidi“ pravo na ličnu invalidninu mogu ostvariti sa najmanje 20 % invalidnosti, „civilne žrtave rata“ sa 60 %, dok „civilni“, odnosno tzv. neratni invalidi pravo na invalidninu ostvaruju kad stepen tjelesnog oštećenja iznosi najmanje 90 %. Razlika u naknadama koje mogu ostvariti sve tri kategorije sa istim postotkom invalidnosti ogleda se u tome što, npr. 100 % „ratni vojni invalidi I kategorije“ dobijaju veći iznos od „civilnih žrtava rata“ sa istim postotkom invaliditeta, koje opet dobijaju veći iznos od tzv. civilnih, neratnih invalida. Tako sve osobe sa 100 % invaliditetom koje pripadaju kategoriji tzv. neratnih invalida dobijaju isti iznos invalidnine, za razliku od „ratnih vojnih invalida“ i „civilnih žrtava rata“ sa 100 % invaliditetom, koji su podjeljeni u dvije kategorije. Pored različitih iznosa lične invalidnine, razlike kod pobrojanih kategorija postoje i u ostvarivanju iznosa naime naknade za tuđu njegu i pomoć, ortopedska pomagala i sl. Diskriminacija u odnosu na mjesto življenja osoba s invaliditetom, pored razlike u iznosu naknada u okviru entiteta, posebno se ogleda i u različitim naknadama na području FBiH, koje zavise od finansijskih mogućnosti kantona, npr. razlika u naknadama na ime smještaja djeteta sa intelektualnim teškoćama, koje je bez roditeljskog staranja, u hraniteljsku porodicu ili u ostvarivanju prava na dječiji dodatak. S druge strane u FBiH, npr. u Kantonu Sarajevo, postoji i tzv. pozitivna diskriminacija gdje sva djeca sa invaliditetom primaju dječiji dodatak uvećan za 50 %, u odnosu na iznos dječijeg dodatka za djecu koja to nisu.

Takođe, uz konstataciju da se socijalna isključenost osoba sa invaliditetom u BiH, gotovo, podrazumijeva, ali se njene prave razmjere zanemaruju, ovo istraživanje pokazalo je i slijedeće:

- broj osoba s invaliditetom koje se često, ili veoma često osjećaju beznadežno u svojim razmišljanjima o budućnosti (46,4%), gotovo je dvostruko veći od broja osoba bez invaliditeta koje se tako osjećaju (24,9%);
- postotak osoba s invaliditetom koje se često ili veoma često osjećaju depresivno (47,8%), gotovo je tri puta veći od broja osoba bez invaliditeta koje se tako osjećaju (17,3%);
- osobe s invaliditetom kvalitet svog društvenog života na skali od 1-7 ocjenjuju nižom ocjenom (3,68) od osoba bez invaliditeta (4,26);
- osobe s invaliditetom kvalitet svog slobodnog vremena na skali od 1-7 ocjenjuju nižom ocjenom (3,49) od osoba bez invaliditeta (4,06);
- osobe s invaliditetom ukupan kvalitet svog života na skali od 1-7 ocjenjuju nižom ocjenom (3,58) od osoba bez invaliditeta (4,39) (UNDP, 2007:38).

U istom istraživanju, posebno zabrinjava podatak da su osobe s invaliditetom praktično isključene iz procesa obrazovanja, jer ih je samo 0,7% ostvarilo mogućnost neke vrste obrazovanja, za razliku od osoba bez invaliditeta, gdje je postotak 10 puta veći (9,6).

Slični pokazatelji dati su i u dokumentu «Politika u oblasti invalidnosti u BiH»² gdje se, pored konstatacije da je u BiH 50,32 % stanovništva socijalno isključeno po nekoj osnovi, uz pretpostavku da je postotak socijalno isključenih osoba s invaliditetom mnogo veći, navodi i slijedeće: «Procjenjuje se da čak 10% stanovnika BiH ima fizičke, senzorne, razvojne, mentalne ili emotivne oblike invalidnosti, a 30% ukupnog stanovništva je posredno ili neposredno pogođeno posljedicama

² Dokument „Politika u oblasti invalidnosti“ usvojilo je Vijeće ministara BiH, na 46. sjednici, održanoj 8. maja 2008. godine. Dokument je, s ciljem da se stvore uslovi za njegovu realizaciju, praćenje i evaluaciju, objavljen u Službenom glasniku BiH, br. 76/08.

fenomena invalidnosti. Pri tome, većina ovih osoba je izložena izolaciji i nepotrebnoj patnji zbog stereotipa i staromodnih praksi. Siromaštvo i nezaposlenost najviše pogađa osobe sa invaliditetom, a i oni koji imaju zaposlenje najčešće su na minimalnim primanjima. Gotovo dvije trećine od ukupnog broja odraslih osoba sa invaliditetom živi blizu ili ispod zvanične linije siromaštva. Značajne društvene, obrazovne, ekonomske, fizičke i transportne barijere sprečavaju većinu osoba sa invaliditetom da uživaju u svojim osnovnim pravima. Ova situacija nije samo moralno neprihvatljiva, već u velike ima negativan uticaj na ekonomiju zemlje i kvalitet života svake osobe sa invaliditetom u BiH“ (Vijeće ministara BiH, 2008: 6-7).

Života u siromaštvu, označenog socijalnom isključenošću, u BiH nije pošteđena ni populacija djece sa intelektualnim teškoćama.³ Ova djeca su u većini briga porodice, prvenstveno roditelja, a potom djelimično i društva. Na koji način pružiti bolju zaštitu i pomoć djetetu sa intelektualnim teškoćama, kako ublažiti prisutno siromaštvo i obezbijediti, posebno socijalnu sigurnost porodici takvog djeteta, kako dijete sa intelektualnim teškoćama osposobiti za samostalan život i time stvoriti mogućnost njegove veće socijalne uključenosti, kako razbiti predrasude i diskriminirajući odnos prema ovoj populaciji, samo su neka od pitanja na koja odgovor treba tražiti, posebno u poduzimanju različitih mjera preventivnog djelovanja od strane društvene zajednice.

ŠTA JE SOCIJALNA ISKLJUČENOST?

Pojam socijalna isključenost, čija su upotreba i određenje nastali prvenstveno u evropskim okvirima, prvi put se pominje, 1988. godine, u jednom od programa Evroposke komisije za borbu protiv siromaštva. Godinu dana kasnije, 1989., pojam socijalna isključenost se nalazi u preambuli Evropske socijalne povelje, a potom, 1996. godine, takođe u preambuli, i revidirane Socijalne povelje.

³ Prema podacima datim u Strategiji socijalnog uključivanja BiH (2010:55) u BiH 2007. godine bilo je evidentirano ukupno 3800 djece sa intelektualnim smetnjama, od čega 2000 na području FBiH, a 1800 i u RS.

U ovom dokumentu je, pored različitih prava, među kojima je i pravo osoba s invaliditetom na nezavisnost, socijalnu integraciju i učešće u životu zajednice (tč. 15.), navedeno i pravo na zaštitu od siromaštva i socijalne isključenosti (tč. 30), kao jedno od novih prava ove populacije.

U stručnoj i naučnoj javnosti pojam socijalna isključenost iako, naročito posljednjih desetak godina, često prisutan, još uvijek nije jasno određen, odnosno teorijski utemeljen i empirijski potvrđen. Tako je po nekim autorima (Šućur, 2004) određenje ovog pojma dato samo u nazivu, jer se u sadržaju većinom poklapa sa pojmovima siromaštvo, marginalizacija i diskriminacija. Iako se u većini definicija navodi da socijalna isključenost pojedinca ili društvenih grupa podrazumijeva nemogućnost ostvarivanja različitih prava, npr.: socijalnih, ekonomskih, političkih, obrazovnih i sl., koja su dostupna većini članova društva, odnosno "nejednaku i neadekvatnu participaciju u društvenom životu" (Duffy, 1998, prema Šućur, 2001:16), čini se da precizno određenje pojma socijalna isključenost najviše zavisi od konteksta. Stoga je, slijedeći navedeno, socijalnu isključenost djeteta s intelektualnim teškoćama moguće odrediti kao kontinuirani proces kojim se ova populacija sistemski stavlja u nepovoljan, diskriminirajući položaj po osnovu invalidnosti, odnosno onesposobljenja, kako u javnim, npr. obrazovnom, zdravstvenom i socijalnom sistemu, tako i u društvenim institucijama, npr. sopstvenoj porodici, čime joj je onemogućeno adekvatno učešće u životu zajednice.

Uopšteno, može se zaključiti da je socijalna isključenost višedimenzionalna ili socioekonomska; da podjednako obuhvata zajedničke i individualne resurse; da predstavlja dinamički proces koji prati putanju između pune integracije i višestruke isključenosti; da je odnosna, pod čim se podrazumijeva društvena distanciranost ili izolovanost, odbacivanje, ponižavanje, nedostatak mreže društvene podrške i osporavanje učestvovanja; socijalna isključenost je u određenom smislu aktivna, jer postoje sile ili agensi koji je pokreću; ona je takođe i relativna u odnosu na kontekst. Nepoštovanje, diskriminisanje i degradacija u tom

smislu djeluju podjednako kao i siromaštvo definisano finansijskim ograničenjima (UNDP, 2007: 16-17).

Svaki od pobrojanih aspekata socijalne isključenosti na području BiH je u manjoj ili većoj mjeri prisutan u svakodnevnom životu većine djece sa intelektualnim teškoćama, s tim što su društvena distanciranost, odnosno izolovanost i nemogućnost participacije u društvenom životu, ponižavanje i nedostatak mreže socijalne podrške najpogubniji.

DIJETE SA INTELKTUALNIM TEŠKOĆAMA: DEFINICIJE I KLASIFIKACIJA

Dijete s intelektualnim teškoćama pripada skupu djece s invaliditetom iako se u svakodnevnoj praksi različitih profila stručnjaka, ali i u naučnoj i stručnoj literaturi koriste različiti pojmovi za određenje ove populacije, od kojih su najprisutniji: djeca s teškoćama u duševnom razvoju, psihički ometena djeca, djeca s mentalnom retardacijom, djeca sa mentalnim onesposobljenjem i djeca sa ispod prosječnim intelektualnim funkcionisanjem. Neusklađenost terminologije, većinom uslovljena nastojanjem da se u najvećoj mogućoj mjeri izbjegne stigmatizacija djeteta, u praksi može dovesti do nepoštivanja zakonskih propisa, odnosno uskraćivanja određenih prava ovoj populaciji, npr. socijalnih, zdravstvenih i obrazovnih⁴. S druge strane, različiti naučni pristupi, odnosno različite naučne discipline u teorijskom određenju same pojave polaze od različitih kriterijuma i aspekata. Tako se, npr. u medicinskoj nauci, kao osnovni kriterijum definisanja uzima uzrok nastanka invalidnosti, u socijalnom definisanju ključni kriterijum je nivo socijalne adaptacije, dok se kod pedagoškog određenja invaliditeta osnovnim smatra sposobnost djeteta za usvajanje vaspitnog i obrazovnog procesa.

Za razliku od većine definicija djeteta s intelektualnim teškoćama, koje se nalaze u društvenim naukama, medicinske definicije, date

⁴ Neusklađenost terminologije prisutna je i u zakonodavstvu FBiH. Tako, npr. Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom (čl. 12., tč.5), pored ostalih kategorija korisnika socijalne zaštite, navodi „osobe s invaliditetom i osobe ometene u fizičkom ili psihičkom razvoju“, iz čega proizilazi da „osobe ometene u fizičkom i psihičkom razvoju“ ne pripadaju kategoriji osoba s invaliditetom, odnosno da su to dvije odvojene kategorije korisnika.

u Međunarodnoj klasifikaciji bolesti, 10. revizija (MKB 10, 1992.), i Dijagnostičko statističkom priručniku za duševne poremećaje (DSM IV, 1996.), koriste, izrazito stigmatizirajući, pojam mentalna retardacija. Tako definicija data u MKB 10, pored razlikovanja 4 nivoa intelektualnih teškoća (laka, umjerena, teža i teška mentalna retardacija), mentalnom retardacijom naziva stanje zaostalog ili nepotpunog razvoja uma, posebno označeno oštećenjem sposobnosti koje se ispoljavaju za vrijeme razvoja, odnosno sposobnosti koje doprinose cjelokupnom nivou razvoja inteligencije (mišljenje, govor, motorika i sposobnost ostvarivanja društvenih kontakata)⁵.

Nešto kraću definiciju sadrži DSM IV, gdje se pod mentalnom retardacijom označava značajno ispodprosječno intelektuano funkcionisanje, praćeno značajnim ograničenjem adaptacionog funkcionisanja s početkom prije 18. godine života⁶.

Razvrstavanje i procjenu stepena invalidnosti djeteta sa intelektualnim teškoćama u FBiH organizuju centri za socijalni rad, putem odgovarajućih komisija koje su u kantonima osnovane shodno zakonskim propisima, odnosno odredbama Pravilnika o utvrđivanju preostale sposobnosti i razvrstavanju djece i omladine ometene u psihofizičkom razvoju⁷.

⁵ Djeteta sa intelektualnim teškoćama, shodno MKB 10, razvrstava se u sljedeće četiri kategorije intelektualnih teškoća: *laka* mentalna retardacija, IQ (kvocijent inteligencije) približno 50-69, razvojna dob 7-12 godina, *umjerena* mentalna retardacija, IQ 35-49, razvojna dob 4-7 godina, *teža* mentalna retardacija, IQ 20-34, razvojna dob 2-4 godine i *teška* mentalna retardacija, IQ ispod 20, razvojna dob do 2 godine. Svaka od pobrojanih kategorija ima određene specifičnosti vezane za kognitivni, emocionalni i socijalni razvoj ličnosti djeteta, s tim da kod svake kategorije mogu postojati i neka druga oštećenja, npr. cerebralna paraliza, oštećenja vida, sluha, govora, što se najčešće određuje kao višestruko, odnosno kombinovano oštećenje.

⁶ Dijagnostički kriterijumi prema DSM IV podjeljeni su na A, B i C.

A kriterijum podrazumjeva ispodprosječno intelektualno funkcionisanje djeteta čiji je IQ približno 70 i niži.
B kriterijum sadrži procjenu deficita ili oštećenja u području adaptacionog funkcionisanja djeteta, primjereno određenim standardima vezanu za dob i kulturološku skupinu, u odnosu najmanje na dva od sljedećih područja: komuniciranje, briga o sebi, život kod kuće, socijalne i interpersonalne vještine, upotreba zajedničkih sredstava, samouvjerenost, funkcionalne akadmske vještine, slobodno vrijeme, zdravlje i sigurnost.

C kriterijum podrazumjeva značajno ograničenje adaptacionog funkcionisanja s početkom prije 18. godine života (Kocijan-Hercigonja, 2000).

⁷ U svim komisijama, koje broje 3-5 stalnih članova, učešće, odnosno sastav određenih profila stručnjaka, zavisi od vrste i stepena invalidnosti, je gotovo identičan: ljekar-pedijatar, klinički psiholog ili ljekar-neuropsihijatar, socijalni radnik, defektolog i ljekar specijalista za primarnu medicinu dijagnozu.

Rješenje o razvrstavanju i stepenu invalidnosti djeteta sa intelektualnim teškoćama, na osnovu nalaza mišljenja komisije izdaje nadležni centar za socijalni rad. Podnosilac zahtjeva za razvrstavanje i ocjenu ili druga zainteresirana služba, npr. centar za socijalni rad, obrazovna ustanova, može, u koliko nije zadovoljna nalazom i mišljenjem prvostepene komisije, pokrenuti ponovnu procjenu ili reviziju prvostepenog rješenja kod drugostepene komisije, koja se osniva pri kantonalnom ministarstvu za rad i socijalnu politiku.

Zajedničko svim pravilnicima je da se kao osnova još uvijek primjenjuju odredbe Pravilnika o razvrstavanju i procjeni preostale radne sposobnosti SRBiH, koji je u skladu s MKB 10, ili je u nove pravilnike preuzet najveći dio odredaba iz ovog pravilnika. Shodno navedenom svi pravilnici propisuju institucije, zdravstvene ustanove, centre za socijalni rad, obrazovne ustanove i udruženja osoba s invaliditetom, i pojedince, roditelji i staraoci, koji su obavezni ili koji mogu zatražiti utvrđivanje preostale sposobnosti i razvrstavanje djeteta sa intelektualnim teškoćama.

Polazeći od najboljeg interesa djeteta, pravilnici predviđaju da, pored različitih profila stručnjaka, u radu komisija mogu aktivno učestvovati i roditelji, odnosno staraoci djeteta. Takođe, pored definisanja prava na osposobljavanje za samostalan život i rad djeteta sa intelektualnim teškoćama, u zavisnosti od težine utvrđenog stanja, pravilnici intelektualne teškoće, odnosno mentalnu retardaciju definišu kao znatno otežano uključivanje u društveni život, uz naglasak da se obrazovanje i vaspitanje ove kategorije djece treba odvijati u „posebno organizovanom sistemu zaštite“ (dijete sa lakšim intelektualnim teškoćama), odnosno „u posebnim institucijama kako bi savladala osnovne elemente opismenjavanja“ (dijete s umjerenim intelektualnim teškoćama)⁸.

Intelektualne teškoće djeteta, vezano za zaustavljanje ili nedovršen razvoj intelektualnog funkcionisanja, utvrđenog na osnovu medicnske, psihološke, defektološke i socijalne ekspertize, shodno odredbama pravilnika, određuju se, zavisno od utvrđenog stepena, kao znatno

⁸ Prema čl. 31. Pravilnika o utvrđivanju preostale sposobnosti i razvrstavanju djece i omladine ometene u psihofizičkom razvoju, Kantona Sarajevo, „lako mentalno retardirana djeca su djeca koja se uz organizovanu i pojačanu brigu društvene zajednice mogu u posebno organizovanom sistemu zaštite obrazovati i vaspitati, osposobiti za rad i uspješnu socializaciju, orijentaciono sa IQ od 50 do 70. Umjereni retardirana djeca su djeca koja u posebnim institucijama mogu savladati osnovne elemente opismenjavanja, formirati radne navike, priučiti se jednostavnim radnim operacijama i socijalizirati se u tom stepenu da relativno samostalno mogu obavljati jednostavnije poslove u podijeljenom radnom procesu i na taj način se uz produženu pomoć okoline uključiti u tokove društvenog života, orijentaciono sa IQ od 36 do 50. Teže mentalno retardirana djeca su djeca koja u posebno organizovanom sistemu zaštite mogu da savladaju osnovne elemente namjernog i gestovnog komuniciranja sa okolinom, da steknu osnovne higijenske navike, navike samoposluživanja i formiranje određenih pokreta, orijentaciono sa IQ od 21 do 35. Teško mentalno retardirana djeca su ona kojima je potrebna trajna njega i pomoć i zaštita u posebnim institucijama, orijentaciono sa IQ ispod 20.“

otežano uključivanje djeteta u zajednicu, odnosno društveni život. Stepenn utvrđenih intelektualnih teškoća u praksi se direktno veže za ostvarivanje različitih prava ove populacije, posebno iz oblasti socijalne zaštite i obrazovanja, pri čemu se nerijetko zanemaruje činjenica da ni jedna kategorija djece sa intelektualnim teškoćama ne čini homogenu grupu, jer se unutar iste kategorije djeca razlikuju ne samo po individualnim potrebama, nego i po osobinama ličnosti, porodičnim prilikama, opštim mogućnostima osposobljavanja za samostalan život i obrazovanje itd. U tom kontekstu danas sva razvijena društva nastoje da djeci sa intelektualnim teškoćama pruže jednaku šansu, da prema sposobnostima ravnopravno s drugim članovima društva budu uključeni i učestvuju u životu zajednice. Ostvarivanje navedenog, što istovremeno predstavlja i svojevrsnu prevenciju socijalne isključenosti ove populacije, moguće je, pored kontinuiranog rada na jačanju individualnih sposobnosti djeteta sa intelektualnim teškoćama, postići kako poštivanjem prava na život u sopstvenoj porodici, socio-ekonomskom sigurnošću i poboljšanjem porodičnih prilika, tako i inkluzivnim obrazovanjem.

ŽIVOT U PORODIČNOM OKRUŽENJU, DRUŠTVENA POMOĆ PORODICI I INKLUZIVNO OBRAZOVANJE - OSNOV PREVENCIJE SOCIJALNE ISKLJUČENOSTI DJETETA SA INTELEKTUALNIM TEŠKOĆAMA

Pravo svakog djeteta, a posebno djeteta s intelektualnim teškoćama na život u sopstvenoj porodici, koja predstavlja biološki, psihološki, socijalno i ekonomski jasno određenu i zasnovanu zajednicu i ničim zamjenjivu sredinu za njegov pravilan rast i razvoj, čini osnov prevencije socijalne isključenosti. Stoga je porodica djeteta s intelektualnim teškoćama, u odnosu na druge porodice, dodatno opterećena, ali i dodatno odgovorna kako za razvoj, tako i za kvalitet njegovog života, koji dobrim dijelom zavisi ne samo od pružene ljubavi, razumijevanja i podrške djetetu, nego i od osposobljenosti roditelja da mu na najbolji

način pomognu. Stav o tome da dijete s invaliditetom, odnosno sa intelektualnim teškoćama preostale sposobnosti, uz postizanje optimalnog razvoja i samostalnog funkcionisanja, te većeg nivoa integracije, može na najbolji način, putem različitih mehanizama socijalizacije, razvijati u porodičnoj sredini danas je prihvaćen u svim naučnim disciplinama koje se bave ovom populacijom.

Rano dijagnosticiranje i rehabilitacija, te poboljšanje individualnih sposobnosti, što zahtijeva mnogo znanja, strpljenja, ljubavi i razumijevanja, posebno roditelja i profesionalaca, je osnovni faktor socijalne integracije djeteta sa intelektualnim teškoćama. Pri tom je u kontaktu i radu s djetetom neophodno poštivati njegovo dostojanstvo, ali i vjerovati da je promjena na bolje moguća. U ovom kontekstu društvena podrška porodici, edukacija roditelja ali i drugih članova porodice čine osnovne pretpostavke za što uspješnije ostvarenje, posebno vaspitne i socijalizacijske funkcije porodice, od čega u velikoj mjeri zavisi i efikasan način pomoći, odnosno nivo prevencije socijalne isključenosti djeteta.

Porodica koja uživa društvenu podršku i u kojoj je dijete sa intelektualnim teškoćama voljeno i prihvaćeno od svih članova je mjesto gdje se ono brže razvija i lakše prilagođava zahtjevima sredine. Ovakav pristup je u skladu i sa odredbama Konvencije UN o pravima osoba sa invaliditetom⁹, u čijoj se preambuli (tč. x) ističe „da je porodica prirodna i temeljna jedinica društva, te da ima pravo na zaštitu društva i države, a da osobe sa invaliditetom i članovi njihovih porodica trebaju dobijati potrebnu zaštitu i pomoć, kako bi se porodicama omogućilo da pridonose punom i ravnopravnom uživanju prava osoba sa invaliditetom“.

Polazeći od prava djeteta sa invaliditetom na život u porodičnom okruženju, Konvencija, u čl.23 (tč.3), posebno naglašava «da djeca sa invaliditetom imaju jednaka prava u pogledu porodičnog života. Radi ostvarivanja tih prava, te kako bi se spriječilo sakrivanje, napuštanje,

⁹ Konvenciju o pravima osoba sa invaliditetom Generalna skupština UN usvojila je u decembru 2006. godine. Konvencija je stupila na snagu 03.maja 2008. godine. BiH je Konvenciju o pravima osoba sa invaliditetom ratifikovala krajem 2009. godine.

zanemarivanje i odvajanja djece s invaliditetom, države potpisnice se obavezuju na osiguravanje ranih i sveobuhvatnih informacija, usluga i potpore djeci s invaliditetom i njihovim porodicama». U istom članu (tč. 4) Konvencija, takođe, nalaže i obavezu države na osiguranje neophodnih pretpostavki „da se dijete neće odvajati od svojih roditelja protivno njihovoj volje, osim u slučajevima ako nadležna tijela nakon sudske ocjene, u skladu s mjerodavnim pravom i postupkom, utvrde da je takvo odvajanje potrebno i u najboljem interesu djeteta. Ni u kojem slučaju dijete neće biti odvojeno od roditelja na osnovu invaliditeta, bilo djeteta ili jednog ili oba roditelja“.

U skladu sa ovim odredbama princip najbolji interes djeteta, pored obaveze države da djetetu s invaliditetom, odnosno intelektualnim teškoćama omogući život u sopstvenoj porodici, podrazumijeva i to da država svakom djetetu s invaliditetom pojedinačno kad ga je, iz različitih, za dijete izrazito nepovoljnih okolnosti, neophodno odvojiti od roditelja obezbijedi odgovarajući oblik zaštite i zbrinjavanja. Ovo tim prije što utvrđivanje najboljeg interesa djeteta s intelektualnim teškoćama predstavlja veliku odgovornost, jer dijete, posebno s težim i teškim intelektualnim teškoćama, bez obzira na dobni uzrast, nije u mogućnosti da samo mjerodavno iskaže svoje mišljenje, odnosno šta je za njega najbolje.

Svjesnost o značaju porodičnog kontinuiteta, bliskosti i afirmacije (Hessle, 1998:19), kao najboljeg interesa djeteta prisutna je i u čl. 23 (st. 5) Konvencije, gdje se naglašava obaveza države «da će, u slučajevima kad uža porodica nije u stanju voditi brigu o djetetu s invaliditetom, poduzeti sve napore kako bi osigurala alternativno zbrinjavanje u široj porodici, a kada to nije moguće, unutar društvene zajednice u porodičnom okruženju“. Navedenim članom se, pored značaja porodice u razvoju djeteta s invaliditetom, podvlači i njegova potreba za poznatim socijalnim okruženjem, koje se, u slučajevima neophodnosti izmještanja djeteta iz sopstvene porodice, određuje kao “šira porodica“ ili “društvena zajednica u porodičnom okruženju“.

U ovom kontekstu sintagma “unutar društvene zajednice u porodičnom okruženju” veže se prvenstveno za neki od institucionalnih oblika sistema zaštite, koji je unutar društvene zajednice, što bliže “porodičnom okruženju djeteta”, čime se stvaraju pretpostavke za nastavak kontakata, održavanje bliskosti i što je moguće veće učešće bioloških roditelja, odnosno članova uže porodice u u svakodnevnom životu djeteta.

U BiH zaštita, briga o razvoju, socijalizaciji i vaspitanju za većinu djece s intelektualnim teškoćama se odvija u porodičnom okruženju, ali uz prisustvo različitih ograničenja, koja su pored neadekvatne društvene zaštite, npr. loš socioekonomski status porodice, nedovoljna educiranost roditelja, uslovljena i prisutnim problemima u samoj porodici, npr. poremećeni prodični odnosi i bolesti u prodici. Takođe, u jednom broju porodica prisustvo negativnih emocionalnih reakcija roditelja, npr. osjećanje krivice, praćeno samooptuživanjem, strahom, gubitkom samopoštovanja, pretjeranim vezivanjem za dijete i sl, nepovoljno utiče na razvoj, posebno individualnih sposobnosti djeteta. S druge strane, postoje i slučajevi da neki roditelji izjednačavaju mogućnosti djeteta s intelektualnim teškoćama sa mogućnostima zdravog djeteta, čime, a da toga najčešće nisu ni svjesni, umjesto očekivanog uspjeha, dodatno povećavaju njegove frustracije i nesigurnost, odnosno socijalnu isključenost.

Pojava traženja uzajamne krivice i međusobnog optuživanja roditelja za stanje i teškoće djeteta, kao i optuživanje stručnjaka, npr. ljekara za „neznanje“, takođe prisutno u nekim porodicama, stvara dodatne probleme, koji su u pojedinim slučajevima praćeni potragom roditelja za spasonosnim „lijekom“ kod različitih „bioenergičara“, „iscjeljitelja“, „čudotvoraca“ i sl. Ovakvo ponašanje roditelja, uz najčešće nekritičko prihvatanje različitih preporuka i „lijekova“, pored toga što stvara dodatnu nesigurnost i frustraciju postepeno može preći u naročiti oblik zlostavljanja djeteta, kojeg roditelji u pravilu nisu ni svjesni.

Ukoliko se pobrojanom doda i to da u jednom, istina manjem, broju porodica još uvijek postoje ekstremni, za dijete s intelektualnim

teškoćama pogubni oblici ponašanja, npr. skrivanje i držanje djeteta u izolaciji, onda se s puno osnova može zaključiti da je u takvim slučajevima izmještanje djeteta iz vlastite porodice, kako to Konvencija i preporučuje, u njegovom najboljem interesu.

Problem provođenja najboljeg interesa djeteta s invaliditetom, odnosno djeteta s intelektualnim teškoćama, za koje Konvencija UN o pravima djeteta (čl. 23), posebno insistira na pravu „da uživa pun i kvalitetan život u uslovima koji obezbjeđuju dostojanstvo, unapređuju samopouzdanje i olakšavaju njegovo aktivno učešće u zajednici“, u BiH se najkonkretnije može sagledati kroz mogućnost primjene različitih, zakonom utvrđenih, oblika zbrinjavanja djeteta s invaliditetom koje je bez roditeljskog staranja. Ovo tim prije što Konvencija UN o pravima djeteta (čl. 20) nalaže obavezu društvenoj zajednici da identifikuje i razmatra više opcija za zbrinjavanje djeteta bez roditeljskog staranja, odnosno obezbijedi njegovo adekvatno zbrinjavanje u okviru kojeg vaninstitucionalni smještaj ima prioritet, jer se korištenje institucionalnog smještaja smatra zadnjom i što je moguće kraćom opcijom. U skladu s ovim opredjeljenjem, i poštivanjem najboljeg interesa djeteta, većina djece bez roditeljskog staranja u BiH smještena je u srodničku, odnosno, manji broj njih, u drugu, hraniteljsku porodicu. Izuzetak čine djeca s invaliditetom, među kojima su i djeca s intelektualnim teškoćama, koja su u najvećem broju smještena u institucijama, jer hraniteljske porodice gotovo da i ne pokazuju interes za njihov prihvata (Miković, 2008.: 11).

Po završetku rata, a naročito posljednjih desetak godina u BiH je sve više prisutno samoorganizovanje roditelja djece s intelektualnim teškoćama, posebno potaknuto preuzimanjem dijela lične odgovornosti za dobrobit sopstvenog djeteta, ali i spoznajom da zajednička aktivnost može pomoći poboljšanju ne samo socijalnog statusa porodice, odnosno djeteta s intelektualnim teškoćama, nego i u ostvarivanju različitih prava. Međusobna saradnja i solidarnost roditelja djece s intelektualnim teškoćama ogleda se, pored razmjene različitih iskustava, i u prenošenju stečenih znanja na, u najvećem broju, mlade roditelje kod

čijeg je djeteta tek dijagnosticiran ovaj oblik invaliditeta. Početni šok, uplašenost i razočarenje kod roditelja novootkrivene djece, zahvaljujući zajedničkom druženju i savjetima dobijenim od roditelja sa dužim iskustvom, polako jenjava, tako da ovaj oblik pomoći najčešće ima istu ili čak veću terapijsku moć i vrijednost od pomoći i savjeta stručnjaka, od čega najveću korist ima dijete. Ovdje takođe treba istaći da društvena pomoć, koju porodica djeteta s intelektualnim teškoćama dobija u cilju njegove bolje zaštite, optimalnog razvoja i veće uključenosti, u biti postiže puni smisao i svrhu, ako članove porodice, a roditelje naročito, potakne na samoorganizovanje i samopomoć.

U BiH društvena pomoć djetetu sa intelektualnim teškoćama ostvaruje se iz više izvora, od entitetskih, kantonalnih i opštinskih organa vlasti, preko nevladinih organizacija do nadležnih institucija, posebno socijalne zaštite, obrazovanja i zdravstva uz činjenicu da je, prema Strategiji socijalnog uključivanja (2010:55), određen broj djece lišen zdravstvenog osiguranja, zbog toga što ne mogu biti oisgurani po osnovu invaliditeta. Pored zdravstvenih i obrazovnih usluga, djeca s intelektualnim teškoćama su najčešće korisnici različitih prava iz oblasti socijalne zaštite od kojih dobrim dijelom zavisi i socijalna sigurnost porodice ove kategorije korisnika. Ostvarivanje ovih prava, na području F BiH odvija se na nivou opština, zavisno od finansijskih mogućnosti putem centara za socijalni rad ili resornih odjeljenja opštinskih vlasti.

Tabela br.1: Broj različitih oblika, mjera i usluga socijalne zaštite, koje su ostvarila djeca sa intelektualnim teškoćama na području FBiH u 2008. godini

GODINE STAROSTI:	M	Ž	UKUPNO
DO 7 GODINA	196	215	411
7-14 GODINA	596	549	1145
15-16 GODINA	311	298	609
17-18 GODINA	273	190	463
UKUPNO	1376	1252	2628

Izvor: Federalni Zavod za statistiku (2008): Statistički bilten, br 131: 20-21.

Prezentirani podaci se odnose na broj ostvarenih oblika, mjera i usluga iz oblasti socijalne zaštite¹⁰ djeci sa intelektualnim teškoćama, jer se prema metodologiji prikupljanja podataka koju koristi Federalni Zavod za statistiku, jedno dijete može evidentirati više puta, tačnije onoliko koliko je puta u toku godine koristilo neka od tri navedena nivoa prava iz oblasti socijalne zaštite, te je u skladu sa navadenim u tabeli prikazano 2628. ostvarenja nekog od pobrojanih prava. Broj ostvarenih prava u odnosu na spolnu strukturu korisnika nešto je veći kod djece muškog nego kod djece ženskog spola. U odnosu na starosnu dob djece sa intelektualnim teškoćama koja su ostvarila neko od navedenih prava iz oblasti socijalne zaštite evidentno je da je skupina djece od 7-14 godina najbrojnija, odnosno da djeca mlađa od 7 godina čine najmanju skupinu korisnika. Navedeni pokazatelji, ukoliko se uporede sa ukupnim brojem evidentirane djece sa intelektualnim teškoćama na području FBiH, kojih je prema podacima datim u Strategiji socijalnog uključivanja BiH (2010:6), u 2007. godini evidentirano preko 2000. upućuju na zaključak da se najveći broj ove populacije "otkriva" i evidentira poslije 7. godine života, što je zabrinjavajuće, ali isto tako naučnoj i stručnoj javnosti godinama poznato.

Podatak da je u skupini djece mlađe od 7. godina, koja su ostvarila različita prava iz oblasti socijalne zaštite, broj djevojčica nešto veći, nego dječaka ne zaslužuje posebnu pažnju. Ipak, njega je čak i u ovom kontekstu, polazeći od kulturnog podneblja i mentaliteta BiH građana, moguće tumačiti najmanje na slijedeća dva načina: postoji

¹⁰ Prema metodološkom objašnjenju Federalnog Zavoda za statistiku (2008:7-13), korisnikom socijalne zaštite smatra se svaka osoba koja je u toku izvještajne godine jednom ili više puta koristila određene oblike i mjere socijalne zaštite i usluge socijalnog rada. Pod oblikom, mjerom ili uslugom podrazumijeva se svaki slučaj provedene zaštite na osnovu zakona i propisa od strane centra za socijalni rad ili službe socijalne zaštite. Podaci dati u tabeli br. 1 sadrže sljedeće *oblike* zaštite djeteta sa intelektualnim teškoćama: starateljstvo, usvojenje, smještaj u predškolsku ustanovu, troškovi smještaja i boravka se osiguravaju iz sredstava socijalne ili dječije zaštite), smještaj u ustanove socijalne zaštite, smještaj u drugu porodicu, smještaj u učenički dom, ustanovu za djecu bez roditeljskog staranja, ustanove za rehabilitaciju i zaštitu, te druge ustanove socijalne zaštite. *Mjere* socijalne zaštite su: upućivanje na školovanje i osposobljavanje, ostale mjere socijalne zaštite (savjeti vezano za dogoj i razvoj djeteta, osiguravanje ljetovanja i oporavka, regulisanje zdravstvene zaštite), pomoć za rehabilitaciju. *Novčane pomoći* mogu biti: stalna novčana pomoć, jednokratna novčana pomoć (isplućuje se najviše dva puta godišnje) i dodatak za tuđu negju i pomoć. *Ostali oblici zaštite i usluga* su: razvrstavanje na temelju dijagnoze, pomoć u sređivanju porodičnih odnosa (putem metode savjetovanja i davanja stručnog mišljenja), stručne ekspertize, pisani izvještaji, posredovanje u cilju osiguranja odgovarajuće pomoći kod drugih institucija, pomoć za ishranu, odjeću, obuću, ogrjev itd.

mogućnost da se roditelji djevojčica češće odlučuju na dijagnosticiranje intelektualnih teškoća i traženje pomoći, nego roditelji dječaka, odnosno da je određen broj roditelja djevojčica s intelektualnim teškoćama u toku jedne godine više puta tražio i ostvario neko pravo iz oblasti socijalne zaštite. Takođe, poređenjem ukupnog broja evidentirane djece s intelektualnim teškoćama na području FBiH, preko 2000, sa brojem ostvarenih prava po osnovu socijalne zaštite ove kategorije, (2628) može se zaključiti da je većina djece ostvarila najmanje jedno od prava, što se, obzirom na strukturu prava, ne može smatrati zadovoljavajućim. Ovo posebno zbog toga što se u skupu ostvarenih prava nalazi i pravo na institucionalni smještaj, čime se dijete s intelektualnim teškoćama na kraći ili duži period izmješta iz porodičnog okruženja, uz povećanje rizika od socijalne isključenosti.

Inkluzivno obrazovanje je, uz porodicu, osnov sveobuhvatnog uključivanja djeteta s intelektualnijim teškoćama u zajednicu. Zasnovan na pravu potpunog izjednačavanja ove kategorije djece s pravima tzv. prosječne populacije najmađih ovaj koncept naglašava da svaki član pripada durštvu i doprinosi mu na svoj način (Snow, 1993., prema Mišić, 1995.). Dosadašnji sistem obrazovanja u BiH većinom usmjeren na zadovoljavanje potreba tzv. prosječne populacije, uz prisustvo uporednog sistema "specijalnog" obrazovanja, u posebnim školama za djecu sa intelektualnim teškoćama, odnosno "specijalnim" obrazovanjem u posebnim odjeljenjima redovne škole, posljednjih nekoliko godina doživljava određene promjene uvođenjem modela obrazovne inkluzije. Primjena ovog modela, koliko god bio poželjna i u najboljem interesu djeteta sa intelektualnim teškoćama, u praksi je praćena različitim problemima i teškoćama, među kojima su na prvom mjestu loša opremljenost škola i nedovoljan broj educiranog kadra, čime se i dalje nastavlja proces segregacije i socijalne isključenosti ove populacije.

LITERATURA

Američka psihijatrijska udruga (1996): DSM-IV, Jastrebarsko: Slap.

Hessle, S. (1998): Porodični kontinuitet, bliskost i afirmacija kao principi politike dječijeg socijalnog staranja, u: Dervišbegovi, M, Hessle, S. (ur): Socijalni rad s djecom u poslijeratnim uslovima, Sarajevo: Fakultet političkih nauka, 19-36.

Kocijan-Hercigonja, D. i dr. (2000): Mentalna retardacija: biologijske osnove, klasifikacija i mentalnozdravstveni problemi, Jastrebarsko: Slap.

Hrvatski zavod za javno zdravstvo (1994): Međunarodna klasifikacija bolesti, srodnih zdravstvenih problema – 10. revizija, Svezak I, Zagreb: Medicinska naklada.

Miković, B. (2008): Vaninstitucionalni oblici zaštite djece bez roditeljskog staranja, s posebnim osvrtom na praksu JU Kantonalni centar za socijalni rad, Sarajevo: Naša škola, 44: 3-14.

Mišić, D. (1995): Inkulzija – korak dalje od inegracije djece s teškoćama u razvoju, Zagreb: Psiha, 4:28-31.

Parlament FBiH (1999): Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom, Sarajevo: Službene novine FBiH, 36/99., 54/04., 39/06. i 14/09.

Parlament FBiH (2010): Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji, osposobljavanju i zapošljavanju osoba s invaliditetom u FBiH, Službene novine FBiH, 9/10.

Skupština Kantona Sarajevo (2008): Pravilnik o utvrđivanju preostale radne sposobnosti i razvrstavanje djece i omladine u razvoju, Sarajevo: Službene novine KS, br. 26/08.

Somun-Krupalija, L. (ur)(2009): Novi pristupi u oblasti invalidnosti: Inkluzija i jednake mogućnosti, Sarajevo: Direkcija za ekonomsko planiranje u BiH.

Šućur, Z. (2001): Siromaštvo, teorije, koncepti, pokazatelji, Zagreb: Pravni fakultet.

Šućur, Z. (2004): Socijalna isključenost: pojam, pristupi i operacionalizacija, Revija za sociologiju, 35 (1-2).

Tsirunyan, S. (2005): Invalidnost i siromaštvo – rezultati zasnovani na LSMS anketi u BiH, Sarajevo: Konferencija o invalidnosti i siromaštvi u BiH (28.11.2005), Svjetska banka/Lotos.

UN (1989): Konvencija o pravima djeteta.

UN (2006): Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom.

UNDP (2007): Socijalna uključenost u BiH-Izvještaj o humanom razvoju, Sarajevo.

Vijeće Europe (1966). Evropska socijalna povelja.

Vijeće ministara BiH (2008): Politika u oblasti invalidnosti, Sarajevo: Službeni glasnik BiH, br. 76/08.

Vijeće ministara BiH (2010): Strategija socijalnog uključivanja BiH (nacrt).

Bašić Sanela
Milanka Mikovć

**RODNE (NE)JEDNAKOSTI NA
TRŽIŠTU RADA U BIH: MIT ILI STVARNOST?**

Ekonomska kriza i strukturalne promjene na tržištu rada uvjetovane ekonomskom globalizacijom svijeta na principima neoliberalne ekonomske politike ne samo da su potrali u velikoj mjeri desetljećima izgrađivane rezultate borbe za jednakost i ravnopravan tretman svih na tržištu rada, nego predstavljaju plodno tlo za pojačanu diskriminaciju u sferi rada i zapošljavanja, kao i u društvu općenito. O tome svjedoči i posljednji izvještaj Međunarodne organizacije rada, podnaslovom *Equality at Work: The continuing challenge* (2011), u kojem se navodi da međunarodna tijela za uspostavljanje jednakosti zaprimaju povećan broj žalbi koje ukazuju na pojavu višestruke diskriminacije na tržištu rada, tada diskriminacija zasnovana na višestrukim osnovama postaje sve više pravilo nego izuzetak. U izvještaju se, također, upozorava na tendenciju da se u periodima snažnih ekonomskih promjena manji prioritet daje antidiskriminacijskim politikama i pravima radnika u praksi. Ističući kako je osnovno pravo na ne diskriminaciju na radu i za žene i za muškarce, dio pristojnih radnih politika za održiv i balansiran ekonomski razvoj i pravednija društva, u izvještaju se predlaže kombiniranje politika ekonomskog rasta s politikama zapošljavanja, socijalne sigurnosti i prava na rad, uz zajedničke napore vlada, socijalnih partnera i civilnog društva, uključujući i promjenu stavova putem obrazovanja.

Ako je u razvijenim zemljama svijeta primjetan trend pojačane diskriminacije na tržištu rada i zapošljavanja, nameće se pitanje: kakva je situacija na tržištu rada u BiH? Posmatrano iz rodne perspektive, ovo je pitanje moguće formulirati na sljedeći način: Da li su kolaps socijalizma, rat i postratna tranzicija potkopale oživotvorenje rodne jednakosti na tržištu rada koje se smatralo jednim od ključnih postignuća socijalizma. Iz teorijske perspektive, moguća su dva alternativna odgovora na navedno pitanje:

a) mogućnost pogoršanja relativne pozicije žene može biti zasnovana na argumentu da poslodavci mogu birati hoće li nagraditi u ekonomskom smislu, nerelevantne karakteristike poput spola/roda. Time bi, primjerice, bila eliminirana striktna pravila o jednakosti plaća između muškaraca i žena, što bi bilo osnov za oživljavanje rodne diskriminacije na tržištu rada i

b) opozitna mogućnost bila bi da je relativna pozicija žena na tržištu rada poboljšana, budući da tranzicija navodno nagrađuje sektore u kojima žene dominiraju, poput uslužnog sektora.

Utemeljen na svakodnevnim iskustvenim saznanjima, prvi, površan, neznanstveni odgovor na navedeno pitanje sigurno bi išao u prilog prvoj tezi. Argumentirati ovu tezu moguće je gotovo golim okom vidljivom činjenicom da je postratna, tranzicijska BiH zemlja rastućih sve izraženijih društvenih nejednakosti. Društvene nejednakosti u današnjoj BiH su proizišle iz snažnih društvenih podjela nastalih ratnom destrukcijom bosanskog socijalnog bića i ojačane su postratnim tranzicijskim procesima, a konstruišu se oko nacionalnih, etničkih, vjerskih, političkih, ekonomskih, obrazovnih, starosnih/generacijskih, prebivališnih, pa i rodni podjela, njihovoj kombinaciji i njima svojstvenim iskustvima moći, odnosno nemoći u različitim aspektima društvenoga života. Veliki broj domaćih autora (Ćurak, 2004., Zgodić, 2005., Bašić, 2005., Fočo, 2006., Mujkić, 2007., Papić, 2007., Duraković, 2011.) već drugu deceniju pokušava opisati, pokazati i prokazati ove negativne trendove društvenog razvoja u pojedinim oblastima (političkoj, ekonomskoj, kulturnoj,

demografskoj, rodnoj). Nažalost, umjesto da čine suprotno, postratne politike i praksemirovne rekonstrukcije brojnih međunarodnih aktera u pojedinim su segmentima samo ojačale ishode ratnih dešavanja. Stoga ne čudi da se u uvodu za Izvještaj o humanom razvoju 2007. govori o "paradoksalnim rezultatima" (UNDP, 2007:9) postratnog društvenog razvoja, koji su najočitiji u značajnom ekonomskom rastu i rastu na ljestvici humanog razvoja, s jedne strane, te porastu nejednakosti u dohotku, obrazovanju, zapošljavanju i zdravlju, s druge strane. Rodne su nejednakosti porasle tako oštro na svim nivoima navodeći autore UNDP-ijevog izvještajad a zaključče kako se radi o "historijski obrnutoj situaciji" koja reflektira "povratak patrijarhalnog društva ukorijenjenog u ratnim aktivnostima i eksploziji radikalnog nacionalizma" (23).

Uprkos društvenoj i znanstvenoj aktuelnosti teme ekonomske pozicije žene u današnjoj BiH, njenoj lukrativnosti, empirijski dokazi i akademska istraživanja o ovom pitanju su više nego oskudna, a rodne i društvene nejednakosti na tržištu rada još uvijek nisu prisutne u diskursu javnih politika. S druge strane, pregledom literature na međunarodnom nivou da se zaključiti kako se ovom pitanju u posljednje dvije decenije poklanja posebna pažnja. O tome svjedoči eksplozija različitih istraživanja i pojačan znanstveni interes pojedinih naučnih disciplina, posebno ekonomije, sociologije, socijalne politike, antropologije i psihologije za različite aspekte diskriminacije na tržištu rada (Ehrenberg i Smith, 1994., Altonji i Blank, 1998., Heckman, 1998., Bravo et al., 2008, Blank et al., 2004). Rezultati ovih istraživanja pokazuju da se žene, uprkos tome što im je naknadno otvoren pristup tržištu rada i u zakonskom smislu, zagarantiran ravnopravan tretman, iskustveno suočavaju s brojnim nejednakostima na tržištu rada koje se mogu vezati kako za nejednake mogućnosti uključivanja u radnu snagu (stope aktivnosti, zaposlenost i nezaposlenosti), tako i u nejednakom položaju na tržištu rada (horizontalna i vertikalna segregacija, zaposlenost s punim i djelimičnim radnim vremenom, napredovanje na rukovodeće pozicije, razlike u plaćama, podzastupljenost na različitim nivoima političke vlasti i odlučivanja).

Tragajući za odgovorom na naprijed postavljeno pitanje o tome da li su pad socijalizma, rat i postratna tranzicija potkopali rodnu jednakost na tržištu rada u BiH, ovo istraživanje predstavlja skromni naučni doprinos borbi za jednakost šansi/mogućnosti savremene bosanske žene.

METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Predmet ovog istraživanja jeste percepcija rodne jednakosti muškaraca i žena obzirom na kategorije (ne)jednakih mogućnosti zapošljavanja, (ne)jednakosti društvenog statusa, (ne)jednakih mogućnosti za ostvarivanje radnih prava i (ne) jednakih koristi od ostvarenih rezultata rada. Istraživanje je, u metodološkom smislu, zasnovano na kvalitativnom istraživačkom pristupu i metodi (grupnog) intervjua pitem fokus-grupa, čijom primjenom je omogućeno sticanje produbljenijeg uvida u stavova i iskustva ispitanica vezano za sam predmet istraživanja. Prednost ove metode ogleda se u mogućnosti da učesnice fokus grupa imaju priliku podijeliti svoje mišljenje/iskustvo/stavove u odnosu na temu istraživanja, te se osim vlastitih osvrnuti i na iskustva drugih osoba iz svoga okruženja. Važno ograničenje ove metode tiče se narativne prirodu samih iskaza i segmentiranog uvid u stavove grupe.

Za rad fokus-grupa pripremljen je odgovarajući *Protokol*, kojim je definiran glavni cilj istraživanja, uzorak i kriteriji za odabir učesnica, te utvrđena pitanja za obradu. Glavni cilj istraživanja definisan je na sljedeći način: utvrditi kako žene kao rodna grupa, koja je značajnim dijelom zastupljena na tržištu rada u BiH, percipiraju svoju poziciju u oblasti zapošljavanja/tržištu rada u odnosu na kategorije:

- 1. nejednake mogućnosti zapošljavanja**
- 2. nejednak društveni status**
- 3. nejednake mogućnosti za ostvarivanje radnih prava**
- 4. nejednake koristi od ostvarenih rezultata rada**
- 5. potencijalna rješenja, odnosno preduvjete za uspješnije prilagođavanje tržišta rada ženama i njihovim potrebama.**

Proces uzorkovanje pri formiranju fokus-grupa utemeljen je na ideji namjernog uzorka: učesnice fokus grupa odabrane su na osnovu radnog statusa, starosne dobi, obrazovanja, bračnog statusa i mjesta stanovanja. Heterogenost strukture učesnica fokus-grupa nastojala se osigurati insistiranjem da u svakoj fokus-grupi budu po: četiri učesnice na osnovu različitog *radnog statusa* (četiri nezaposlene učesnice koje traže posao, četiri zaposlene učesnice, četiri penzionerke); četiri učesnice na osnovu *starosne dobi* (po četiri učesnice starosti 18-25; 26-50; 50 i više godina; četiri učesnice na osnovu *obrazovnog nivoa* (četiri učesnice sa osnovnom školom i niže; srednjom školom; visokim obrazovanjem); četiri učesnice na osnovu *bračnog statusa* (neudata, udata, razvedena, udovica); četiri učesnice na osnovu *urbano/ruralnog* kriterija (po četiri učesnice iz seoske, mješovite i urbane sredine). Za razliku od metode slučajnog uzorka kojom se dobije reprezentativno mišljenje, metoda fokus grupe omogućava sticanje uvida u tipično mišljenje određene sredine, i na taj način predstavlja vjerodostojnu istraživačku metodu.

U okviru istraživanja, u periodu maj-juni 2012. godine, održane su tri fokus-grupe u tri grada Bosne i Hercegovine: Stocu, Istočnom Sarajevu i Banjoj Luci. Kontakt s potencijalnim učesnicama osiguran je preko ženskih nevladinih organizacija, partnera organizacije Žene ženama. Fokus-grupe održane su tako da su učesnice na vrijeme bile obaviještene o predmetu/, odnosno temi, mjestu i vremenu održavanja fokus-grupe. Broj žena u fokus-grupama, uprkos pravilu o 12 učesnica po jednoj fokus-grupi, varirao je. Tako je u Stocu broj učesnica iznosio 13, Istočnom Sarajevu 9, Banjoj Luci 8, što čini ukupno 30 učesnica. Nekonzistentnost se može pripisati činjenici da su neke učesnice u zadnjem momentu otkazale svoje učešće ili se nisu pojavile uzakazanom terminu/mjestu, pa je bilo nemoguće kompenzirati njihovo prisustvo. Shodno *Protokolu o fokus grupama*, ispitanicama su postavljana identična pitanja, u pravilu prema utvrđenom redoslijedu. Razgovori su snimljeni, a rezultati istraživanja pripremljeni na temelju analize transkripta audio zapisa razgovora sa svakom ispitanicom fokus

grupe. Na početku rada svake fokus-grupe voditeljica se predstavila i izložila upute o radu, naglašavajući posebno osnovne principe rada, kao i anonimnosti povjerljivost dobivenih podataka/sadržaja. Analiza dobivenih rezultata zasnovana je na naprijed opisanoj strukturi utvrđenoj samim *Protokolom*, a uz analizu tematskih cjelina dat je i uvidu citate izjava učesnica fokus grupa.

ANALIZA I INTERPRETACIJA REZULTATA ISTRAŽIVANJA

PERCEPCIJA ŽENA O PRISUTNOSTI/ODSUSTVU RODNE DISKRIMINACIJE NA TRŽIŠTU RADA: SIVA, SUMORNA SLIKA BOSANSKOHERCEGOVAČKOG TRANZICIJSKOG DRUŠTVA

“Položaj žene je težak kao i položaj svih ljudi u Bosni i Hercegovini u period tranzicije. Tranzicija je donijela puno nekih stvari koje su ostavile negativan utjecaj na nas; privatizacija je došla s njom, velike kompanije su prestale da rade tako da se na tržištu rada pojavio veliki broj muškaraca i žena, s tim da se muškarci lakše zaposle nego žene “. (Istočno Sarajevo, 1)

Navedeni citat najbolje odražava percepciju trenutnog položaja žena (i muškaraca u BiH) koju dijeli prevladavajuća većina učesnica u fokus grupama. Govoreći kako je tranzicija podjednako teška i za žene i za muškarce, većina učesnica u diskusijama ističe nepovoljan položaj i ugroženost žene, ali i ugroženost koju žena dijeli s muškarcima općenito. Percepcija je ispitnica da etabliranje kapitalizma – privatizacija i tržišna ekonomija – stvara strukture i odnose koji su gotovo u jednakoj mjeri opresivni i prema muškarcima i prema ženama. Referentnu tačku za usporedbu kod većine učesnica čini socijalistički period gdje položaj žene u sferi rada uglavnom ocjenjuju povoljnijim u odnosu na tranzicijsko iskustvo. Tranzicija je, po njima, i žene i muškarce na tržištu rada učinila gubitnicima, iako su usvojena brojna zakonska rješenja koja priječe diskriminaciju.

Tako jedna od učesnica fokus grupeu Stocu kaže sljedeće:

“ Pa, ja bih se složila s prethodnim izlaganjem. Kao što je rekla br. 2, da je prije, iako je bio totalitarni režim, ja mislim da su žene bile više zastupljeneu svim segmentima društva u odnosu na danas. Danas je politika sve uzela pod svoje, isključivo moraš biti stranački opredijeljen da bi došao do radnog mjesta ...”.(Stolac, 10)

Uprkos tome što muškarci i žene u BiH zajednički dijele teret kapitalizma u nastajanju, oni nisu na isti način pogođeni/izloženi diskriminaciji.

“ Žene su u puno težem položaju nego muškarci. Imam poznanicu sa visokom stručnom spremom, magistricu sa znanjem jezika, zaposlena je u banci, ali je morala potpisati ugovor da određeni broj godina neće ostati udrugom stanju “. (Banja Luka, 1)

Čak je i u ovoj početnoj fazi diskusije, koja je tretirala položaj žena na tržištu rada općenito, postalo vrlo jasno da učesnice ne generaliziraju žensko iskustvo. Upravo suprotno, u promišljanju položaja žene u sferi rada među učesnicama se prepoznaje pluralitet različitog ženskog iskustva nejednakosti, diskriminacije ili opresije u zavisnosti od starosne dobi, izgleda, bračnog statusa, nivoa obrazovanja. Pokazuje se da je iskustvo diskriminacije ovisno o kontekstu i da su određene kategorije žena posebno pogođene diskriminacijom. Tako, naprimjer ističući kako su za dobijanje i zadržavanje posla danas od znanja, sposobnosti, radnih navika i vještina puno značajniji izgled ili starosna dob, učesnice kažu:

“I ja isto mislim da je žena ugrožena u svakom pogledu. Ne znam je li više ugrožena mlađa ili starija mimo 45 godina. Kud god dođeš, nemaš posla, kažu 'šta ćeš ti stara?’”(Stolac, 6)

“Ja isto cijeli život radim. Nisam plaćena za ono što radim onoliko koliko radim. Poseban akcenat bih dala ženama koje u godinama ostanu bez posla. Ja sam lično doživjela da mi se u oči kaže da sam mlađa da bih mogla tu daradim bez obzira što sam sposobnija za taj posao od djevojčice od 20 godina i imam bolje radne navike, sigurno, ali sad se na to gleda, na izgled i sve drugosem škole. Zaista.”(Banja Luka, 3)

Ugroženost žena na tržištu rada veća je i vidljivija u odnosu na određene životne okolnosti koje pogađaju isključivo žene. Tako je pogoršanje položaja žene u sferi rada, shodno dobivenim iskazima, najočitije u odnosu poslodavaca spram trudnoće i materinstva. S tim u vezi, jedna od učesnica fokus grupe, održane u Banjoj Luci kaže:

"Žene su u puno težem položaju nego muškarci. Imam poznanicu sa visokom stručnom spremom, magistricu sa znanjem jezika, zaposlena je u banci, ali je morala potpisati ugovor da određeni broj godina neće ostati u drugom stanju" (Banja Luka, 1).

Čak je i u ovoj početnoj fazi diskusije, koja je tretirala položaj žena na tržištu rada općenito, postalo vrlo jasno da učesnice ne generaliziraju žensko iskustvo. Upravo suprotno, u promišljanju položaja žene u sferi rada među učesnicama se prepoznaje pluralitet različitog ženskog iskustva nejednakosti, diskriminacije ili opresije u zavisnosti od starosne dobi, izgleda, bračnog statusa, nivoa obrazovanja. Pokazuje se da je iskustvo diskriminacije ovisno o kontekstu i da su da su određene kategorije žena posebno pogođene diskriminacijom. Tako, primjerice, ističući kako su za dobijanje i zadržavanje posla danas od znanja, sposobnosti, radnih navika i vještina puno značajniji izgled ili starosna dob, učesnice kažu:

"I ja isto mislim da je žena ugrožena u svakom pogledu. Ne znam je li više ugrožena mlađa ili starija mimo 45 godina. Kud god dođeš, nemaš posla, kažu 'šta ćeš ti stara?'" (Stolac, 6).

"Ja isto cijeli život radim. Nisam plaćena za ono što radim onoliko koliko radim. Poseban akcenat bih dala ženama koje u godinama ostanu bez posla. Ja sam lično doživjela da mi se u oči kaže da sam mlađa da bih mogla tu da radim bez obzira što sam sposobnija za taj posao od djevojčice od 20 godina i imam bolje radne navike, sigurno, ali sad se na to gleda, na izgled i sve drugo sem škole. Zaista." (Banja Luka, 3)

"Druga kolegica je neki dan dobila otkaz iz razloga što je, iako vi kažete da ne bi smjelo biti diskriminacije po bilo kom osnovu kad je zaposlenje

u pitanju, po mjerama poslodavke krupnija nego što bi trebala biti jedna prodavačica u parfimeriji. Bukvalno joj je rekla da se fizionomijom ne uklapa u parfimeriju... ” (Banja Luka, 4).

Iskustvo diskriminacije kod mlađih učesnica fokus grupa povezano je s pitanjem o bračnom statusu:

“Što se tiče položaja žena, ja ću govoriti iz svoje perspektive kao mladog diplomiranog pravnika koji traži posao i koji je prošao dosta nekih testiranja i intervjua. Meni prvo što je zasmetalo to su bila pitanja da li ste udati, mislim za neko radno mjesto. Ne znam da li uopšte pitaju muškarce da li su oženjeni. Kakve to veze ima za posao za koji apliciram ...?”(Stolac, 3).

Opisana iskustva dopuštaju zaključak da je položaj žene na tržištu rada u BiH konotiran kontekstom društvenih promjena u sferi rada spojivim sa tržišnim kapitalizmom, te da su žene – u zavisnosti od spoja kumulativnih faktora, izložene različitim diskriminacijskim praksama. Preklapanje spola/roda sa starosnom dobi ili bračnim statusom dovodi do dvostruke ili trostruke diskriminacije. U teorijskom smislu, ovo se iskustvo opisuje terminom višestruka diskriminacija. Višestruka diskriminacija ne podrazumijeva samo dva ili više oblika diskriminacije koji su međusobno povezani, nego podrazumijeva sinergično, ukvalitativnom smislu drukčije i kompleksnije iskustvo različitog/nepavednog/neravnopravnog postupanja:

“Sve što je rečeno stvarno je tako. Ove mlade, a bogami i ove ni stare ni mlade, kao ja na primjer, a ima nas koliko hoćete, imamo puno radnog staža, ne možemo u penziju, niko neće da te zaposli, jednostavno kažu 'šta ćeš ti, stara si više za toga', traže onu od 18. Mnogo puta kad hoćeš nešto da uradiš, jednostavno kaže 'šta ćeš, ti si žensko'. I tako te stvari. Žao mi je omladine, a žao mi je, života mi, i ovako ovih godina.”(Stolac, 12)

NEJEDNAKE MOGUĆNOSTI ZAPOŠLJAVANJA: ŠTA JE VAŽNIJE ROD ILI POLITIČKA PRIPADNOST?

“Kod privatnika utiče mladost i ljepota. U državnim firmama je važna stranačka pripadnost. U nekim godinama i nemaš šanse za zaposlenje.”(Istočno Sarajevo, 8)

Citirana izjava egzaktno sublimira percepciju učesnica o tome kako određena lična i sociodemografska svojstva žena (ali i muškaraca) utječu na mogućnosti zapošljavanja. Evidentna je izrazita britkost učesnica u seciranju savremenih problema u sferi rada, unutar koje čovjek ne generiramo osnovno sredstvo vlastite egzistencije, nego i osjećaj sopstvenog identiteta. Generalno, ozračje diskriminacije suštinski se ne razlikuje, ali je iskustvo diskriminacije različito u odnosu na to da li je riječ o barijerama za zapošljavanje u javnom ili privatnom sektoru. Mogućnosti zapošljavanja u privatnom sektoru, po mišljenju učesnica, determinirane su sinergičnom kombinacijom spola/roda, izgleda, starosne dobi i/ili bračnosti. Iako su ova pitanja u određenoj mjeri već adresirana u prethodnoj diskusiji, zbog značaja koji im učesnice pridaju, ove sprege zaslužuju posebnu pažnju. Nausprot tome, putevi ka zapošljavanju u javnom sektoru povezuju se s faktorima političke/ stranačke podobnosti, korupcije i nepotizma.

Većina učesnica uz mišljenje da spolna/rodna pripadnost igra ključnu ulogu u dobivanju zaposlenja u privatnom sektoru, osvijestila je fenomen višestruke diskriminacije uzrokovane intersekcijom spola/roda s drugim obilježjima, poput starosne dobi ili izgleda. Tako jedna od učesnica fokus grupe u Banjoj Luci konstatuje:

“Pol jako utiče na zaposlenje. Kod privatnika svakako utiče. Većina će privatnika uposliti radije muškarca nego ženu. Muškarac neće ići na trudničko, porodijsko bolovanje. Godine također su važne – starije žene nemaju nikakve šanse. Važno je i kako žena izgleda.”(Banja Luka, 2)

Iz diskusija samih učesnica može se iščitati njihov stav da je, s aspekta diskriminacije u procesu traženja posla, ključna povezanost između spola i starosne dobi. Izbačene s tržišta rada, u uvjetima u kojima niti mogu pronaći novo zaposlenje niti ostvariti pravo na penziju, posebno su ugrožene srednje generacije:

“Dodeš u kritičnu situaciju ..., kaže vi imate 40 godina i ne možete dobiti posao. Moja komšinica, tehnolog, išla je u Njemačku da nešto radi jer imate 40 godina i ne možete dobiti posao. Srednje generacije su najugroženije, zato što su u tim godinama ne mogu da dobiju posao, a nisu u situaciji da ostvare penziju.”(Stolac, 10)

Diskriminacija u oblasti zapošljavanja također postoji i između spola, starosne dobi i bračnosti:

“Mlada djevojka ima šansu. Zaposliće je svako. Da toči gorivo na pumpi. Presudne su godine. Kad se uda i ostane u drugom stanju, ostane bez posla. Samo se ne produži rješenje. Ne govore ni razlog. Nisu dužni da kažu razlog.”(Banja Luka, 4)

Učesnice apostrofiraju i povezanost spola i fizičkog izgleda u mogućnosti zapošljavanja:

“Nedavno sam završila volonterski rad, gdje sam stažirala godinu dana zadržavni ispit, i kad sam dolazila na intervju za posao, rekli su mi poslije, da bez obzira na moje komunikacijske vještine, da sam ih fascinirala mojim načinom odijevanja i izgledom i da je to bilo presudno da me prime da odradim taj volonterski dio staža. Mislim da je u mnogim slučajevima presudan izgled za dobijanje posla kod žena ...”(Stolac, 2)

Nasuprot ličnim obilježjima koja determiniraju šanse za dobivanje posla u privatnom sektoru, u javnom sektoru je pristup radnim mjestima više povezan s društvenim kapitalom koji pojedinac/osoba posjeduje. Prema percepciji učesnica, za mogućnost zapošljavanja u javnom sektoru od krucijalne važnosti jesu: politička/stranačka pripadnost, te raširena korupcija, “štele” i nepotizam.

O tome govore sljedeće izjave:

“Htjela bih reći da to (misli se na spol i izgled–prim.S.B.) nije od presudne važnosti. Toliko je slučajeva da se konkurs raspiše reda radi. Mislim da je više prisutna korupcija, nepotizam i niz drugih faktora.”(Stolac, 3)

“Na žalost, sada se samo gleda u kojoj si stranci i koga imaš pod glavom. Džaba ti fakultet, džaba ti sve. Ogorčena sam.”(Istočno Sarajevo, 7)

NEJEDNAK DRUŠTVENI STATUS: “ŽENA-STORUČICA” U TROUGLU TRADICIJE, TRANZICIJE I NEMOĆI

“Ja bih ovo posmatrala iz dva ugla. Žena jeste predodređena da bude majka. S druge strane, svaka žena, bila udata ili ne, teži da bude zaposlena. Imala sam iskustvo da radim prije nego sam rodila djecu. Bila sam kod kuće s njima. Ništa nam nije nedostajalo, ali osjećaj ličnog zadovoljstva doživite kad radite.”(Banja Luka, 4)

Naročit predmet istraživačkog interesa bilo je to kako žene/učesnice ocjenjuju djelovanje nejednakog društvenog statusa na njihovu poziciju na tržištu rada, lični i profesionalni razvoj. Spektar tema koje su u ovom kontekstu obrađene kreće se od stavova učesnica o rodnim stereotipima prilikom izbora zanimanja, jednakim sposobnostima za obavljanje određenih poslova, preko njihove percepcije koncepta podvojenih sfera koji žene tradicionalno vezuje za brigu o porodici i djeci, a muškarce za privređivanje i javne poslove, do načina borbe za ostvarivanje radnih prava i usklađenosti porodične i radne sfere. Percepcija učesnica pokazuje složenu ambivalentnost trenutnog društvenog momenta: društvenu stvarnost/status žene formatiraju dva suprotna, međusobno isključiva, ali ipak paralelna procesa, proces (re)tradicionalizacije i proces transformacije. Uvid u kompleksnu interakciju ovih procesa i njihove refleksije na žensko iskustvo u sferi rada omogućuju sljedeće cjeline:

RODNA OBOJENOST ZANIMANJA I JEDNAKE SPOSOBNOSTI

“Generalno u svijetu ne postoji podjela na muške i ženske poslove. Imala sam priliku vidjeti žene koje voze kamione, autobuse, rade u automehaničarskoj radnji. Kod nas to još uvijek nije slučaj, čak je sramota da muškarci rade neke poslove, ili žene, ali mislim da podjele kroz određeno vrijeme neće ni biti.”(Istočno Sarajevo, 2)

Tradicionalno, žene su se vezivale za određena zanimanja u kojima dominira briga za druge, koja su manje plaćena ili koja uživaju manji društveni status. Iz stavova učesnica očito je da bh. društvo ipak prolazi kroz proces društvene transformacije koja podrazumijeva i transformaciju društvenih vrijednosti spram izbora zanimanja. U diskusijama učesnica prisutna je regionalna polarizacija stavova po pitanju rodne obojenosti zanimanja. Dok su diskusije učesnica u Banjoj Luci i Istočnom Sarajevu izrazito kritične spram podjele na “muška” i “ženska” zanimanja, uz insistiranje da je zapravo riječ o stereotipima patrijarhalnog društva, učesnice fokus grupe u Stocu spremnije su saglasiti se s tezom o rodnoj obojenosti zanimanja. Zajedničko učesnicama u svim grupama je da se slažu sa stavom da ne postoji razlika među spolovima/rodovima u pogledu sposobnosti. Istovremeno, učesnice prepoznaju ulogu društvu nametanju određenih obrazaca u vezi sa izborom zanimanja. O toj tradicijskoj socijalizaciji koja oblikuje stavove i vrijednosti u skladu srodnom segregacijom u zanimanjima svjedoči i sljedeća izjava:

“Radila sam posao koji se pripisuje muškom. Radila sam kao poštar. Dokazala sam da to mogu raditi i žene. U restoranu gdje radim, muškarci su kuhari. Kad su moja djeca upisivala srednju školu, vidjela sam da postoje stereotipi. Djevojčice kozmetičarke, muškarci metalci. U situaciji smo da ne biramo.”(Banja Luka, 3)

Učesnice fokusgrupa pokazale su i zavidan nivo kritičnosti spram uvriježenog stereotipa kako su muškarci sposobniji, a žene manje sposobne, ali i zamci da upadnu u istu liniju argumentacije u obratnom smjeru.

"I muškarci i žene su sposobni podjednako. S obzirom da živimo u izuzetno patrijarhalnom društvu, onda postoje podjele i još će sigurno deset godina postojati."(Banja Luka, 4)

POSLODAVAC/ PRETPOSTAVLJENI

"Ako obavlja posao kako treba, onda nije važno da li je muškarac ili žena."(Istočno Sarajevo, 5)

Diskusije o pitanju rodne preferencije spram poslodavca/pretpostavljenog inkliniraju ka ignoriranju spola/roda kao ključne karakteristike. Naime, za većinu učesnica spol/rod poslodavca/pretpostavljenog ne igra značajnu ulogu u radnom procesu. S tim u vezi, učesnice apostrofiraju da im je spol/rod apsolutno nebitan, ukoliko poslodavac/pretpostavljeni izvršava svoje obaveze na kvalitetan način ili kako je rekla jedna od učesnica na fokus grupi održanoj u Stocu:

"Nije mi važno je li muško ili žensko. Meni je važno da je ta osoba sposobna i da li će poštovati moje mogućnosti da se ostvarim na tom mjestu."(Stolac, 1)

Uprkos generalnoj tendenciji ignoriranja značaja spola/roda kao isključive determinante, među učesnicima fokus grupe u Banjoj Luci prisutniji je stav da bi preferirale ženu kao poslodavku/pretpostavljenu, objašnjavajući takav izbor olakšanom mogućnošću komunikacije, većim stepenom intimnosti sa ženom/poslodavcem:

"Imala sam i muško i žensko. Komunikacija je lakša sa ženom. Možeš joj se povjeriti. Zависи od individue."(Banja Luka, 3)

Postoje, naravno, i oprečna mišljenja. Pojedine učesnice ukazivale su na "razlike" u stilu odnošenja prema ženama/radnicama između muškarca i žene na rukovodećem položaju, dajući prednost muškarcu kao pretpostavljenom:

"Muškarca. Imala sam iskustvo i sa muškarcima-direktorima i sa ženama direktoricama. Kod žena mislim da je postojala neka doza ljubomore."

Ne znam je li to bilo nešto lično, uglavnom sam bila ispod, nikad nisam bila upravu – ni kad jesam – nisam bila u pravu.”(Stolac, 4)

Dajući prednost muškarcu kao pretpostavljenom, jedna druga učesnicana fokus grupi u Banjoj Luci rekla je sljedeće:

“Muškarci manje podmeću nogu, kako se to kaže.”(Banja Luka, 4)

Jedna od učesnica osvijestila je da i među muškarcima/ pretpostavljenima mogu postojati razlike u vezi sa specifičnim ličnim/ sociodemografskim obilježjima, te pokazala kako se one, u specifičnim kontekstima, mogu reflektirati na radno okruženje i proces rada:

“To mi je svejedno, ali sad sam u situaciji da mi je muškarac poslodavac, a šef moje službe isto muškarac, a to je razlika da li je oženjen ili nije. Dok je bio neoženjen vršio je mobing, sad kad se oženio ima više sluha i razumijevanja. Kad je bio neoženjen, meni dijete bolesno, bila sam odsutna, odbio mi od plaće, sad kad se oženio čak se povjerava, traži pomoć, to je jako velika razlika.”(Stolac, 10)

TRADICIONALNE ULOGE: MUŠKARAC-HRANITELJ ŽENA-SKRBNICA

“Ja mislim da su ljudi (misli se muškarci–op. aut) manje radili, pomagali u obitelji, jer je to bilo malo više ono šta će reći svekar, svekrva, a danas isto rade i muškarci i žene. Zajedno rade i oko djece i oko kuhanja. To je bolje negoprije.”(Stolac, 8)

U bh. društvu žene su se tradicionalno socijalizirale na način da prihvataju stereotipnu rodnu podjelu rada na javnu i privatnu sferu, pri čemu je muškarac onaj koji je “zadužen” da privređuje, a žena je predodređena na brigu o djeci i porodici. Emancipacija koja je došla u paketu sa socijalističkom revolucijom, pristupom obrazovanju, zapošljavanju, društvenoj pomoći u podizanju djece, omogućila je ženi da u značajnoj mjeri izađe u sferu javnosti. Egalitarni model rodnih uloga nije, ipak, imao šansi jer je žena istovremeno zadržala i ulogu

domaćice, majke, skrbnice (obavljajući istovremeno glavninu obavezau domaćinstvu). Krajnji efekat emancipacije je da su žene preuzele na sebe dvostruki teret, teret formalnog, plaćenog rada i teret ne plaćenog, neformalnog rada u domaćinstvu. Ženski, neplaćeni rad u domaćinstvu ipak nikada nije prepoznat stvarnim radom.

O tome najbolje govori činjenica da će svaki muškarac čija je žena domaćica, reći kako ona "ne radi". Aktualni društveni moment karakterira ambivalentna interakcija napora/težnji (re)tradicionalizacije i transformacije društvenih vrijednosti, pa i onih vezanih za ženinu poziciju u porodici i na tržištu rada. Sudeći po stavovima ispitanica, na djelu je latentna dekonstrukcija tradicionalnog poimanja društvenih uloga muškarca i žene koja ide usmjeru egalitarnijeg poimanja porodice i porodičnog života. Naime, učesnice su sklone propitivanju društveno nametnutih konstrukata o muškom hranitelju i ženi domaćici. Ženska perspektiva pokazuje da pomaka u dekonstrukciji ovoga mita ima. Tako jedna od učesnica kaže:

"Nametnuto nam je da smo majke, domaćice, a muškarci da rade. Ja u restoranu sada vidim dosta očeva koji odu presvući bebu, što znači da ima pomaka. Društvo nam je nametnulo tu ulogu."(Banja Luka, 3)

Većina učesnica ukazala je upravo na činjenicu da je sve veći broj muškaraca/očeva spreman preuzeti dio tereta u podizanju djece. Tako jedna od njih kaže:

"Jednako (misli na očeve) mogu biti dobri u podizanju porodice kao žena. Ako mi stvaramo predrasude, onda nije čudo zašto i o nama neki stvaraju predrasude. I muškarac može biti jako dobar u odgoju."(Stolac, 2)

NEJEDNAKE MOGUĆNOSTI ZA OSTVARIVANJE RADNIH PRAVA

"Postoji strah. Mora postojati. Vidim puno neprijatnosti, ali ne mogu ništa reći jer strahujem za svoj posao. Nisam u situaciji da kažem. Bojim se za svoj posao, moram čuvati posao. Prisiljena sam da šutim. To nije u redu ali tomoram uraditi zbog sebe i svoje porodice."(Stolac, 10)

Percepcija učesnica o tome na koji način je moguće izboriti se za radnaprava žena (ali i muškaraca) ukazuje na ponor/raskorak između stvarne i normativne prakse. Ističući da je društveni kontekst za ostvarivanje radnih prava i muškaraca i žena težak, učesnice su u diskusijama demonstrirale izrazit nivo svjesnosti o zakonskoj zaštiti žene u oblasti rada kroz radno zakonodavstvo, ali i rodno specifične instrumente, poput Zakona o ravnopravnosti spolova. Međutim, njihova stvarnost strukturirana je kršenjem ljudskih prava i diskriminacijom, u kojoj ovi mehanizmi, sami po sebi (bez kvalitetnog zaokreta u radu odgovarajućih institucija), nisu dovoljni da im pruže zaštitu. Stoga se vrlo često u diskusijama provlaćii nepovjerenje u ove normativne instrumente. Njihova argumentacija povezuje ove obeshrabrujuće ishode sa individualnim ponašanjem, mogućnošću djelovanja i strukturalnim ograničenjima.

Na nivou mogućnosti djelovanja i strukturalnih ograničenja, ključni faktori koji o(ne)mogućuju ostvarivanje radnih prava su: politička/ stranačna podobnost, pristup društvenom kapitalu i ženski neplaćeni rad u domaćinstvu. Da je, prema mišljenju ispitanica, politička pripadnost u tom kontekstu važnija od spolne/rodne pripadnosti, pokazuju sljedeći citati:

“Politička pripadnost je važna i za ženu i za muškarca koji hoće da se zaposle.”(Stolac, 2)

Pripadnost određenim, privilegiranim društvenim mrežama, posebno prema mišljenju učesnica fokus grupa u Stocu veoma je bitna:

“Pripadnost određenoj stranci. Štele su ovdje važnije nego polna/ rodnapripadnost.”(Stolac, 3)

Učesnice fokus grupa također su akcentirale značaj “novčano ekonomske-rodbinske pripadnosti” (Stolac, 2, 11).

Određeni broj ispitanica u skupinu društvenih ograničenja za uživanje zakonom garantiranog nivoa radnih prava navodi i ženski neplaćeni rad u domaćinstvu:

“Mislim da žena ničim ne doprinosi svom položaju. Imamo ženski neplaćeni rad. Kroz kancelariju u kojoj radim vidim žene koje su živjele kao domaćice, a onda ih je muž zamijenio mlađom. Taj neplaćeni rad doprinosi neravnopravnosti.”(Banja Luka, 2),

ali i šire društveno okruženje i vrijednosne norme sredine:

“Uslovi života, a možda i naša patrijarhalnost. Prava žene po zakonu nisu ugrožena, ali ih naši stereotipi ugrožavaju”(Istočno Sarajevo, 1).

Na nivou individualnog ponašanja koje doprinosi diskriminaciji i ostvarivanja radnih prava, u diskusijama su se iskristalizirali sljedeći stavovi:

a) žene doprinose uglavnom šutnjom i prešućivanjem vlastitog iskustva diskriminacije na tržištu rada uzrokovanog spolnom pripadnošću ili nekim drugim osnovom diskriminacije. Ženska šutnja generira se iz straha od gubitka posla, a time i minimuma socijalne sigurnosti za sebe i članove svoje obitelji. Na ovome su posebno insistirale učesnice fokus grupe održane u Stocu. Pored naprijed izdvojenog citata o na strahu baziranoj šutnji—a koja je jedna vrsta terora—govori i sljedeći iskaz:

“Doprinosisimo jer šutimo. Nađe li se pojedinac koji će reći—uvijek se nađe neko da kaže ćuti. Svi smo podjednako ugroženi. Najgore je što šutimo. Dok ne progovorimo, nikad se neće promijeniti.”(Stolac, 2)

b) svojom pasivnošću koja rezultira osjećajem bespomoćnosti:

“Pričamo o šutnji čitavog društva. Ne mogu govoriti o diskriminaciji žena. Studirala sam gdje je bilo malo muškaraca – 90% žena. Ne poduzimamo ništa.”(Stolac, 1)

“Za sve je država kriva. Ja ne mogu tužiti svog poslodavca. On je slon, a ja mrav. Mi kao pojedinci ne možemo ništa učiniti.”(Banja Luka, 3).

Osjećaj bespomoćnosti karakterizira poziciju nemoći u odnosu na one kojima je ta moć pripisana. Pozicija nemoći u javnom sektoru veže se za političku/stranačku (ne)podobnost, dok je u privatnom sektoru povezana sa apsolutnom vlašću poslodavca.

Ipak, stepen zaštite radnih prava u javnom sektoru je veći. Osnovno obilježje rada u privatnom sektoru, shodno percepciji ispitanica je, ne sloboda nego ropstvo nametnuto imperativom da se zadrži/sačuva zaposlenje, pa makar i uz pristajanje na ponižavajuće, degradirajuće uvjete rada:

“Žena koja radi kod privatnika je ugrožena. Nekad je žena imala prava, kad je radila u državnim firmama. Privatizacija je ugrozila ženu – nema godišnji odmor, ne smije otići na bolovanje, jer i jedan joj dan može biti koban za posao, a kakva je situacija svi se trudimo da opstanemo i da sačuvamo posao. Kod privatnika je žena ugrožena.” (Istočno Sarajevo, 8)

USKLAĐENOST RADNOG I PORODIČNOG ŽIVOTA

“Plate su minimalne, ali smo primorane da radimo. Osjećam fizički napor. Premorene smo. Nervozna sam. Nisam u mogućnosti da se s djecom viđam zbog proklete pare. Još su mali da bi shvatili. Radim neprijavljena. Nema sigurnosti u ovom društvu ...” (Banja Luka, 8)

Većina učesnica smatra da je naporno i teško uskladiti rad s porodičnim životom. Cijena koju žene plaćaju visoka je. O njoj najbolje svjedoči navedeni iskaz. Među učesnicama prevladava mišljenje da je “dobrom organizacijom” u današnjem kontekstu ipak moguće balansirati radne i porodične obaveze:

“Dobrom organizacijom sve je moguće. Ako znate raspodijeliti svoja 24sata, onda je sve moguće.” (Stolac, 1).

Podupirući ovu tezu argumentom “ženskog mentaliteta”, druga učesnica kaže:

“Dobrom organizacijom se sve može. Većinom su žene ovdje tako organizovane. Nama to predstavlja zadovoljstvo. Naš mentalitet je takav.” (Stolac, 10).

Učesnice fokus grupe u Istočnom Sarajevu “dobru organizaciju” povezivale su najčešće s “podrškom muža i/ili porodice”:

"Zavisi od porodice. Ja sam kombinovala poslaničke mandate u Banja Luci s novorođenčecom. Može. Uz podršku muža i porodice."(Istočno Sarajevo, 1)

"Žena može sve kvalitetno raditi ali uz podršku porodice."(istočno Sarajevo, 4)

Poloziciju savremene žene, razapete između radnog angažmana i profesionalne samoaktualizacije, s jedne strane, i porodice i porodičnih/roditeljskih obaveza, s druge strane, najbolje opisuje termin "storučica" koji uvodi i pojašnjava jedna od učesnica ove fokus grupe:

"Pročitala sam članak 'žena-storučica'. A storučica je žena domaćica, majka, zaposlena žena, žena kao stub porodice. Mislim da je sve stvar organizacije."(Istočno Sarajevo,2)

Izlazak žene na tržište rada u uvjetima gdje se još uvijek u velikoj mjeri smatra prirodnim i nastavak neravnopravne raspodjele obaveza i odgovornosti u vezi sa brigom o porodici/djeci, podrazumijeva očito i to da će se žena morati "organizirati". To organiziranje, ukoliko žena ne preuzima ukupni teret na sebe, najčešće znači oslanjanje na pomoć druge žene, "kućne pomoćnice" u obavljanju kućnih poslova, "tete" u čuvanju i podizanju djece, ili u najboljem slučaju vlastite majke ili druge ženske srodnice, koja u pravilu mora imati još manje da bi bila motivirana za rad u domaćinstvu. Osim dobre, vlastite samoorganizacije žene (koja podrazumijeva da ona radi plaćeni posao uz ukupni rad u domaćinstvu), te oslanjanja na pomoć i podršku porodice (pri čemu izuzev poziva na bračnog/vanbračnog partnera, nije sasvim jasno na koje druge članove porodice se to odnosi, najčešće se naprimjer, zaposlena žena oslanja na pomoć majke, dakle opet neplaćeni ženski rad, pri podizanju i brizi o djeci, te poslovima unutar domaćinstva, niti jedna učesnica nije spomenula dostupnost ili nedostupnost društvenih mehanizama pomoći, naprimjer skraćeno radno vrijeme ili rad na pola radnog vremena, dostupnost jaslica, vrtića i sl. U vezi sa navedenim može se postaviti pitanje: znači li to da su žene već abolirale povlačenje države iz sfere porodične politike, odnosno da li su prećutno prihvatile

da društvo nema nikakvu odgovornost da im osigura barem jednake preduvjete za rad, koji su muškarcu već dati, odnosno koje muškarci zapravo nisu ni morali tražiti, jer se "podrazumijevaju"?

NEJEDNAKA KORIST OD OSTVARENIH REZULTATA RADA: JEDNAKE ILI NEJEDNAKE PLAĆE?

"Nisu jednako plaćene, međutim teško je to saznati, jer se ne smije govoriti o platama, ako radiš kod privatnika. Postoji velika vjerovatnost da su žene manje plaćene."(Banja Luka, 1)

"Uvijek sam radila u državnoj ustanovi. Uvijek su jednako plaćeni—ista kvalifikacija, ista plata."(Istočno Sarajevo, 3)

Mišljenja učesnica kada je u pitanju mogućnost jednakog uživanja koristi od rezultata rada kroz jednakost u plaćama podijeljena su. Većina ispitanica misli da su muškarac i žena za obavljanje istoga posla, dakle sa jednakom stručnom spremom/jednakim nivoom stručnih kvalifikacija jednako plaćenju javnom sektoru. Po mišljenju učesnica, jednakosti u plaćama nema u privatnom sektoru, ali je, kako pokazuje naprijed navedeni citat, ova pretpostavka, zbog tajnosti podataka, teško dokaziva. Po pitanju mogućnosti napredovanja, učesnice fokus grupa smatraju da žene formalno imaju podjednake mogućnosti da profesionalno napreduju kao i muškarci, ali da su ove mogućnosti determinirane stranačkom politikom:

"Zavisí od finansijske situacije kantona, do kantona. Ja sam diplomirani pravnik i ovdje imam 800,00 KM, a negdje on ima 1200,00 KM."(Stolac, 10)

Jedna od učesnica fokus grupe u Stocu ukazala je na regionalne/kantonalne nejednakosti u vezi s ovim pitanjem:

"Zavisí od političke situacije. Bila sam u jednoj organizaciji i izabrali su muškarca, a ne mene, jer nisam bila politički podobna."(Stolac, 10) toliko i bračnim statusom:

“Rijetko žena ima priliku za usavršavanjem ako ima porodicu, muža. Muškarci imaju više šansi da napreduju. Muškarci stvaraju krugove podrške sjedeći u kafani. Stranačka pripadnost određuje i prednost za zapošljavanje.”(Banja Luka, 1)

Diskusije učesnica u radu fokus grupa o pitanju kako bi se ponašale u sljedećoj situaciji: poslodavac ste i morate donijeti odluku o tome da li na edukaciju/seminar poslati muškarca ili ženu istih sposobnosti, bile su heterogene. Grupa u Stocu smatra da bi im bilo svejedno, odnosno da bi prednost dale osobi koja je više motivirana, dok su učesnice u Banjoj Luci prednost dale isključivo ženi:

“Ženu. Zato što mislim da su, generalno govoreći, odgovornije. Nose ta tri ćoška kuće. Naučile su da se snalaze u svakoj situaciji”(Banja Luka, 2).

Mišljenja učesnica u grupi iz Istočnog Sarajeva bila su više podijeljena. Tako su neke učesnice bez dileme rekle da bi se odlučile poslati ženu:

“Ženu. Zato što smatram da su odgovornije kad je u pitanju edukacija.”(Istočno Sarajevo, 1) od njih drugima bi presudnija bila motivacija u odnosu na spol:

“Nema veze da li je muško ili žensko, važna je motivacija.”(Istočno Sarajevo, 2)

POTENCIJALNO RJEŠENJE: PRILAGOĐAVANJE TRŽIŠTA RADA ŽENAMA ILI PRILAGOĐAVANJE ŽENA TRŽIŠTU RADA?

“Potpuno je nerealno govoriti o prilagođavanju tržišta rada ženama u momentu kada se tržište rada smanjuje. Poslodavac gleda da mu jedna osoba može pokriti što više aspekata. Zaposliće zato muškarca koji vozi, radi na kompjuteru i sl.”(Banja Luka, 4)

U diskusijama vezanim za pitanje o tome da li bi tržište rada trebalo biti osjetljivije na potrebe žena i da li je potrebno raditi na prilagođavanju sfere rada ženskim potrebama, učesnice su bile jednoglasne u stavu da tržište rada ne treba prilagođavati specifičnim potrebama određenog spola/roda:

“Došlo bi do podjela protiv kojih se borimo, pa ne mislim da treba prilagođavati tržište rada posebno ženama.”(Istočno Sarajevo, 9)

Ističući kako su se same žene “prilagodile” promjenama, učesnicea postrofiraju da je tržište rada potrebno prilagoditi ne ženama, već obrazovanju:

“Tržište rada nije usklađeno sa obrazovanjem. Same biramo svojeobrazovanje., jer nam je to omogućeno, takva su nam prava data. Neštospecijalno za žene...ne mislim da treba.”(istočno Sarajevo, 2)

Iako poprilično pesimistična u pogledu mogućnosti afirmativne akcijepo tom pitanju, jedna od učesnica kaže:

“To bi bilo lijepo da se to omogući u ovoj državi, da se ženi malo olakša. Da se malo više misli na žene. Ali ne vidim da se išta može učiniti.”(Istočno Sarajevo, 8)

Određeni broj učesnica smatra da je ključno prekinuti šutnju:

“Šutnjom ne postizemo ništa. Šutnja neće pomoći našoj djeci. Ako šutim dopriniću da moje dijete sutra bude ugroženo. Moramo ustati i progovoriti.”(Stolac, 2)

Određeni broj učesnica fokusirao je pažnju na sljedeća pitanja: poštivanja zakona i upoznavanja žena sa zakonima o nediskriminaciji, te davanju poticaja privatnim poslodavcima za zapošljavanje žena, omogućavanje prekvalifikacije i uvođenje poticaja za zapošljavanje žena starijih od 40 godina (Istočno Sarajevo, 4).

ZAKLJUČAK

Društveni fenomen rodne nejednakosti na tržištu rada u BiH je gotovo neistraženo područje, iako se posljednjih godina može govoritio određenoj zainteresiranosti, posebno različitih društvenih mehanizama za gender pitanja, ali i nevladinog sektora za problematiku rodnih odnosa. Rezultati ovog istraživanja o položaj žena na tržištu rada u bosanskohercegovačkom društvu, shodno percepciji žena-učesnica u

fokus-grupama održanim tokom maja i juna 2012. godine u Banjoj Luci, Stocu i Istočnom Sarajevu, raščaravaju iluzornu predodžbu o rodnoj jednakosti u Bosni i Hercegovini, budući da je nedvosmisleno utvrđeno postojanje nepovoljnijeg tretmana žena kao jedne društvene i rodne grupe na tržištu rada. Nadalje, rezultati istraživanja ukazuju, također, na zaživjelu praksu višestruke diskriminacije spram žena na tržištu rada, a koja je vezana za specifičnu intersekciju roda i drugih sociodemografskih obilježja, poput starosne dobi (diskriminacija prema ženama 40+), nupcijaliteta, fizičkog izgleda i/ili materinstva.

Ispitanice su jednoglasne u stavu da su tranzicijski procesi, urušavanje socijalističkog društvenog uređenja i uspostava novih društvenih odnosa, označenih "divljom" privatizacijom i tržišnom ekonomijom, ključni uzroci ugroženosti nepovoljnog položaja žena i muškaraca na tržištu rada, ali u i mišljenju da su žene, kao orođena grupa, znatno vulnerabilnije. Specifična vulnerabilnost žena *u šansama u pristupu tržištu radu* privatnom sektoru vezuje za pitanja trudnoće i materinstva (ucjenom poslodavca „da određeni broj godina neće ostati u drugom stanju“), niskim i neredovnim plaćama, starosnom dobi, fizičkim izgledom i slično. S druge strane, u javnom sektoru mogućnost zapošljavanja, prema percepcijama učesnica, uvjetuje politička/stranačka pripadnost, korupcija, nepotizam i „štele“.

Kada je u pitanju mišljenje ispitanica o *nejednakom društvenom statusu*, rezultati istraživanja pokazuju da, uprkos tome što su rat i postratni procesi doprinijeli snažnoj retradicionalizaciji društva, proces povratka tradicionalnim vrijednostima - koje se nerijetko apriori i nekritički smatraju nazadnima i retrogradnima - nije tekao tako glatko i jednoznačno. Naime, u bosanskoj stvarnosti da se zapaziti odvijanje dva paralelna, međusobno suprotstavljena procesa: procesa retradicionalizacije i procesa modernizacije. Kompleksnu ambivalentnost trenutačnog društvenog momenta označenog interakcijom ova dva procesa u svakodnevnom iskustvu bosanske žene moguće je iščitati iz stavova ispitanica o rodnoj obojenosti zanimanja i jednakim

spodobnostima žena i muškaraca, tradicionalnom poimanju “muških” i “ženskih” uloga i pomacima vidljivim u vezi podijeljene, zajedničke brige mladih parova kod podizanja djece i kućnih poslova, te podršci obrazovanju, zapošljavanju i profesionalnom napredovanju žena.

Nejednake mogućnosti za ostvarivanje radnih prava, kako žena tako i muškaraca, ali većinom na štetu žena, rezultat su evidentne neusklađenosti normativnog i stvarnog. Uprkos modernizacijskim kretanjima u javnoj sferi rodni odnosa i natržištu rada, posebno donošenjem odgovarajućeg zakonodavstva i kroz uspostavu institucionalnih mehanizama za gender pitanja, puno uživanje prava po osnovu rada ograničavaju faktori vezani sa strukturalna ograničenja i mogućnostima djelovanja, poput političke/stranačke pripadnosti, pristup društvenom kapitalu i neplaćeni rad žena u domaćinstvu, te individualno ponašanje, odnosno prešućivanje vlastitogiskustva diskriminacije zasnovanog na strahu od gubitka posla i minimum socijalne sigurnosti.

Kada je riječ o *nejednakoj koristi od ostvarenih rezultata rada*, razlika između žena i muškaraca koji obavljaju isti posao u istom preduzeću/ instituciji i koji imaju iste stručne kvalifikacije, prema percepcijama učesnica, gotovo da i nije prisutna u javnom sektoru, što ne vrijedi i za privatni sektor koji se, u značajnoj mjeri, percipira kao “anti-radnički”.

Naprijed navedeno sugerira da je i znanstveni – a ne samo iskustveni – odgovor na pitanje o tome da li su kolaps socijalizma, rat i postratna tranzicija potkopale rodnu jednakost na tržištu rada potvrđan. S druge strane, nema danas niti jednog imalo serioznijeg istraživača koji bi argumentirano mogao osporiti tezu da žene mogu biti podjednako uspješne u korištenju ekonomskih i društvenih mogućnosti i resursa, ukoliko im se omoguće jednake pogodnosti koje već stoljećima uživaju muškarci. Određene pretpostavke već su stvorene pristupom tržištu rada i obrazovanju. Međutim, Sen (2012:211) s pravom ukazuje na to da “osim tih dosta klasičnih varijabli, oni također uključuju i prirodu aranžmana za zaposlenje, stajališta obitelji i društva općenito o

ekonomskoj djelatnosti žena, te ekonomske i društvene okolnosti koje ohrabruju ili koče promjene tih stajališta“. Da li je društvena promjena prema jednakosti šansiza sve na tržištu rada u današnjoj BiH uopće moguća, odnosno da li je i na koji način tržište rada potrebno prilagoditi ženama i njihovim potrebama? Stav ispitanica po ovom pitanju je da je nerealno govoriti o prilagođavanju tržišta rada potrebama žena u uvjetima kada mogućnosti za zapošljavanje postaju sve skućenije, a uvjeti rada sve nesigurniji. Prekarnost rada i životnih uvjeta daju se iščitati iz gotovo svakog pojedinačnog iskaza, što upućuje na zaključak da put ka punoj jednakosti žena i muškaraca nije jednostavan niti je postizanje stvarne a ne samo formalne jednakosti moguće bez odgovarajućih legislativnih i institucionalnih mehanizama kojima je moguće propitivati, kritizirati i uklanjati kompleksne, međusobno povezane i uzročno-posljedične barijere na različitim nivoima društvene stvarnosti – društvene, ekonomske, političke, kulturne – koji priječe rodnu jednakost na svim poljima. U posljednjoj dekadi BiH je usvojila nekoliko antidiskriminacijskih propisa, među kojima su najvažniji Zakon o ravnopravnosti spolova (2003) i Zakon o zabrani diskriminacije (2009), te uspostavila različite institucionalne strukture (entitetski gender centri i Agencija za ravnopravnost spolova) koje imaju za cilj promoviranje, unapređivanje i obezbjeđivanje ravnopravnog učešća muškaraca i žena u sferi javnosti primjenom koncepta gender mainstreaminga. Gender mainstreaming, danas dominantni institucionalni mehanizam za ostvarivanje rodne ravnopravnosti na međunarodnom, europskom i nacionalnim nivoima, počiva na ideji jednakih šansi, odnosno insistira na pretpostavci da se jednakost šansi među spolovima može se postići samo ako se ovaj cilj inkorporira u sve političke oblasti u na svim nivoima donošenja odluka različitih organizacija. Primjena koncepta gender mainstreaminga u oblasti rada i zapošljavanja podrazumijevala bi npr. sljedeće:

- Programe podizanja balansa između rada i života: usklađivanje porodičnog i radnog života, fleksibilna organizacija posla i radnog vremena, djelimično radno vrijeme za žene i muškarce na rukovodećim pozicijama, programi ponovnog uključivanja u tržište rada
- Uklanjanje ulaznih barijera za žene na rukovodećim pozicijama, programi podrške za ženski podmladak (kroz mentorstvo, npr.)
- Otvaranje “tipičnih” muških i ženskih zanimanja
- Uklanjanje razlika u plaći i naknadama između muškaraca i žena
- Rodno senzitivno planiranje i upravljanje
- Rodni treninzi, kako bi se uposlenici senzibilizirali na uspostavljanje fer odnosa na radnom mjestu (Welpe i Schmeck, 2005:80ff).

LITERATURA

Altonji, J., Blank, R. 1999. *Race and gender in the labor market*, u: Ashenfelter, O., Card, D. ur. *Handbook of Labor Economics*. 3c Elsenier Science.

Bašić, M. 2005. *Ekonomija BiH: teorija i empirija*. Sarajevo: Ekonomski fakultet.

Blank, R., Dabady, M., Citro, C. 2004. ur. *Measuring Racial Discrimination: Panel on Methods for Assessing Discrimination*. Wahington. DC: National Academic Press.

Bravo, D., Sanhueza, C., Urzula, S. 2008. *An experimental study of labor market discrimination: gender, class and neighborhood in Chile*. Research Network Working Papers, R-541, <http://www.iabd.org/res>, pristupljeno 20. novembra 2011.

Cvitković, I. 2005. *Sociološki pogledi o naciji i religiji*. Sarajevo: DES.

- Ćurak, N. 2004. *Dejtonski nacionalizam*. Sarajevo: Buybook.
- Duraković, N. 2011. *Prilog raspravi o ustavnim promjenama u Bosni i Hercegovini*. Preporod: Godišnjak 2001, 49-56.
- Ehrenberg, R.B., Smith, S.S. 1994. *Modern Labor Economics. Theory and Public Policy*. New York: Harper Collins College Publishers.
- Fočo, S. 2006. *Ogledi o tranziciji*. Zenica: Dom štampe.
- Heckman, J.J. 1998. *Detecting Discrimination*. Journal of Economic Perspectives, 12(2), 101-116.
- ILO, 2011. *Equality at Work: The continuing challenge, Globalni izvještaj kao follow up ILO Deklaracije o osnovnim principima i pravima na radu*. Ženeva: Međunarodna radna konferencija, 10 sesija.
- Mujkić, A. 2007. *Mi, građani etnopolisa*. Sarajevo: Šahinpašić.
- Sen, A. 2012. *Razvoj kao sloboda*. Zagreb: Algoritam.
- UNDP. 2007. *Socijalna isključenost u BiH – Izvještaj o humanom razvoju*.
- UN, 1979. *Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije žena*, u: Čitanka ljudskih prava, 2001. Sarajevo: Centar za ljudska prava.
- Zakon o zabrani diskriminacije*, „Službeni glasnik BiH“, br. 59/09.
- Zakon o ravnopravnosti spolova*, „Službeni glasnik BiH“, br.16/03.
- Zgodić, E. 2005. *Politike poricanja: o metapolitici i bosanskoj alterpolitici*. Sarajevo: DES.

Sanela Bašić

**ETICKI DISKURSI SOCIJALNOG RADA: IZMEĐU
PROFESIONALNE ETIKE I ETIKE U PROFESIONALNOM ŽIVOTU**

Uzmemo li kao istinitu Heideggerovu tvrdnju kako svako doba ima jednu i samo jednu temu za promišljanje (Iregaray, 1984), onda bismo, oslanjajući se na njemačkog filozofa Ernesta Tugendhata, mogli ustvrditi da je *etika* centralna tema današnjeg doba. Tugendhat, naime, već u prvom predavanju u “Predavanjima o etici” (2003) ispravno zamjećuje preokupaciju savremene filozofije i savremenog visokoškolskog obrazovanja etikom i etičkim pitanjima, nasuprot ranijem periodu kada su, kako tvrdi, “*mlade intelektualce više zanimale takozvane kritičke teorije društva*” (Tugendhat, 2003:11). Čini se da su ovim procesom *eticizacije* osobito zahvaćene primijenjene naučne discipline poput medicine, prava i socijalnoga rada, čijim etičkim diskursima za razliku od “čiste” moralne filozofije zainteresirane za opću prirodu i načela ljudske moralnosti, dominira koncept tzv. primijenjene etike.

U tekstu *Critical Commentary: Social Work Ethics* Sara Banks (2008), najreferentnija autorica u oblasti profesionalne etike socijalnoga rada u europskom kontekstu, detaljno opisuje na koji način dolazi do eksplozije zastupljenosti etičkih tema u akademskim raspravama i kurikulumima socijalnoga rada. Porast interesovanja za etiku unutar diskursa savremenog socijalnoga rada Banksova detektira na tri nivoa: prvo, na kvantitativnom nivou vidljiv je porast publicirane

literaturu o značaju etike u praksi i obrazovanju za socijalni rad (iako još uvijek predominantno na engleskom govornom području); drugo, ekspanzija je vidljiva i u oblicima, odnosno formama dostupne: pored profesionalnih kodeksa, etičkih smjernica i udžbeničke literature, sve je više empirijski utemeljenih radova i monografija; treće, ekspanzija je vidljiva i u širenju substantivnog sadržaja literature o etici socijalnoga rada i nastavnim kurikulumima. Potonje se tiče kako rastućeg broju radova koji tretiraju normativnu, deskriptivnu i metaetiku, tako i etiku u praksi i etiku u istraživanjima socijalnoga rada.

Mogli bismo se zdravorazumski zapitati na ovom mjestu zbog čega etika jeste ili bi trebala biti važna u socijalnom radu? Pokušaj davanja smislenog odgovora na navedeno pitanje nalaže da se pozabavimo razmatranjem društvene funkcije, odnosno mandata socijalnoga rada. Profesionalni socijalni rad teoretizirao se u 20tom stoljeću kao pomažuća profesija *par excellence*, u čijem središtu jesu čovjek/področica/društvena grupe i njihove (društvene) potrebe i/ili problemi, odnosno njihova dobrobit. S druge strane, neosporna je činjenica, ogoljena do same granice podnošljivosti u antidiskriminacijskim teorijama socijalnog rada, da je "pomoć" kroz socijalni rad nerijetko poprimala oblik uglađenog, uljuđenog paravana za društvenu kontrolu. U suštini, usprkos snažnom emancipacijskom potencijalu sadržanom u profesionalnoj paradigmi humanizacije ljudi i društvenih odnosa, profesionalni socijalni rad prošloga stoljeća i u kapitalističkoj i u socijalističkoj izvedbi oscilirao je između ove dvije krajnje tačke. U ovom interpretacijskom ključu, razumijevajući mandat kao zadaću, teorija socijalnoga rada govori o dvostrukom mandatu profesije. Dvostruki mandat implicira da je socijalni rad podložan dvostrukoj kontroli. S jedne strane, nalaze se institucije socijalne države unutar kojih je socijalni rad situiran, a s druge strane, korisnici usluga socijalnoga rada. Zadaću socijalnoga rada iz ove perspektive možemo razumjeti kao medijaciju između prava, interesa i potreba korisnika usluga, s jedne strane, i interesa, pravnih normi i ciljeva nosilaca profesije i socijalne države, s druge strane.

Dallman i Valz (2003) s pravom upozoravaju na potencijalnu opasnost da socijalni rad reprezentira prevashodno upravnu strukturu, odnosno upravni karakter svojeg djelovanja. Dodajući ovom dvostrukom mandatu još jednu komponentu – perspektivu same profesije socijalnoga rada - Silvia Staub Bernasconi (2007) proširuje ovo stoljetno razumijevanje socijalnog rada, i govori o trostrukom mandatu socijalnog rada.

U njenom uvidu, od profesionalne prakse očekuje se da se orijentira kako na naučnost i metodičnost, tako i na profesionalne etičke standarde. Iz perspektive trostrukog mandata, etika, etički standardi i norme u fokusu su teorijskog promišljanja profesije. 'Treći' mandat sadrži dvije sljedeće komponente:

- **Naučnu deskriptivnu i eksplikacijsku osnovu za svoje politike, intervencije i metode koje su pouzdane u rješavanju ili preveniranju društvenih problema i**
- **Etičku osnovu, odnosno profesionalni etički kodeks koji je u slučaju socijalnoga rada eksplicitno orijentiran ka ljudskim pravima i socijalnoj pravdi (Staub-Bernasconi, 2007)**

Stoga bismo pojačan interes za i popularizaciji etike i etičkih pitanja unutar naučnog diskursa socijalnoga rada mogli objasniti ne samo referiranjem na Tugendhatovog stajalište o "pomodnosti" etike, nego također i potentnim utjecajem Staub-Bernasconijine ideje o trostrukom mandatu profesije u redeskrpciji profesionalne i znanstvene paradigme suvremenog socijalnog rada. Međutim, bilo bi posve pogrešno zanemariti da je etička dimenzija bila prisutna od zasnivanja socijalnoga rada, i u religijski motiviranom i u sekularnom socijalnom radu, u svakodnevnoj praksi. Pored toga, profesionalizacija socijalnoga rada podrazumijevala je osviještenost o neizbježnim etičkim izazovima i dilemama unutar profesionalnog konteksta i neophodnosti njihove refleksije kroz profesionalne kodekse i razvoj etičkih normi, standarda i principa. Ovo je dalo impuls razvoju profesionalne etike socijalnoga rada koja je, kako kaže Banks, "*sinonimna sa kodeksima, slijeđenjem pravila, analizom teških*

slučajeva, te razvojem i korištenjem modela etičkog odlučivanja" (Banks, 2010:119-120). S druge strane, usprkos uznapredovanom trendu eticizacije akademskog diskursa socijalnoga rada i programa obrazovanja za socijalni rad, nalazi empirijskih istraživanja pokazuju da socijalni radnici u svakodnevnoj profesionalnoj praksi pri razmatranju konkretnih etički izazovnim slučajeva ne koriste etičke kodekse niti apliciraju dostupne modele etičkog donošenja odluka (Banks, 2008). Nadalje, ne treba izgubiti iz vida da su i profesionalni etički kodeksi i modeli etičkog promišljanja rezultat modernog socijalnoga rada, odnosno socijalnoga rada industrijskog doba. Kao takvi, etički kodeksi i modeli etičkog promišljanja imaju jedan zajednički imenitelj: oslanjaju se na dvije centralne tradicije ne-tradicijskog, prosvjetiteljskog etičkog mišljenja, Kantovo deontološko učenje i utilitarizam, odnosno konsekvencijalizam. Dominacija deontoloških i utilitarističkih perspektiva u primijenjenoj etici socijalnoga rada ogleda se u transpoziciji osnovnih etičkih načela ovih dvaju koncepcija u etičke kodekse i modele etičkog odlučivanja, dok se u procesu obrazovanja za socijalni rad budući profesionalci uče vještinama i tehnikama "vaganja" između konfliktnih vrijednosti (npr. pravo na privatnost v. pravo na zaštitu) u svakodnevnom radu. Razmotrimo u vrlo sažetoj formi ključne argumente ove dvije etičke teorije iz vizure socijalnog rada.

Kantijanska deontološka etika je etika zasnovana na principima, u kojem razum zauzima centralnu poziciju. Razum je taj koji motivira ili predisponira ponašanje. Moralni motivi atribuirani su moralnim principima koji navode ljude da postupaju ispravno. U središtu deontološke etike nalazi se ideja da je u korijenu svih dužnosti bazični imperativ koji je sadržan u ljudskoj egzistenciji, koji se može formulirati na različite načine, uključujući i "*Postupaj prema onoj maksimi za koju možeš poželjeti da postane opšti zakon*" (Gray, 2010., Vetlesen, 2014.). Druga značajna karakteristika ovoga pristupa proizlazi iz zahtjeva da se, zbog inherentnog ljudskog dostojanstva, svako ljudsko biće ima tretirati kao cilj sam po sebi.

Iz perspektive socijalnoga rada, ova teorija morala prijemčiva je posebno zbog toga što zahtijeva da korisnike usluga promatramo kao subjekte u pomažućem procesu. Ovo tim prije, što se, kako pokazuju Becket i Maynard (2013.) socijalni radnici u praksi se susreću sa osobama i društvenim skupinama koje ostatak društvo objektivira. Zamislimo se nad društvenom konstrukcijom, primjerice osoba s mentalnim teškoćama, ovisnicima ili azilantima, i utvrdit ćemo da se o ovim skupinama u javnom prostoru najčešće govori kao o "socijalnim problemima" ili još drastičnije "socijalnim slučajevima", a ne kao o ljudskim bićima i (su)građanima sa specifičnim potrebama i pravima. Obaveza socijalnih radnika, bila bi u skladu sa Kantovim kategoričkim imperativom, ne samo pokazati nužno poštovanje, nego i podržati zahtjeve korisnika za poštivanjem ličnog dostojanstva od drugih u zajednici. U suprotnom, tretirajući korisnika usluga socijalnog rada kao objekte, a ne subjekte socijalni radnici postupaju suprotno etičkoj osnovi profesije, nego, kako to priozlazi iz Kantove etike, suprotno samoj ideji moralnosti/morala. Međutim, Gray (2010) s pravom primjećuje da postoji snažna anti-etička tendencija u prevođenju (moralnih) principa u profesionalne etičke kodekse koji se potom koriste da na apsolutan način reguliraju ponašanja profesionalaca jer se time okvir profesionalnog djelovanja sužava, a profesionalci smještaju u uski, preskriptivni pristup s ograničenim prostorom za profesionalnu autonomiju.

Utilitaristički, odnosno konsekvencijalistički pristup koji je prvi formulisao Jeremy Bentham, a šire elaborirao John Stuart Mill, zahtjeva, pojednostavljeno rečeno, da svako ponašanje, uključujući i profesionalno sudimo prema posljedicama datog postupanja, odnosno nepostupanja (Becket i Maynard, 2013.). Sam naziv ovoga pristupa moralnoj filozofiji dolazi od engleske riječi "utility", što znači "korisnost", a što upućuje na temeljnu ideju utilitarizma po kojoj da li je neko ponašanje ispravno ili pogrešno ovisi o tome da li se njime čini više koristi nego štete. U svakodnevnom radu socijalni radnici ne mogu izbjeći procjenjivanje potencijalnih ili vjerojatnih posljedicama određene profesionalne

intervencije. Iznimno je teško i na razini misaone vježbe zamisliti situaciju u kojoj se neka intervencija socijalnog rada smatra etičnom, a da sva saznanja kojima profesionalci raspolažu upućuju na zaključak da će takva vrsta profesionalnoga odgovora život i životnu situaciju korisnika i drugih uključenih aktera učiniti nepovoljnijima. Razmotrimo li implikacije ovoga pristupa po profesionalnu praksu socijalnoga rada mogli bismo iskazati sumnjičavost spram njegovoga potencijala da, zarad poboljšanja životnih okolnosti korisnika, jača kontrolnu i intervencionističku stranu profesije. Ovo je povezano sa činjenicom da ne možemo uvijek biti zadovoljni sa odgovorima ove etičke teorije na pitanja poput toga da li je ispravno i trebamo li intervenirati u živote drugih kako želimo, te da li je uvijek ispravno učiniti ono što kao profesionalci smatramo da će poboljšati život korisnika usluga i mimo njihove volje? S druge strane, Becket i Maynard (2013.) iznose još značajniju kritiku utilitarističkog pristupa, a koja se tiče principa da što veće dobrobiti za što veći broj ljudi implicira da je prihvatljivo žrtvovati dobrobit jedne osobe zarad dobrobiti većine. Socijalnim radnicima ovaj postulat nije samo neprihvatljiv, nego i odbojan.

Imajući naprijed navedeno u vidu, nameće pitanje kako se nositi sa trostrukim mandatom profesije u situaciji u kojoj, s jedne strane, navedene etičke teorije pokazuju evidentne poteškoće za neproblematičnu primjenu u praksi i u kojoj se, s druge strane, profesionalci u svakodnevnom radu iz različitih razloga ne oslanjaju ili ne postupaju shodno razvijenim modelima etičkog postupanja? Da li je moguće razviti alternativnu ideju racionalnosti za eru u kojoj ranija, moderna pravila organizacije kako individualnog života tako i profesionalnog djelovanja više ne važe? Da li je moguće na drugačiji način utemeljiti etičku zasnovanost profesionalne prakse? Da li je moguće na etičke izazove odgovoriti bez oslanjanja na kompleksne modele etičkog donošenja odluka?

Obzervirane ambivalentnosti, čini se, moguće je prevazići pomicanjem granica razumijevanja značaja "etičkog" u "profesionalnom", na način

na koji to čini Banksova u svojim recentnim radovima (2006., 2008., 2009., 2010.) promovirajući svjestan odmak od profesionalne etike ka etici u svakodnevnom životu. Naglašavajući kako ovaj proces ne implicira napuštanje profesionalne etike, ona utemeljuje koncept etike u svakodnevnom životu zasnovan na:

- *posvećenosti (socijalni radnici kao profesionalci posvećeni su širem spektru vrijednosti- ličnih, političkih, profesionalnih i društvenih),*
- *karakteru (naglašava važnost karaktera, odnosno moralnih kvaliteta profesionalaca sa fokusom na osobu/osobnost umjesto na djelovanje/ponašanje) i*
- *kontekstu, (apostrofira da profesionalci rade u konkretnom kontekstu u kojem politika, profesija i same agencije određuju šta je relevantno, čime se profesionalac situira u mrežu odnosa i odgovornosti).*

Banksin koncept “etike u svakodnevnom životu” moguće je dovesti u vezu sa postmodernom linijom mišljenja u moralnoj filozofiji koja naglašava etiku fokusiranu na pojedinca. U tom kontekstu, rakursom na temeljne ideje etike vrline i etike brige/brižnosti u historijskoj perspektivi moguće je istražiti teorijsku i aplikativna potentnost navedenih etičkih pristupa u adresiranju kompleksnosti društvenih problema koji konotiraju profesionalnu praksu socijalnoga rada danas, te promišljati potencijalne mogućnosti razvoja i kultivacije spektar ključnih vrlina koje bi trebale činiti jezgro (profesionalnog) identiteta budućih profesionalaca.

ETIKA VRLINE

Battaly (2010) potencira da, usprkos tome što je Elisabeth Anscombe (1958) argumentirano zahtijevala da se etička teorija distancira od besmislene evaluacije akta činjenja, poput “ispravnog” i “pogrešnog” djelovanja i umjesto toga se fokusira na evaluaciju karakternih crta

agensa (onoga koji djeluje), pregled literaturi o etici iz 1960tih i 1970tih godina pokazuje da se etika vrline spominje samo kao "interesting point", dakle, kao zanimljiva točka, ali ne i kao treća mogućnost u odnosu na deontologiju i utilitarizam (Begley, 2005). Ponovno rođenje etike vrline spojivo je sa rastućim nezadovoljstvom sa modernom moralnom filozofijom i reinkarnacijom fokusa na moralni karakter pojedinca. Zajedničko ovoj liniji mišljenja jeste da su vrline stečene crte ličnosti/karaktera ili dispozicije koje se smatraju dobrima ne zbog toga što tendiraju da proizvode rezultate koji se iz drugih moralnih razloga smatraju dobrim ili ispravnim, nego naprotiv samo djelovanje se ocjenjuje dobrim/ispravnim zbog toga što je u karakteru virtuozne/vrle osobe.

Savremene rasprave o etici vrline oslanjaju se prevashodno na Aristotelovo razumijevanje vrline, jer se njegove rasprave o prirodi vrline (arête), praktičnoj mudrosti (phronesis) i sreći (eudamonia), smatraju zasnivajućim djelom etike vrline. Po Aristotelu, ultimativni cilj koji svaka osoba slijedi jeste *eudaimonia*, koja se u literaturi prevodi sinonimno kao sreća, dobrobit ili cvjetanje, a koju Aristotel razumije kao "aktivnost duše u skladu sa punom izvrsnošću, odnosno vrlinom tokom čitavog života" (Kucukuysal i Beyham, 2011:45). On priznaje da se mišljenja ljudi o tome šta čini sreću, odnosno sretan život razlikuju. Po jednim, sreća je sinonim sa zadovoljstvom, odnosno uživanjem, po drugima sreću je moguće pronaći u kontemplativnom životu, a po trećima u političkom životu (Tugendhat, 2003:208). Stoga predlaže da kako bismo bolje razumjeli prirodu sreće istražimo prirodu vrline jer je sreća "aktivna vježba uma u skladu sa perfektnom dobrotom vrline" (Crisp, 2010:29).

Vrline se, po Aristotelu, tiču ljudskog karaktera i konstituirane su dispozicijama ili crtama kako bi se donosile odluke sa ispravnim rezonom, te kako bi se pouzdano moglo djelovati i osjećati na prikladan način (Crisp, 2010). U Aristotelovom uvidu, vrline (hexeis) su dispozicije dvije široke vrste: da se djeluje kako bi trebalo (šta zahtijeva da agent bude u određenom stanju) i da se osjeća kako bi trebalo (pri čemu su

“osjećaji” trebaju razumjeti široko da uključe emocije, želje, potrebe). Ukratko, vrline se tiču duševne izvrsnosti (izvrsnosti duše). Aristotel dijele vrline u dvije kategorije: intelektualne vrline i moralne vrline, pri čemu nam intelektualne vještine omoguću razumno/racionalno mišljenje, a moralne vrline razumno upravljanje vlastitim želje i emocije (Crisp, 2010., Kucukuyasl., Beyhan, 2011). Tugendhat (2003) ističe kako se Aristotelova vrlina sastoji u čvrstoj dispoziciji volje u odnosu na određeno afektivno područje ili područje mogućnosti djelovanja, dakle pojavljuje se kao karakterno svojstvo. U potki ovoga razmišljanja nalazi se razumijevanje da postizanje eudamoniae zahtjeva našu ljudsku orijentaciju spram različitih aktivnosti na način da respektujemo intrinzične ciljeve, odnosno svrhu sfera kojima te aktivnosti pripadaju. Ispravnost se u ovom kontekstu razumije u odnosu na thelos (cilj, svrha) datog domena ili sfere, odnosno ono zbog čega se nešto radi. Po Aristotelu je, primjerice, u medicini thelos zdravlje, u vojnoj strategiji bi cilj bio pobjeda. Iz ove perspektive, thelos socijalnog rada odgovarao bi dobrobiti. U odnosu na datu sferu, stečena crta ličnosti/karaktera je vrlina u omjeru u kojem je dotična osoba koja ju posjeduje sposobnija doprinijeti thelosu datoga domena. Šta odvaja vrlinu (arete) od poroka (kakia) jeste sredina (meson) između previše i premalo karakternog svojstva na kontinuumu afektivnog područja ili područja djelovanja. Stoga razumjevajući vrline kao stanje karaktera Aristotel razvija doktrinu sredine, odnosno umjerenosti kao virtuoznog stanja karaktera, odbijajući krajnje deficitarnosti i pretjeranosti. Istovremeno, da bi se zaista mogao nazvati virtuoznom, vrlom osobom, pojedinac mora posjedovati praktičnu inteligenciju, odnosno mudrost (phronesis) (Crisp, 2010., Svensson, 2010.) koja omogućuje osobi da spozna samu prirodu određene situacije u donošenju odluke o onome što bi moglo konstituirati prikladnu reakciju ili ponašanje, odnosno šta bi bili prikladni osjećaji u određenoj situaciji.

Najznačajniji savremeni zagovornik etike vrline jeste Alisdair MacIntyre, čije se djelo *After Virtue: A Study in Moral Theory*, objavljeno 1985. godine

smatra radom koji je uzrokovao “metodološki zaokret” (Becker, 2004) od deatačirane etike koja stremlji punoj transparentnosti i preskriptivnim pravilima ka pristupu koji želi razumijeti moralne kompleksnosti koje izvire iz profesionalnoga života.

U MacIntyrejevoj (2007) interpretaciji vrline su kvalitete koji i omogućuju i predisponiraju osobu da vodi/živi dobar život. Vrline poput nade, hrabrosti i razboritosti omogućavaju ljudima da slijede svoj puni potencijal kao ljudska bića i inkliniraju ih da postupaju ispravno u svakoj mogućoj situaciji. Međutim, njegova se definicija vrline razlikuje od Aristotelove. Po MacIntyreju, vrline su “dispozicije koje nas čine sposobnima da izvršno provodimo određene djelatnosti koje on naziva *practices*” (Tugendhat, 2003:190), pri čemu je *practice* “kooperativna djelatnost koja nije instrumentalno usmjerena na neko dobro koje je izvanjsko, nego se provodi radi same sebe” (Tugendhat, 2003:190). Dakle, prakse su putevi ili načini na koje osoba gradi i ispoljava vrline, a MacIntyre ih definiše kao kooperativne, kompleksne aktivnosti u kojima ljudi teže da ostvare standard izvrsnosti, da postignu/ostvare unutrašnja dobra koja mogu biti ostvarena samo kroz datu praksu, i da prošire svoje sposobnosti i mudrost. Pored odnosa vrline-practices, za puno razumijevanje MacIntyreovog koncepta vrlina nužno je osvjetliti dva dodatna elementa: koncept životne naracije i tradicije (Becker, 2004.).

Po MacIntyreju dobar život nije spojiv samo sa slijeđenjem dobrih praksi. Koncept života kao narativa pojedinca u potrazi za dobrim životom materijalizira se u ideji životne priče. Životna priča informira naše razmišljanje o praksama koje su za nas ispravne i na koji način se one uklapaju u širi kontekst. U MacIntyrejevom uvidu, dobar život je potraga za dobrim životom, a vrline održavaju ljudska bića na tom putovanju. Stewart-Sicking (2008) primjećuje da za MacIntyreja spoznaja o tome koje prakse i vrline čine dobar život nije moguća van konteksta tradicije i zajednice. Za razliku od Aristotela koji *telos* pronalazi u ultimativnom cilju, odnosno svrsi ljudske aktivnosti u određenoj oblasti života, MacIntyre razumije koncept *telosa* kao internalnog specifičnim

zajednicama i kulturnim tradicijama i smatra da, kako bi utvrdili šta je to telos moramo razumjeti značenje određene prakse unutar zajednice onih koje je slijede. Po njemu, telos ili svrha određene aktivnosti ne može biti podređena ličnoj moralnoj prosudbi, nego kako potencira Sandal *“mi identificiramo norme prikladne za određene društvene prakse pokušajući da zahvatimo karakteristične ciljeve, odnosno svrhu ovih praksi”* (prema Bruni i Sudgen, 2013:144).

ETIKA BRIGE/BRIŽNOSTI

Najrecentniji razvoj u moralnoj filozofiji tiče se prepoznavanja i valorizacije mjesta brige ili emocionalnih veza među osobama kao osnove etičkog postupanja. Status etike brige u dostupnoj literaturi, međutim, još uvijek je nerazriješen: jednom dijelu autora etika brige ili brižnosti supstantivna je moralna teorija, dok je drugi dio autora posmatra kao vrlinu, skupinu vrlina ili varijantu etike vrline. Potonje je posljedica dvojake povezanosti ove dvije teorije morala: prva se tiče činjenice da oba pristupa propituju da li na etička pitanja nužno moramo gledati kroz prizmu apstraktnih dužnosti i konsekvencijalističkih kalkulacija, a druga zajedničkog stava da u srži moralnog ponašanja ne leže pravila ponašanja nego ljudske kvalitete. U konceptu brige specifično kvalitet bivanja brižnim/om, jer su iz vizure ove moralne teorije odnosi brige najvažniji međuljudski odnosi. Ovo se potvrđuje ponavljajućim, osobnim ljudskim iskustvom gdje nastavak ljudskog života ne bi bio moguć bez brige koja omogućuje svakom ljudskom biću da preživi i razvija se. Iz ovoga uvida zagovornice etike brige (npr., Held 2006., Kittay 2002., Sevenhuijsen 2000., Williams 2001., Tronto 1993.) izvlače zaključak da potreba za brigom nastaje upravo zbog toga što su zavisnost i vulnerabilnost inherentni ljudskoj egzistenciji. Međutim, odnosi brige nisu važni samo iz perspektive porodice i prijatelja, oni su važni – na drugačiji način – i na nivou širega društva.

Etika brige ima svoje ishodište u utjecanoj knjizi Carol Gilligan *In a Different Voice* iz 1982. godine, psihološko štivo koje dovodi u

pitanje dotadašnje modele moralnog razvoja (posebno Kohlbergov šestostupanjski model moralnog razvoja djeteta). Giliganina početna premisa je da su ranije teorije moralnog razvoja, Piagetova ili Kohlbergova, utemeljene na distinktivnom, maskulinom načinu mišljenja o moralnim pitanjima. Saobrazno ključnoj postavci feminizma razlike, na što upućuje i sam naslov njenoga djela, Giligan pokazuje da žene tendiraju da razmišljaju o moralnim pitanjima na način koji je distinktivan i drugačiji, a koji je u postojećim raspravama ostao zatomičen i devalviran. Ona tvrdi da žene tendiraju da se definišu u odnosu na njihovu povezanost sa i odgovornost prema drugima, dok muškarci tendiraju da se definišu u odnosu na autonomiju i odvojenost. Tendencija žena da preuzmu odgovornost za brigu o drugima vodi ih prema tome da se pobrinu za stavove koji su drugačiji od njihovih i uključe ih u vlastite procjene perspektive drugih (Giligan, 1982:16).

Ovim je argumentima Giligan ne samo postavile temelje prvoj od dvije geneološke porodice teorije brige – psihološkoj, nego sasvim nenamjerno otvorila put antifeministički orijentiranim autorima i autoricama za kontraudar na temeljni etos drugog talasa feminizma – lično je političko. Nužno je, međutim, apostrafirati da sama Giligan niti jednom niti drugom modalitetu etičkog načina mišljenja ne pripisuje etiketu univerzalnosti, nego vrlo oprezno ističe da žene tendiraju jednom, a muškarci drugom modelu. Oslanjajući se na rad Carol Gilligen i zajedničko stajalište o nepravедnoj zanemarenosti koncepta brige kao važnog relacijskog moralnog koncepta od strane male-stream zapadnih moralnih filozofa razviti će se dvije specifične škole mišljenja etike brige: prva psihološka spojiva sa autoricama poput Nel Noddings, Virginia Held, Sara Ruddick i druga politološka, koju će posebno zagovarati Tronto i Sevenhuijsen.

Noddings (1984) tvrdi da briga mora postati osnovom etičkog donošenja oduka. U njenom uvidu, etička briga nastaje iz prirodne brige. Briga je relaciono stanje u kojem *“se moralno susrećemo s drugim”* (1984:4), a karakteriše ga prijemčivost, receptivnost i empatija. Po njoj, mi

želimo biti moralni kako bismo sačuvali odnos brige i ojačali sopstveni ideal kao brižne osobe (1984:5). Njena moćna fenomenološka analiza etičke brige/brižnosti razlikuje se od onoga što ona označava Kantovim zakonom i principima, a najkonsekventnije je izvedena iz njene tvrdnje da *"pristup zasnovan na zakonu i principima nije pristup majke. To je pristup deatačirane osobe, oca"* (1984:2).

Noddingsino razumijevanje brige kao odlike femininog karaktera, teoretiziranje empatije, brige i odnosa kao specifično ženskih vrlina otvorilo je prostor za nastanak fundamentalnog razlikovanja u odnosu na savremene etičarke vrline koje posmatraju vrline, uključujući i vrlinu brižnosti, ljudskim, a ne ženskim kapacitetima. Ideja otvaranje roda brižnosti i prema ženama i prema muškarcima podjednako bliska je i politološkoj školi etike brižnosti, što je vidljivo iz Trontina određenja etike brige kao *"set moralnih senzibiliteta, pitanja i praksi koje proizilaze iz činjenice da je briga centralni aspekt ljudske egzistencije...aktivnost vrste koja uključuje sve što činimo da održimo, produžimo i popravimo naš svijet tako da u njemu možemo živjeti što je bolje moguće. Taj svijet uključuje naša tijela, nas same i našu okolinu, sve što nastojimo utkati u kompleksnu mrežu održanja života"* (Tronto, 1993:103). Tronto konceptualizira brigu kao kontinuiran društveni proces koji se odvija u četiri faze: caring about – priznanje da postoji potreba za brigom (pažnja, pozornost); taking care – vođenje računa, poduzimanje konkretnih koraka u datim okolnostima (odgovornost); care giving - poduzimanje odgovarajućih aktivnosti kako bi se potrebe za brigom zadovoljile (kompetentnost); care receiving - interakcija davaoca i primatelja (saosjećajnost, responsivnost). Četiri ključne vrijednosti koje čine jezgro etike brige kao moralne orijentacije i brige kao društvene prakse bile bi: pozornost, odgovornost, kompetentnost i responsivnost (Tronto, 1993).

Proširujući razumijevanje brige van privatne sfere odnosa, razvojem modela etike brige koji uobličuje značajan broj kritičkih analiza socijalnih politika (npr. Sevenhuijsen, 2000., Williams, 2001.), ova grupa autorica politizira brigu i razmatra je ne samo kao privatno interpersonalno ili

porodično pitanje, nego kao javno političko pitanje. Na ovaj način, ističe Sevenhuijsen (2003) moguće je unijeti više jasnoće u razumijevanju uloge koju briga svakodnevno ima u različitim dimenzijama i sferama svakodnevnog života. Po njoj, ovakvo razumijevanje brige suprostavlja se konstantnim tendencijama romantiziranja i privatiziranja brige, i povezivanja sa simbolima i normama femininosti (Sevenhuijsen 1998, Toronto 1993.). Misleći brigu kao politički koncept Sevenhuijsen stvara pretpostavke za razvoj specifičnog normativnog okvira za analizu različitih pitanja u oblasti socijalne politike, fokusirajući se posebno na pitanje na koji način je moguće osigurati da socijalna politika ima podržavajuću ulogu u načinu na koji pojedinci uspijevaju brinuti za sebe, brinuti za druge i brinuti za svijet (Sevenhuijsen, 2003.). Ona insistira na tvrdnji da se u procesu relokacija brige¹ brojne vrijednosti etike brige, poput povjerenja, međuzavisnosti i pouzdanosti, mogu transponirati u javnu sferu i testirati u odnosu na ranije potvrđene vrijednosti poput solidarnosti, pravde i ekspeditivnosti. Po njenom mišljenju, ovaj bi proces mogao potaknuti razvoj kolektivne agensnosti koja bi bila usmjerena spram ljudskih potreba za vođenje dobrog života u kojem mogu realizirati svoju povezanost sa i posvećenost jednih spram drugima. Na taj način nastaje prostor za jednu specifičnu vrstu građanstva, kojeg ona naziva caring/brižnim građanstvom, a koje definiše kao *“prakse u kojima se ljudi mogu manifestirati kao pružaoci i primaoci brige i gdje mogu u dijalogu jedni s drugima doprinijeti kvaliteti društvene brige”* (Sevenhuijsen, 2003:182). Etika brižnost ne može dakle biti mišljenja kao emocionalna ili iracionalna, nego prije svega kao politička jer, kako kaže Joan Tronto (1993:177) *“Brižnost je način na koji uobličavamo politička pitanja tako da politika postane i neposredna i posredovana briga za ljudska prava. Upravo unutar ovoga konteksta brižnosti politički problemi uspostavljaju vezu jedni s drugima i s građanima. Kada se provodi politika brižnosti, u njoj se dramatično povećava i sudjelovanje građana”*.

¹ Relokacija brige se, po Sevenhuijsen, u razvijenim društvima odvija paralelno na tri nivoa: prvo, kroz proces relokacije brige od žena prema muškarcima, što je vidljivo u činjenici da muškraci danas doprinose u svakodnevnoj brizi o djeci, partnerima i drugim članovima porodice; drugu liniju relokacija naziva relokacijom od unutra prema vani, a spojiva je sa tendencijom da se aktivnosti brige koje su se ranije odigravale u sferi doma danas sve više relociraju na izvanjski svijet kroz javne i/ili komercijalne usluge, i treća linija relokacije, koja se iz svijeta medicine prenosi na ostala društvena područja, a očita je odluku od liječenja ka brizi (Sevenhuijsen, 2003.:181).

ETIKA VRLINE, ETIKA BRIGE I SOCIJALNI RAD: POTENCIJALNE TAČKE INTERSEKCIJE

Želimo li ukratko reinterpretirati ključne postavke konsekvencijalističkih i deontoloških moralnih teorija iz perspektive socijalnoga rada možemo kazati sljedeće: utilitarne i konsekvencijalističke teorije za jedinicu analize uzimaju posljedice određenog postupanja, pravila i društvene strukture na način da se one koje proizvode dobre posljedice smatraju dobrima, a one koje proizvode loše posljedice su same po sebi loše. Može se ustvrditi da je ova linija mišljenja bliska nekoj verziji 'cost-benefit' analize kako bi se utvrdilo šta je ispravno i pogrešno. Iz vizure socijalnoga rada akcentuiranje rezultata može biti prilično ograničeno. Žele li se razmotriti npr. pitanja poput autonomije, poštivanja profesionalnih granica ili prava pojedinaca, konsekvencijalistički argumenti biti će prilično nedostatni. S druge strane, deontološka teorija usredotočuje se na prirodu djelovanja iz koje se izvode principi ispravnog ili pogrešnog djelovanja. Poštivanje profesionalnih granica proizilazi u ovoj verziji mišljenja isključivo iz neophodnosti poštivanja profesionalnog kodeksa, a ne iz prirode profesionalnog odnosa između socijalnih radnika i korisnika usluga. Nije moguće oteti se utisku da navedene vrste etičkih teorija na zadovoljavajući način anticipiraju odgovore na sve snažnije zahtjeve za efikasnošću, izbjegavanjem greške i upravljanja rizikom koji socijalni rad definiše gotovo isključivi kroz prizmu procedura i ishoda. Nasuprot tome, kompleksnost međuljudskih interakcija danas ne može se u potpunosti zahvatiti pozivom relevantno znanje, vještine i vrijednosti spojive sa rigidnim setom pravila i kodeksa ponašanja.

Stoga iako etika vrline, kako tvrde Banks i Gallagher (2009), nije nužno sveobuhvatna moralna teorija koja pokriva sve aspekte profesionalnog etičkog života, njezina temeljna prednost u savremenom kontekstu je to što otvara prostor za određeni nivo fleksibilnosti koji je nužan za donošenje odluka u složenim društvenim odnosima i uzimajući u obzir kontekst u kojem korisnici usluga žive i značenja koja pripisuju svojem životu.

Ovo tim prije jer socijalni rad i etiku vrline povezuje na fundamentalan način zajednička svrha, odnosno *telos*, a to je artikulacija i ostvarivanje individualne i kolektivne dobrobiti. Premda su vizije dobrog života u slobodnim, pluralističkim društvima različite, postoji slaganje oko toga da određena ponašanja (poput zlostavljanja), i određeni uslovi (poput siromaštva) nisu kompatibilni sa življenjem ispunjenog života. U ovom kontekstu jezik etike vrline otvara mogućnost za medijaciju potencijalnih sukoba i razvoj zajedničkog vokabulara u potrazi za, Rawlsovski govoreći, preklapajućim konsenzusom oko toga šta čini dobar, odnosno kvalitetan život.

Ukoliko se vratimo Banksinom konceptu etike u svakodnevnom životu kroz prizmu etike vrline, koja zahtijeva razvoj i njegovanje odgovarajućeg karaktera, odnosno moralnih kvaliteta profesionalaca, postavlja se pitanje koje je to ljudske kvalitete kroz sistem obrazovanja za socijalni rad neophodno promicati? Listu (potencijalnih) vrlina kod socijalnih radnika moguće je sastaviti na različite načine. U lokalnom, bosanskom kontekstu pri sastavljanju navedenog popisa moglo bi se početi od promišljanje Dervišbegovića (1998), koji iako ne govori jezikom etike vrline, s pažnjom artikulira lične osobine i karakterna svojstva profesionalaca bez kojih "rad socijalnih radnika neće imati očekivan uspjeh" (Dervišbegović, 1998.:130). Kada je riječ o, primjerice, o općim osobinama, Dervišbegović ističe sljedeće: progresivnost, svestrano opšte obrazovanje, stručnu i metodičku spremu, ljubav prema radu i ljubav prema socijalnom radu, te uživanje posebnog autoriteta, što je kod njega sinonim za životnu zrelost i iskustvo. Od ličnih karakternih svojstava naglašava, primjerice, principijelnost, dosljednost, istinoljubivost, objektivnost i optimističnost (Dervišbegović, 1998).

S druge strane, samoevidentno je da bez vrline brige istinska ljudska zajednica i moralni odnosi ne bi bili mogući. Kako je potreba za brigom antitetična političkom cilju učvršćivanja nezavisnosti, autonomije i samodovoljnosti kao esencijalnih kvaliteta dobrog građanstva, gotovo sva ljudska društva devalvirala su značaj brige i rezervirala je za privatnu sferu.

Etika brige stoga nastoji da osvijesti i imenuje odnose brige koji su time ostali skriveni ili marginalizirani u javnom životu.

Tačke intersekcije sa socijalnim radom nameću se same po sebi i gotovo su očigledne: socijalni rad razvio se iz pojedinačnih ili kolektivnih napora da se (po)brine o onima čija je životna stvarnost bila obilježena patnjom usljed siromaštva invaliditeta ili bolesti. Nešto kasnije, kao sastavni dio projekta moderne, profesionalni socijalni rad i njegove intervencije, usprkos različitim tradicijama i pristupima koji su posljedica specifičnih tradicija u razvoju socijalne države, usmjeren je na konstituciju specifične vrste 'društvenosti', koja pronalazi svoj najegzemplarniji odraz u konceptu socijalnog građanstva, kao specifične forme međusobne brige i solidarnosti koja omogućuje određeni stepen sigurnost svima unutar političke zajednice (bez obzira na poziciju na tržištu rada). Profesionalni socijalni rad se po svojoj prirodi tiče ljudskih potreba i ljudskih prava, koje se ne mogu ispoljavati niti artikulirati van odnosa brige. U svakodnevnom radu socijalni radnici najčešće su u ulozi medijatora između korisnika usluga i ostalih društvenih sistemima (zdravstvenog, obrazovnog, pravnog, radno-tržišnog) zarad popravljavanja uvjeta u okruženju korisnika kako bi se omogućila dostojna i održiva egzistencija. Iz ove perspektive, etika brige može poslužiti kao svježa optička vizura za reafirmaciju društvenih vrijednosti na kojima su generacije socijalnih radnika socijalizirane, poput suosjećajnosti, empatije, povjerenja, međuzavisnosti i responsivnosti.

Nadalje, etika brige u svojoj dekonstrukciji granice između privatnog i javnog, apostrofiranjem brige kao zajedničkog sadržatelja ljudske egzistencije, te nedvosmislenom artikulacijom da svako ljudsko biće u potenciji jeste primatelj i pružatelj brige, ima potencijal da brigu, koja je u javnoj percepciji još uvijek patologizirana i stigmatizirana, normalizira. Priznanje da je briga centralna aktivnost javnog života, a ne privatni ili javan čin spram onih koji se smatraju vulnerabilnima i u potrebi, moglo bi imati i katalizatorski efekt na proces destigmatizacije socijalnog rada jer je trenučno socijalni rad kao profesionalna djelatnost u čijoj je

srži briga zajedno sa brigom kao praktičnom društvenom aktivnošću obezvrijeđen, i potisnut na društvenu marginu.

Međutim, najsignifikatnija tačka intersekcije između socijalnog rada i etike brige tiče se, zapravo, zajedničkog zahtjeva za i usmjerenosti ka društvenoj promjeni, normativnoj i strukturalnoj, odnosno otklonu od današnje paradigme u kojoj se svrha ljudske egzistencije u uvjetima hipermodernog potrošačkog društva (Bauman, 2009.) na individualnom nivou mjeri kapacitetom za posjedovanje i potrošnju, a na društvenom nivou parametrima ekonomskog rasta i bruto nacionalnog dohotka. Koristeći vokabular etike brige kao sredstvo za dekolonizaciju današnjeg imaginarija², socijalni radnici mogli bi značajno doprinijeti izgradnji sposobnosti da na prikladniji način brinemo o životima drugih produbljenijim razumijevanjem toga šta određene politike znače za različite životne okolnosti i iskustva građana/korisnika, i time doprinijeti ne samo iskorak u rekonceptualizaciji smislenog života na individualnoj i kolektivnoj razini, nego također jačati značaj *'socijalnog'* u socijalnom radu.

ZAKLJUČAK

U radu su predstavljene etika vrline i etika brige kao alternativne etičke teorije u odnosu na ustaljene načine etičkog mišljenja. U naznakama su obrazložene pojedine tačke intersekcije između etike vrline, etike brige i socijalnog rada u nadi da će ova razmišljanja potaknuti kompleksnija teorijsko-empirijska istraživanja o implikacijama navedenih teorija morala po socijalni rad, posebice zahtijeva za odmakom od puke primjene etičkih principa i procedura ka etičnoj upotrebi sopstvene ličnosti, što je na tragu Banksinog koncepta etike u svakodnevnom životu. No prije nego je promjena paradigme uopće moguća neophodno je odgojiti etičnu osobu, odnosno pojedinca.

² Termin "dekolonizacija današnjeg imaginarija" posuđen je iz opusa Costoridasa (2010), a kako ga prenosi Serge Latouche (2016.)

Prihvatimo li McIntyrejevo stajalište po kojem je ljudske kvalitete moguće kultivirati kroz praktično rasuđivanje, a da ih prakticiranje čini sastavnim dijelom nečijega života, profesionalno obrazovanje za socijalni rad zainteresirano za edukaciju stručnjaka koji će posjedovati određene vrline, uključujući i vrlinu brižnosti, kao dio svojega identiteta, moglo bi učiti iz iskustava pedagoških pristupa za kritičko mišljenje i obrazovanje (Peterson i Saligman, 2004., Paul i Edler, 2001.). Pri čemu bi, naravno, obzirom da se karakter i crte ličnosti razvijaju u kontekstu kompleksnih društvenih struktura i odnosa moći, pedagoški pristupi inspirisani idejama etike vrline i/ili etike brige trebali uključivati i analizu društvenih struktura i praksi koje o(ne)mogućuju razvoj i njegovanje određenih karakternih crta.

LITERATURA

Adams, P. 2009. Ethics with Character: Virtues and the Ethical Social Worker, *Journal of Sociology & Social Welfare*, 36 (3), 83-105.

Banks, S. 2006. *Ethics and Values in Social Work*, treće izdanje, Basingstoke: Palgrave.

Banks, S. 2008. Critical Commentary: Social Work Ethics, *British Journal of Social Work*, 38, 1238-1249.

Banks, S. 2010. From Professional Ethics to Ethics in professional Life: Reflections on Learning and Teaching in Social Work, u: Zaviršek, D., Rommelspracher, B. i Bernasconi-Staub, S. (ur.): *Ethical Dilemmas in Social Work: International Perspectives*, Ljubljana: Faculty of Social Work.

Banks, S., Gallagher, A. 2009. *Ethics in Professional Life*, Basingstoke: Palgrave

Barnes, M. 2011. Abandoning Care? A Critical Perspective on Personalisation from an Ethic of Care, *Ethics and Social Welfare*, 5 (2), 153-167.

- Battaly, H. 2010. Introduction: Virtue and Vice, Journal Compilation Metaphilosophy LLC and Blackwell Publishing Ltd, 1-21.
- Bauman, Z. 2009. Fluidni život, Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Becker, M. 2004. Virtue Ethics, Applied Ethics and Rationality twenty-three years after After Virtue, Journal of Philosophy, 23 (3), 267-281.
- Beckett, C., Maynard, A. 2013. Values and Ethics in Social Work, drugo izdanje, Los Angeles/London/New Delhi/Singapore/Washington DC: Sage.
- Begley, A.M. 2005. Practising Virtue: A Challenge to the View that a Virtue-Centered Approach to Ethics lacks Practical Content, Nursing Ethics, 12 (6), 622-637.
- Bruni, L., Sugden, R. 2013. Reclaiming Virtue Ethics for Economics, Journal of Economic Perspectives, 4, 141-164.
- Crisp, R. 2010. Virtue Ethics and Virtue Epistemology, Journal Compilation Metaphilosophy LLC and Blackwell Publishing Ltd, 22-40.
- Costoriadis, C. 1987. The Imaginary Institution of Society, Cambridge: Polity Press.
- Dalman, H-U., Walz, F.R. 2003. Ethic in der Sozialen Arbeit, Schwalbach: Wochenschau Verlag.
- Dervišbegović, M. 1998. Socijalni rad: Teorija i praksa, II dopunjeno izdanje, Sarajevo: Univerzitetska knjiga.
- Giligan, C. 1982. In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development, Cambridge: Harvard University Press.
- Gray, M. 2010. Moral Sources and Emergent Ethical Theories in Social Work, British Journal of Social Work, 40, 1794-1811.
- Held, V. 2006. The Ethics of Care: Personal, Political and Global, New York: Oxford University Press.
- Iregaray, L. 1993. An Ethics of Sexual Difference, Ithaca: Cornell University Press.

Kittay, E.F., Feder, E.K. 2002. *The Subject of Care. Feminist Perspectives on Dependency*, New York/Oxford: Rowman & Littlefield Publishers.

Kucukuysal, B., Beyhan, E. 2011. Virtue ethics in Aristotle's Nicomachean ethics, *International Journal of Human Sciences*, 8 (2), 43-51.

Latouche, S. 2016. Dekolonizacija imaginarija, u: D'Alisa, G., Demaria, F. I G. Kallis (ur.): *Odrast. Pojmovnik za novu eru*, Zagreb: Fraktura.

MacIntyre, A. 2007. *After Virtue: A study in Moral Theory* (treće izdanje), Notre Dame: University of Notre Dame Press.

Meritt, M.W. 2009. Aristotelian Virtue and the Interpersonal Aspect of Ethical Character, *Journal of Moral Philosophy*, 6, 23-49.

Noddings, N. 1984. *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education*, Barkley: University of California Press.

Paul, R.W., Elder, L. 2001. *The miniature guide to critical thinking: Concepts and tools*, Dillon Beach: Foundation for Critical Thinking.

Peterson, C., Seligman, M.E.P. 2004. *Charakter strengths and virtues: A Handbook and classification*, Washington, DC: American Psychological Association & New York: Oxford University Press.

Pullen-Sansfacon, A. 2010. Virtue Ethics for Social Work: A New Pedagogy for Practical Reasoning, *Social Work Education*, 29 (4), 402-415.

Sen, A. 1999. *Razoj kao sloboda*, Zagreb: Algoritam.

Sevenhuijsen, S. 1998. *Citizenship and the Ethics of Care. Feminist Consideration of Justice, Morality and Politics*, London/New York: Routledge.

Sevenhuijsen, S. 2003. The Place of Care: The Relevance of the Feminist Ethics of Care for Social Policy, *Feminist Theory*, 4 (2), 179-197.

Standan, M.J. 2012. *What Money Can't Buy: The Moral Limits of Markets*, New York: Farrar, Straus and Giroux.

Staub-Bernasconi, S. 2007. Soziale Arbeit: Dienstleistung oder Menschenrechtsprofession?, u: Andreas Lob-Huedepohl, Walter Lesch (ur.): *Ethik Sozialer Arbeit. Ein Handbuch*, Paderbon, 20-53.

Stewart - Sicking, J.A. 2008. Virtues, Values and the Good Life: Aladdair MacIntyre's Virtue Ethics and Its Implications for Counseling, Counseling and Values, 52, 156-171.

Svensson. F. 2010. Virtue Ethic and the Search for an Account of Right Action, Ethical Theory Moral Practice, 13, 255-271.

Tugendhat, E. 2003. Predavanja o etici, Zagreb: Jasenski i Turk.

Tronto, J.C. 1993. Moral Boundaries. A Political Argument for an Ethic of Care, New York/London: Routledge.

Vetlesen, A.J. 2014. Šta je etika, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.

Milanka Mikovć
SOCIJALNI RAD
U CENTRIMA ZA MENTALNO ZDRAVLJE

Centri za mentalno zdravlje su ustanove putem kojih se obezbjeđuje najoptimalnija mogućnost za pružanje različitih usluga i provođenje programa za sve kategorije građana kojima je potreban neki vid pomoći iz oblasti mentalnog zdravlja. Ove ustanove takođe s jedne strane predstavljaju sistem zaštite mentalnog zdravlja za korisnike, a s druge strane sistem zaštite koji korisnici sami stvaraju.

U BiH se odmah po završetku rata, 1996. godine, uporedo sa procesom reforme zdravstva, prišlo i reorganizaciji zaštite duševnog zdravlja, posebno putem organizovanja službi mentalnog zdravlja na nivou primarne zdravstvene zaštite i njihovog povezivanja sa psihijatrijskom zaštitom. U tom kontekstu su otvoreni i prvi centri za mentalno zdravlje u zajednici¹, koji, predstavljaju izvanbolnički organizacioni dio službi zaštite mentalnog zdravlja zasnovan na sljedećim principima (Priručnik za CMZ u zajednici, 1998.:3):

Sektorizacija (CMZ vodi brigu o mentalnom zdravlju stanovništva na području od 25-50 hiljada stanovnika).

¹ Prema podacima Ministarstva zdravstva FBiH iz 2006. Godine, na području FBiH u 9 kantona (Posavski kanton nema formiran CMZ) formirano je 35 CMZ, najveći broj CMZ ima Tuzlanski kanton, 8, a najmanji Podrinjski kanton, 1, CMZ-Goražde. Prema podacima Ministarstva zdravlja RS, na području RS formirana su 5 CMZ, po jedan u Banja Luci, Trebinju, Doboju, Derventi i Sokolcu. Na nivou Brčko Distrikta formiran je jedan CMZ, pri Domu zdravlja Brčko.

Sveobuhvatnost (CMZ, u cilju unapređenja i zaštite mentalnog zdravlja na određenom području, uspostavlja mrežu službi u zajednici).

Decentralizacija (CMZ svoju aktivnost u zajednici usmjerava na prevenciju bolesti, rehabilitaciju i redukciju ograničenja koja bolest donosi, te promociju zdravlja). Pobrojani principi, iako sadrže amo dio osnovnih principa kao što su autonomija, kontinuitet, djelotvornost, dostupnost, sveobuhvatnost, ravnopravnost, odgovornost, koordinacija i efikasnost koji se najčešće navode u literaturi (Tornikroft i Tansela, 2009.:59), na neki način odražavaju početnu sliku prilikom formiranja ovih ustanova.

U ostvarivanju različitih aktivnosti, prvenstveno putem multidisciplinarnog timskog rada, CMZ je funkcionalno povezan sa primarnom zdravstvenom zaštitom i drugim izvanbolničkim i bolničkim organizacionim dijelovima zaštite zdravlja osoba sa duševnim smetnjama. Ova ustanova svojim načinom rada takođe stvara i uslove za povodenje procesa deinstitucionalizacije usmjeravajući posebno aktivnost ka potrebama pojedinca i njegovim sposobnostima.

CMZ je u provođenju principa sveobuhvatnosti umrežen sa centrom za socijalni rad, službama socijalne zaštite, samozaštitnim udruženjima korisnika usluga, vjerskim organizacijama i drugim različitim vladinim i nevladinim organizacijama na području lokalne zajednice u okviru koje djeluje.

Osnovan sa ciljem da pruži sve oblike zaštite mentalnog zdravlja u zajednici, od prevencije duševnih oboljenja do liječenja i rehabilitacije osoba sa duševnim smetnjama, CMZ na području koje pokriva kao ciljanu populaciju u osnovi ima svakog korisnika primarne zdravstvene zaštite. S tim da je kao posebno vulnerabilne grupe, odnosno posebno ciljanu populaciju, moguće izdvojiti osobe sa teškim duševnim oboljenjima, osobe sa posttraumatskim stresnim reakcijama, osobe u krizi, ovisnike o psihoaktivnim supstancama, te osobe sa neurotskim i drugim psihičkim problemima.

Među pobrojanim grupama, takođe, posebno ciljanu populaciju čine adolescenti i osobe starije životne dobi.

Prema utvrđenim propozicijama CMZ u BiH bi trebali preuzeti odgovornost za rješavanje problema mentalnog zdravlja do nivoa 80% na pripadajućoj teritoriji, dok bi se ostalih 20% problema mentalnog zdravlja rješavalo na nivou drugih zdravstvenih ustanova.

Usluge iz oblasti mentalnog zdravlja pružaju se prema potražnji korisnika i procjeni njihovih potreba, te prema procjeni potreba u zajednici.

Rad stručnog tima ili nekog od njegovih članova, u pravilu je to socijalni radnik, odvija se, pored u prostorijama CMZ, u porodici, školi, preduzeću, te vladinim i nevladinim organizacijama u okviru lokalne zajednice.

Multidisciplinarni tim vrši sljedeće vrste tretmana i intervencija: tretman medikamentima, porodična terapija, psihoterapija (individualna i grupna), trening vještina življenja, trening za radne sposobnosti, intervencija u krizi, rehabilitacija, socijalna podrška i rekreativne aktivnosti. Pored navedenih intervencija CMZ provodi i različite edukacije, promovise svoj rad, posebno putem sredstava informisanja, te kreira politiku zaštite i unapređenja mentalnog zdravlja.

Sve pobrojane aktivnosti CMZ ostvaruje saradjući sa mrežom različitih institucija i organizacija u zajednici, kao što su: porodica, obdaništa, škole, policija, sud, centar za socijalni rad, te druge vladine i nevladine organizacije. Poseban oblik saradnje CMZ mora uspostaviti sa zdravstvenim ustanovama i organizacijama, kao što su: poliklinike, psihijatrijske službe, centri za alkoholizam i druge ovisnosti, dnevne bolnice, savjetovališta, patronažne službe, centri za traumau, privatne psihijatrijske ambulante i savjetovališta, zaštitne radionice, službe za dječiju i adolescentnu psihijatriju itd. Po nekim procjenama možda bi najčvršću, kontinuiranu saradnju CMZ morao uspostaviti sa duševnim bolnicama/klinikama u okviru kojih bi, prema teritorijalnoj pripadnosti,

odnosno blizini bolničke ustanove, trebao imati na raspolaganje nekoliko kreveta za smještaj „urgentnih“ pacijenata. S druge strane, u cilju praćenja zdravstvenog stanja pacijenta i mogućeg nastavka liječenja, svaka duševna bolnica je obavezna da po otpustu pacijenta najbližem CMZ dostavi upute o načinu njegovog daljnjeg tretmana. Isto tako, prilikom otpusta osobe sa duševnim smetnjama bolnica, na uputama za dalji tretman bi trebala navesti i ime kontakt osobe u CMZ, kao i vrijeme javljanja pacijenta u ovu ustanovu.

Osnovna pretpostavka za uspješan rad CMZ je planiranje pružanja određenih usluga, što istovremeno podrazumijeva i neophodnost poznavanje makar elementarnih karakteristika kako područja na kojem djeluje tako i populacije sa kojom radi. U navedeno, posebno spada: broj stanovnika na području koje pokriva CMZ, spolna i starosna struktura stanovništva, broj nezaposlenih i broj socijalno ugroženih osoba, broj zdravstveno neosiguranih osoba, te broj vladinih i nevladinih ustanova i organizacija, posebno iz oblasti mentalnog zdravlja. Za planiranje pružanja različitih vrsta usluga CMZ također mora raspolagati, pored broja i strukture klijenata, i podacima o broju klijenata koji žive sami, broju klijenata koji su obuhvaćeni kućnim posjetama, te broju klijenata koji su uključeni u individualnu, grupnu i porodičnu terapiju, kao i u korisničke organizacije, zaštićene ustanove i radionice itd.

Kontakt klijenata sa CMZ može se uspostaviti putem uputnice, izdate najčešće na klinici prilikom otpusta, ili od strane porodičnog ljekara, odnosno ljekara školske medicine, te putem telefona i neposredno, samoinicijativnim dolaskom klijenta u ustanovu. Isto tako klijent u CMZ može doći po preporuci centra za socijalni rad, škole, socijalnog radnika u preduzeću, porodičnog savjetovališta i sl.

Prijem i tretman klijenata u CMZ nakon kontakta, ovisno o njegovom psihičkom stanju provodi se akutnim rješavanjem i inicijalnom procjenom, kako slijedi.

Tabela br. 1

INICIJALNA PROCJENA	(PSIHIJATAR, MEDICINSKA SESTRA, SEKRETARICA)
RAZMATRANJE UPUTNICE	(SOCIJALNI RADNIK, PSIHOLOG, MEDICINSKA SESTRA, PSIHIJATAR)
PLAN TRETMANA /NJEGE	(MEDIKAMENTOZNI, SOCIOTERAPIJSKI, PSIHOTERAPIJSKI, OKUPACIONI, FIZIOTERAPIJSKI)
ZAVRŠETAK TRETMANA/NJEGE	(POTPUNI ZAVRŠETAK TRETMANA BEZ DALJIH KONTROLA, PRODUŽENE KONTROLE, ALTERNATIVNI SMJEŠTAJ, UPUĆIVANJE U BOLNICU, REHABILITACIJSKU USTANOVU)

Izvor: Priručnik za CMZ u zajednici, 1998.: 6.

PODRUČJA DJELOVANJA SOCIJALNOG RADNIKA U CMZ

Zdravstvena i socijalna zaštita su dva odvojena, a ipak međusobno povezna sistema koja u okviru neke društvene zajednici, u manjoj ili većoj mjeri, rade na rješavanju određenih problema i pružanju pomoći različitim, posebno vulnerabilnim društvenim grupama. Duševno zdravlje je oblast u kojoj se ova dva sistema u najvećem stepenu međusobno prepliću i prožimaju, jer se većina problema duševnog zdravlja, od njihove uzročnosti preko terapije i rehabilitacijskih postupaka, uvijek mora posmatrati i iz socijalnog aspekta. Ovo se posebno odnosi na pružanje različitih vrsta socijalnih intervencija, koje danas čine dopunu i nezamjenjivi pristup u pružanju svih oblika zdravstvene zaštite na polju mentalnog zdravlja. Stoga socijalni radnik u CMZ tokom tretmana osoba sa duševnim smetnjama, kao član multidisciplinarnog tima, pored ostalog, učestvuje tako što stanje i potrebe klijenta rješava prvenstveno u kontekstu socijalne sredine iz koje dolaze, obuhvatajući svojom intervencijom i tu sredinu, posebno porodicu, radno mjesto i školu.

Intervencije socijalnog radnika u CMZ, mogu se podijeliti na:

- rad sa klijentom/osobom sa duševnim smetnjama;
- rad sa porodicom;
- rad sa radnom sredinom;
- rad sa školom;
- rad/saradnja sa različitim ustanovama u zajednici, posebno onim koje se bave problemima zdravlja i socijalne zaštite;
- rad/saradnja sa NVO i udruženjima za samopomoć i samozaštitu u zajednici.

Socijalni radnik zaposlen u CMZ, bez obzira na dodatne edukacije i specijalističke kurseve, po svom osnovnom usmjerenju je stručnjak polivalentnog profila. On različite oblike socijalne intervencije, u cilju zaštite i pomoći osobama sa duševnim smetnjama, provodi u okviru poštivanja društvenih normi i kriterija koje društvena zajednica postavlja za sve svoje članove. Stoga pri pružanju pomoći osobi sa duševnim smetnjama, npr. u ostvarivanju prava iz radnog odnosa, socijalni radnik mora poznavati zakonske propise, posebno one iz oblasti porodičnog, radnog, zdravstvenog, penzijskog i upravnog prava, kao i propise iz oblasti socijalne zaštite. U ovom kontekstu može se reći da socijalni radnik kod pružanja pomoći osobama sa duševnim smetnjama, nezavisno od drugih članova multidisciplinarnog tima, ima nezamjenjivu, dvostruku ulogu: prva je uspostavljanje veze, odnosno posredovanje između socijalne sredine iz koje osoba dolazi i CMZ, a druga je osnaživanje, odnosno upućivanje klijenta kako da sam sebi pomogne i da bez tuđe pomoći, ostvari neko od svojih prava.

SOCIJALNI RADNIK KAO ČLAN MULTIDISCIPLINARNOG TIMA U CMZ

Multidisciplinarni timski rad sa duševno oboljelim osobama, prvenstveno polazi od bio-psiho-socijalnog jedinstva svakog ljudskog bića, ili bolje rečeno, holetističkog pristupa klijentu.

Stoga su u CMZ, pored socijalnog radnika, članovi multidisciplinarnog tima psihijatar, koji je u našim uslovima ujedno i rukovodilac CMZ, psiholog, medicinska sestra i okupacioni terapeut. Profesionalne kompetencije, povjerenje i odgovornost su osnovne pretpostavke za uspješan i svrsishodan timski rad. Dosadašnja iskustva upućuju na zaključak da učešće socijalnog radnika u timskom radu u dobroj mjeri zavisi od stepena razvijenosti oboljenja i nepovoljnog djelovanja bolesti na socijalno funkcionisanje osobe sa duševnim smetnjama. Takođe, prema iskustvu, na nivo saradnje socijalnog radnika sa ostalim članovima multidisciplinarnog tima utiče sljedeće:

1. Način upućivanja klijenata u CMZ, gdje određena institucija ili stručnjak, npr. odgovarajuća bolnička ustanova iz koje je bolesnik otpušten, porodični ljekar, ljekar školske medicine, centar za socijalni rad, porodično savjetovalište i sl., upućuje osobu sa duševnim smetnjama u CMZ bez prethodnog kontakta sa socijalnim radnikom. U ovom slučaju nakon razmatranja uputnice (vidjeti tabelu br. 1) svaki član multidisciplinarnog tima obavi svoj dio posla, ne obavještavajući stručnjaka ili instituciju koja je uputila osobu sa duševnim smetnjama u CMZ o daljim aktivnostima i načinu tretmana klijenta.

2. Povremena razmjena informacija o klijentima, koje ponekad vodi samo jedan od članova stručnog tima, npr. nastavak medikamentozne terapije, je viši nivo saradnje od prethodnog, ali još uvijek nepovezan i parcijalan. Radi se o podjeli posla bez direktne međuprofesionalne saradnje i preuzimanju pojedinačnog slučaja u određenoj fazi tretmana. Stručnjak ili institucija koja je uputila klijenta u CMZ najčešće ne provjerava i nepokazuje bilo koju vrstu interesovanja o tome da li je preporučeni tretman, npr. nastavak medikamentozne terapije ili grupne terapije produžen.

3. Koordinacija aktivnosti, koja obuhvata planiranje i dogovaranje, odnosno plan tretmana (vidjeti tabelu br.1), je takođe u praksi prisutan oblik timskog rada, ali bez osnovnih postavki cjelovitog pristupa, iako je multiprofesionalna saradnja na većem nivou od prethodnih.

4. *Timsko donošenje odluka*, odnosno oblik multidisciplinarnе saradnje koji obuhvata zajedničko razmatranje problema i vrednovanje različitih pristupa. On sadrži elemente timskog rada, ali se ne može odrediti, čak ni kao multidisciplinarni timski rad u užem smislu.

5. *Multidisciplinarni timski rad* u CMZ, koji predstavlja kontinuirani proces, označen međusobnim prožimanjem i usklađivanjem različitih stručnih postupka, oblika tretmana i intervencija, u rješavanju problema osobe sa duševnim smetnjama. Ovakav pristup je zapravo multidisciplinarni oblik saradnje na najvišem stručnom nivou, gdje se odluke o daljim postupcima i načinu tretmana osobe sa duševnim smetnjama donose timski, zajedno, uz puno uvažavanje stručnog mišljenja svakog člana tima posebno, ali i najviši stepen poštovanja prava, dostojanstva i najboljeg interesa klijenta.

Socijalni radnik zaposlen u CMZ, ali i drugim ustanovama i organizacijama koje rade na zaštiti i liječenju osobe sa duševnim smetnjama, kao član multidisciplinarnog tima, u pravilu, sudjeluje u svim navedenim aktivnostima. S tim da nivo saradnje, koja je izrazito kompleksna i koja zavisi koliko od svakog pojedinačnog učesnika u postupku toliko i od niza drugih elemenata koji nisu direktno uključeni u problem, zavisi, pored stručnih kompetencija i ličnog angažmana socijalnog radnika, i od niza različitih, često nepredvidivih i teško otklonjivih, okolnosti. Učestvujući u multidisciplinarnom timskom radu socijalni radnik, kao i ostali članovi tima, neminovno unosi i dio svog personaliteta. Prepoznavanje vlastite intrapsihičke dinamike je važna pretpostavka za uspostavljanje odgovarajućeg odnosa sa svakim, pojedinačnim članom multidisciplinarnog tima, čiji je osnovni cilj i svrha postojanja osiguranje cjelovitog pristupa i iznalaženja najboljeg načina za rješavanje problema mentalnog zdravlja klijenta.

Pored ostvarivanja najboljeg interesa osobe sa duševnim smetnjama, timski rad je od bitne važnosti za socijalnog radnika, ali i za ostale članove multidisciplinarnog tima, i zbog toga što pruža naročitu mogućnost za emocionalno rasterećenje od različitih profesionalnih problema, koji su kod svakog člana tima, u manjoj ili većoj mjeri, prisutni.

INDIVIDUALNI I GRUPNI SOCIJALNI RAD U CMZ

Budući da je princip rada u CMZ zasnovan na multidisciplinarnom timskom radu socijalni radnik mora vladati neophodnim vještinama i znanjem, uz mogućnost primjene različitih stručnih tehnika i postupaka usmjerenih na definisanju i rješavanju, posebno socijalnih problema osobe sa duševnim smetnjama. Socijalne intervencije, odnosno tehnike koje u radu sa ovom skupinom klijenata koristi socijalni radnik moguće je odrediti kao individualni i grupni socijalni rad.

Individualni socijalni rad za osnovnu pretpostavku u poduzimanju različitih socijalnih intervencija od strane socijalnog radnika ima prikupljanje različitih socio-anamnestičkih podataka, odnosno izradu socijalne anamneze osobe sa duševnim smetnjama. Socijalna anamneza ove kategorije klijenata, koja se u biti ne razlikuje od socijalne anamneze drugih korisnika usluga socijalnog rada, u pravilu se sastoji od sljedećih elemenata: anamnestički podaci neposredno dobijeni od same osobe sa duševnim smetnjama, heteroanamnestički podaci dobijeni od članova porodice, podaci dobijeni od saradnika u timu, podaci preuzeti iz raspoložive dokumentacije i podaci dobijeni po osnovu terenskog rada, ukoliko je on moguć i potreban u konkretnom slučaju. Socijalna anamneza, odnosno pobrojani elementi koji je sačinjavaju, zapravo predstavlja zbir podataka o sociopsihološkom razvoju osobe sa duševnim smetnjama, uticaju socijalnih faktora na njezin razvoj, kako pozitivnih tako i onih sa nepovoljnim uticajem, te podataka o aktuelnom, trenutnom socijalnom statusu klijenta, vezano za porodicu i njegov radni angažman. U tom kontekstu treba istaći da socijalni status osoba sa duševnim smetnjama u velikoj mjeri određuje i sama bolest, odnosno stepen oboljenja, vezano za početak i trajanje bolesti, intenzitet simptoma i učestalost pogoršanja zdravstvenog stanja. Stoga, obzirom da osobe sa duševnim smetnjama često regresivno reaguju, što ima posljedicu neodgovarajuće socijalno funkcionisanje, podaci dobijeni socioanamnestičkim putem služe za planiranje socijalnih intervencija u čiju realizaciju uvijek, u što je moguće većoj mjeri, treba uključiti i

klijenta. Uključivanje klijenta, odnosno primjena principa „pomoć do samopomoći“ ima ne samo rehabilitacijsko, nego i terapijsko značenje.

Pri rješavanju socijalnih problema osobe sa duševnim smetnjama socijalni radnik neizostavno mora uključiti i članove porodice, koja je nezamjenjiv faktor u ponovnoj integraciji kako u samoj porodici tako i u drugim područjima socijalnog funkcionisanja osobe. Ovo tim prije što su sa pojavom bolesti porodični odnosi najčešće poremećeni i označeni, naročito kod dužih i teških hospitalizacija, emocionalnim udaljavanjem od bolesnog člana. Zbog toga rad sa porodicom i ponovno uspostavljanje „zdravih“ porodičnih odnosa predstavlja ničim zamjenjivu pomoć osobi sa duševnim smetnjama u njezinoj ponovnoj socijalnoj integraciji i rehabilitaciji.

Specifičnost osoba sa duševnim smetnjama, kao uostalom i svakog ljudskog bića, je i to što, bez obzira na istu uspostavljenju dijagnozu i isti socijalni status, nikad ne postoje dvije iste osobe sa istim nivoom socijalnog funkcionisanja. Iskustvo pokazuje da se jednom broju osoba sa duševnim smetnjama često čini da su, u odnosu na druge iste takve osobe, odnosno klijente, uskraćene u ostvarivanju različitih socijalnih prava. Zbog toga je veoma bitno da pristup socijalnog radnika u rješavanju socijalnih i statusnih problema ove kategorije klijenata bude zaista individualan, odnosno da se rješavanju ovih problema priđe za svakog klijenta posebno, pojedinačno.

Grupni rad, zajedno sa individualnim socijalnim radom, takođe predstavlja jednu od osnovnih aktivnosti socijalnog radnika u radu sa klijentima u CMZ.

INTERVENCIJE SOCIJALNOG RADNIKA U ŽIVOTNOJ SREDINI OSOBA SA DUŠEVNIM SMETNJAMA

Resocijalizacija osobe sa duševnim smetnjama, posebno one koja je duži vremenski period bila na bolničkom liječenju je sastavni dio terapijskog procesa, u čemu je angažman socijalnog radnika neophodan.

Ovo posebno zbog činjenice što jedino socijalni radnika, za razliku od ostalih članova multidisciplinarnog tima u CMZ, ima zakonsko pravo da, po osnovu zaštite prava i interesa djeteta, shodno odredbama PZ FBiH, bez najave i odobrenja, posjeti porodicu. Stoga je sasvim sasvim logično da se ovaj dio terapijskog procesa povjeri socijalnom radniku, koji će, u cilju što bolje integracije osobe sa duševnim smetnjama u staru-novu sredinu, upotrijebiti svoje znaće i vještine da taj povratak bude, posebno za bolesnika, što bezbolniji i uspješniji. U ovom dijelu aktivnosti socijalni radnik će, zavisno od porodične situacije, radnog statusa i starosne dobi klijenta, intervenirati u različitim segmentima njegove životne sredine, odnosno bližeg i šireg socijalnog okruženja, kao što su: porodica, škola i radna sredina, a, po potrebi, uključiti će se i kod prestanka radnog odnosa klijenta, odnosno ostvarivanja njegovog prava iz penzijskog osiguranja.

Porodica je socijalna zajednica u kojoj se od samog rođenja djeteta, pored oblikovanja njegove ličnosti, odvijaju i ničim zamjenjivi procesi odgoja i socijalizacije. Isto tako porodica predstavlja neku vrstu prirodnog mosta između pojedinca i društva, ali i mjesto prvih socijalnih dodira djeteta i njegovih prvih spoznaja o životu van porodičnog okruženja. U porodici dijete razvija svoj identitet, kao i osjećaj pripadnosti, zajedništva i povjerenja zasnovan na neposrednom međusobnom odnosu svih članova (Miković, 2004, 86). Za svrsishodnu i odgovarajuću intervenciju socijalnog radnika u porodici osobe sa duševnim smetnjama posebno je bitna kvalitetno i stručno urađena socijalna anamneza koja, pored odgovarajućih podataka o primarnoj porodici, mora sadržavati i ocjenu što «svježijeg» stanja, odnosa i porodičnih prilika. Iz ovih, socioanamnestičkih podataka socijalni radnik, posebno sa dužim iskustvom u radu sa duševno oboljelim osobama, može veoma brzo dobiti određene pokazatelje o tome da li je porodica imala uticaja na početak, razvoj, intenzitet i liječenje oboljenja kod klijenta. Na osnovu dobijenih podataka takođe je moguće, makar djelimično, imati pokazatelje i o spremnosti porodice za učešće i

pružanje neophodne pomoći u rehabilitacijskom procesu oboljelog člana, odnosno o tome koliko sama porodica predstavlja ometajući faktor rehabilitacijskog procesa. Anamnestički podaci, a posebno neposredno stečeni dojam za vrijeme posjete porodici predstavljaju za socijalnog radnika osnov donošenja procjene ko je od članova porodice ključna osoba u emocionalnom doživljaju klijenta, nakon čega se s tom osobom uspostavlja odnos saradnje i podrške. Iskustvo pokazuje da ova osoba može biti neko od članova najuže porodice, npr. majka, otac, bračni partner, odrasla djeca, ili neko od članova šireg porodičnog okruženja, npr. djed, baka, ujak, tetka, stric i sl. U radu sa porodicom socijalni radnik može primjenjivati različite oblike socijalnih intervencija, od rada sa pojedincem, preko rada sa članovima porodice i klijentom zajedno, do rada sa grupom, sastavljenom od članova više različitih porodica čiji su članovi osobe sa duševnim smetnjama.

Škola, poslije porodice, sigurno predstavlja najvažniji faktor za odgoj i vaspitanje djeteta. Ona je istovremeno i nezaobilazni posrednik, kroz postepenu pripremu (učenje), u djetetov što uspješnijoj integraciji u društvu. Takođe, u školi se, pored učenja, razvijaju i modifikuju određena ponašanja, posebno ona donesena iz porodice. Uspješan završetak školovanja predstavlja elementarni uslov za dalji pozitivni razvoj mlade osobe, za njenu afirmaciju u društvu i njen lični doprinos razvoju tog društva. Za školsku djecu i adolescente koji ispoljavaju neki od oblika duševnih smetnji, škola je jedna od nezaobilaznih institucija sa kojom saraduje socijalni radnik, s tim da se socijalni rad sa ovom kategorijom klijenata može označiti kao socijalni rad za mladu osobu, a manje kao socijalni rad sa mladom osobom. Stoga se sve intervencije socijalnog radnika u cilju najboljeg interesa djeteta, koje uslijed duševnih smetnji nije u mogućnosti na zadovoljavajući način savladati školsko gradivo, odnosno koje ispoljava smetnje u socijalnom funkcionisanju, pored drugih sredinskih faktora, usmjeravaju prema školi i školskoj sredini. S tim u vezi socijalni radnik će prvo uspostaviti kontakt sa osobom koja je prema prethodnim saznanjima najbolje upoznata sa problemom, i

koja bi kao takva trebala aktivno učestvovati u njegovom rješavanju. Nekad je ta osoba razrednik ili predmetni nastavnik, odnosno školski pedagog, psiholog ili socijalni radnik (posljednjih nekoliko godina jedan manji broj osnovnih i srednjih škola u FBiH, posebno u Sarajevskom kantonu, zapošljava socijalne radnike), a ukoliko je u pitanju problem koji prevazilazi pojedinačne mogućnosti i nadležnosti socijalni radnik će stupiti u kontakt i sa direktorom obrazovne ustanove. U praksi se često primjenjuje upoznavanje i zajedničko rješavanje prisutnog problema sa više članova školskog kolektiva.

Uključivanju škole u rješavanju problema mlade osobe sa duševnim smetnjama socijalni radnik pribjegava samo u onim situacijama kad nije u mogućnosti na odgovarajući način uključiti učenikove roditelje. Oni su ponekad nepouzdana za takav angažman ili su što nije rijetkost ranije uspostavili takav odnos sa školom da bi njihovo uključivanje još više otežalo i onako za dijete nepovoljnu situaciju. Kada i da li će se socijalni radnik uključiti u rješavanje školskih problema klijenta odlučuje multidisciplinarni tim u CMZ. Dosadašnja iskustva govore da sa socijalnom intervencijom u školi ne treba žuriti. Preuranjeno intervenisanje ponekad može rezultirati nepovoljnim posljedicama, koje najčešće narušavaju integritet i privatnost mlade osobe.

Radna sredina predstavlja veoma bitno socijalno okruženje za osobu sa duševnim smetnjama, pored ostalog, i zbog činjenice što se u praksi prvi koraci u njezinom liječenju većinom poduzimaju tek onda kad osoba pokazuje vidljive znake neprihvatljivog socijalnog funkcionisanja, često praćenog negativnim uticajima i posljedicama kako na izvršavanje radnih zadataka, tako i na dinamiku različitih odnosa u ustanovi, odnosno radnom mjestu.

Ova pojava je posebno prisutna kod alkoholičara, ali i kod još nekih drugih oblika duševnih oboljenja.

Specifičnosti radne sredine u odnosu na druge nivoe socijalnog okruženja osobe sa duševnim smetnjama u najkraćem se mogu

odrediti na sljedeći način. Svaka radna sredina, u manjoj ili većoj mjeri, prihvata člana kolektiva dok je zdrav. U slučaju bolesti, posebno one koja zahtijeva duže liječenje i oporavak, radna sredina će, pored želje za ozdravljenjem, na radno mjesto odsutnog člana kolektiva rasporediti drugog zaposlenika i na taj način riješiti problem odvijanja radnog procesa. U početku, dok traje neizvjesnost o toku i dužini trajanja bolesti, radna sredina računa na svog odsutnog člana i ukoliko se zaposlenik nakon kraćeg bolovanja vrati na radno mjesto dalji angažman se većinom odvija bez nekih posebnih posljedica. U suprotnom, npr. ako je radna sposobnost zaposlenika nakon liječenja smanjena, povratak na posao može stvarati različite neugodnosti. Iskustvo pokazuje da je u takvim slučajevima raspoređivanje na drugo, «lakše» mjesto često praćeno nizom različitih i za osobu sa smanjenim sposobnostima neugodnih fenomena. Ti fenomeni mogu biti sljedeći: radna sredina iznalaženje novog posla za zaposlenika sa smanjenom radnom sposobnošću smatra velikim teretom i pritiskom. Stoga se nerijetko stiče dojam da se to radi iz sažaljenja prema osobi, a ne zbog zakonske obaveze poslodavca; novo radno mjesto je u pravilu slabije plaćeno od prethodnog; posao je manje zahtjevan ali najčešće nekreativan i nezanimljiv itd. Poseban problem čini to što je na novom radnom mjestu zaposlenik isključen iz ranije radne grupe, a adaptacija na nove kolege i saradnja ponekad su otežani i zbog često prisutnog ismijavanja zbog lošeg radnog učinka ili samog oboljenja zaposlenika. U takvim uslovima osoba sa smanjenom radnom sposobnošću se najčešće osjeća odbačenom i povrijeđenom reagujući tako što počne sa traženjem različitih prava, naknada i obeštećenja, koja veoma rijetko ostvari. Ovakvo stanje utiče i na kvalitet rada zaposlenika, koji ponekad gotovo nikako ne obavlja povjerene mu poslove, što opet u radnoj sredini stvara još veću odbojnost i netrpeljivost prema njemu.

U takvoj situaciji nerijetko dolazi i do kršenja prava i interesa zaposlenika, koji, kao klijent CMZ, sa stanjem upoznaje socijalnog radnika, čija je obaveza da se uključi u rješavanje nastalog problema.

Intervencije ove vrste su za socijalnog radnika često praćene određenom etičkom dilemom: što je najbolje za klijenta, pratiti ga na put invalidnosti ili raditi s njim na promjeni i podržavati koliko je moguće njegov radni angažman? Prije donošenja konačne odluke socijalni radnik uvijek mora svestrano razmotriti sve okolnosti, jer praksa pokazuje da socijalni radnik često podržava radni angažman klijenta kojeg poslodavac ne želi više u kolektivu. U ovom slučaju neophodan je kontakt sa radnom sredinom klijenta, u cilju zaštite njegovih interesa i iznalaženju najboljeg mogućeg rješenja.

Aktivnost socijalnog radnika na ostvarivanju prava iz penzijskog – invalidskog osiguranja često je neophodna kod prestanak radnog angažmana osobe sa duševnim smetnjama, koji nastaje poslije liječenja, odnosno onda kad stručna osoba ili tim procjeni da kod pacijenta ne postoji preostala radna sposobnost. U skladu sa ovom procjenom bolesnik se upućuje nadležnom tijelu za ocjenu radne sposobnosti. Osnov za ovakav način postupanja je uvijek zdravstveno stanje osobe sa duševnim smetnjama, iako se u praksi često pri donošenju takve odluke cijene i socijalne okolnosti, posebno vezane za tržišnu ekonomiju i mogućnost davanja otkaza ukoliko se osoba sa smanjenom radnom sposobnošću vrati na ranije radno mjesto. Sa ciljem izbjegavanja navedenog ponekad se u praksi za osobu sa preostalom radnom sposobnošću predlaže odlazak u invalidsku penziju. Ovakva odluka, zbog potkrepljivanja zahtjeva za penziju i s različitim socijalnim elementima, neminovno zahtijeva angažman socijalnog radnika, iako socijalne prilike klijenta, ni po kojem zakonskom osnovu, ne mogu biti uslov za ostvarivanje prava na invalidsku penziju.

Odlazak u penziju, invalidsku ili starosnu, kod većine ljudi, a posebno kod osoba sa duševnim smetnjama stvara čitav niz problema, posebno socijalnog funkcionisanja. Jedan od njih je i način provođenja slobodnog vremena. U cilju prevazilaženja ili ublaženja novonastalog stanja angažman socijalnog radnika može se odvijati, npr. putem preporuke klijentu da se uključi u neku samozaštitnu organizaciju ili klub čiji su članovi osobe sa istim ili sličnim problemima i dijagnozom.

LITERATURA

Bulinger, H., Nowak, J. (2004): Mrežni socijalni rad, Banja Luka: Filozofski fakultet.

Dimitrijević A.(ur.)(2005):. Savremena shvatanja mentalnog zdravlja i poremećaja, beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Janković, J. (2004): Savjetovanje u psihosocijalnom radu, Zagreb: Ecetera.

Logo, S., Cerić, I. (1999): Razvoj zaštite mentalnog zdravlja u FBiH, Ministarstvo zdravlja FBiH.

Milosavljević, M., Brkić, M. (2005): Socijalni rad u zajednici, Beograd: Socijalna misao.

Miković, M. (2004): Maloljetnička delinivencija i socijalni rad, Sarajevo: Magistrat.

Miković, M. (2007): Socijalni rad i mentalno zdravlje, Sarajevo: Fakultet političkih nauka

Ministarstvo zdravstava FBiH i RS (1989): Centri za mentalno zdravlja u zajednici, Healthnet International7SWEBiH.

Sanela Bašić

**UKLJUČIVANJE KORISNIKA USLUGA SOCIJALNE
SKRBI U PRAKSU, OBRAZOVANJE I ISTRAŽIVANJE U
SOCIJALNOM RADU U FEDERACIJI BOSNE I HERCEGOVINE**

DEFINICIJE I KONCEPTI

Promišljajući prirodu znanja u socijalnom radu, Ife (2001.) analizira i pitanje o čijem znanju je, zapravo, riječ, ističući da kada govorimo o znanju u socijalnom radu, vrlo često impliciramo samo profesionalno znanje socijalnog radnika/radnice, zaboravljajući i zanemarujući posebnu vrstu znanja koju posjeduju korisnici naših usluga. On primjećuje da »praksa socijalnog rada (...) mora valorizirati znanje ljudi s kojima radimo; oni posjeduju mudrost i profesionalnost koju mi nemamo, isto kao što i mi, zbog našeg profesionalnog obrazovanja, možemo posjedovati posebno znanje i vještine, koje oni nemaju«. (Ife, 2001.) Iz navedenog autor izvlači zaključak da se ove dvije vrste mudrosti i znanja moraju povezati u obliku dijaloške prakse, budući da je za »progresivni socijalni rad od temeljne važnosti prihvaćanje mudrosti potlačenih, s jedne strane, te da je u stanju istu staviti na razinu mudrosti stručnjaka, s druge strane, tako da praksa, utemeljena na dijalogu i akciji u solidarnosti, može biti usmjerena prema promjenama« (Ife, 2001.). Premda autor govori iz perspektive profesionalne prakse, ovaj zaključak podjednako se može odnositi i na obrazovanje i istraživanje u socijalnom radu.

Dakako, ideja o potrebi uključivanja korisnika usluga u praksu, obrazovanje i istraživanje u socijalnom radu relativno je nov fenomen

koji dovodi u pitanje jako uvriježenu i etabliranu pretpostavku u diskusijama u socijalnom radu, a koja glasi da su socijalni radnici/radnice, akademsko osoblje i istraživači jedini i isključivi posjednici validnog znanja u ovom području.

Uključivanje korisnika u praksu, obrazovanje i istraživanje u socijalnom radu predstavlja novo, možemo sa sigurnošću tvrditi i sporno područje u suvremenom socijalnom radu. Početne rasprave o mogućnostima i ograničenjima uključivanja korisnika usluga socijalne skrbi¹ u pružanje usluga pojavile su se posljednjeg desetljeća prošloga stoljeća, unoseći »novu retoriku i terminologiju« (Beresford, 2000.) »uključivanje korisnika«, »partnerstvo«, »osnaživanje«. Nadalje, pojava koncepta uključivanja korisnika imala je dalekosežne posljedice i na razvoj novih istraživačkih metoda, poput participativnih i emancipativnih istraživanja, ili istraživanja vođenih i/ili kontroliranih od strane korisnika (Lyons, 2000.).

Na prvi pogled može nam se činiti da u samom konceptu postoji logička kontradikcija, posebno ako imamo u vidu činjenicu da se struka socijalnog rada podrazumijeva i samodefinire kao struka koja »promovira društvene promjene, rješavanje problema u međusobnim odnosima te osnaživanje i oslobađanje ljudi s ciljem povećanja blagostanja«, kako stoji u *Globalnim standardima za obrazovanje i obuku u socijalnom radu* (2004.). Ako je tako, kako onda objasniti činjenicu da su korisnici usluga socijalne skrbi i njihovo znanje, u međunarodnom kontekstu, postali važni i vrijedni tek u posljednja dva desetljeća, a na našim su prostorima tek u začetku? Zar nije za očekivati da su oni i njihovo, na direktnom iskustvu, zasnovano znanje u srži, kako profesionalne prakse, tako i načina posredovanja i kreiranja znanja u socijalnom radu?

Na ova i slična pitanja moguće je dati dvojak odgovor. Prvo, promišljanje neuključivanja korisnika usluga u sve tri dimenzije socijalnog rada (praksa, obrazovanje i istraživanje) moglo bi ići u smjeru artikulacije činjenice koja je temeljna za razumijevanje socijalnog rada

¹ Premda je sam termin »korisnici usluga«, sam po sebi, problematičan i sporan, čini se da zbog nedostatka adekvatnije i valjane alternative, mora biti prihvaćen.

u samoj njegovoj pojavnosti. Naime, socijalni rad je od svojih začetaka rastrgan između dvije, međusobno konkurirajuće, uloge koje ispunjava u društvu: funkcije kontrole i funkcija pomoći, te načina na koji je moguće postići primjerenu mjeru i balans između njih. Stoga, ne iznenađuje činjenica da je perspektiva korisnika usluga, premda značajna karika u cjelokupnom sustavu, ostala tako dugo u zapečku. Drugo, kako ističu pojedini autori (npr. Beresford, 2000.), ideja i koncept uključivanja korisnika usluga zadobili su značajniju pažnju u akademskim krugovima i široj javnosti zahvaljujući dvoma, međusobno povezanim razvojnim trenucima: s jedne strane, nastojanjima nove desnice² da uvede nove, tržišno orijentirane pristupe u području javnih politika, te pojavi snažnih korisničkih organizacija i pokreta (Beresford, 2000.).

Obje perspektive razvile su vlastiti pristup uključivanju korisnika usluga, sa sebi svojstvenom ideologijom u pozadini. Prvi pristup često se naziva »konzumerističkim«, a njegova suština ogleda se u nastojanju da se, pod plaštom uključivanja korisnika u sustav pružanja usluga, implementira maksima vodilja nove desnice: maksimalizacija profi tabilnosti i efektivnosti sustava putem »poboljšavanje proizvoda«. U tom smislu, u okviru ovog pristupa, uključivanje korisnika svodi se, skoro isključivo, na metode prikupljanja podataka i konzultacije. Kako Beresford ističe: »njegova upotreba fokusira se uglavnom na planiranje i menadžment politika i provizija« (2002.: 97). Drugi pristup uključivanju korisnika usluga naziva se »demokratskim«, a njegov nastanak veže se uz djelovanje organizacija i pokreta samih korisničkih grupa, posebno pokreta osoba s invaliditetom. Za razliku od konzumerističkog pristupa koji je, u svojoj suštini, menadžerski i instrumentalistički, demokratski pristup temelji se na principima redistribucije moći i/ili kontrole, osobnom i političkom osnaživanju i oslobađanju. Nadalje, demokratski pristup naglašava potrebu za participacijom kao odrazom širih političkih

² Nova desnica predstavlja novinu u konzervativnoj misli. Ideje nove desnice nastale su sedamdesetih godina dvadesetoga stoljeća kao posljedica navodne propasti kenzijske socijaldemokracije. Ove ideje su tijekom osamdesetih godina dobile oblik tačerizma i reganizma, te izvršile širi utjecaj na opće pomicanje od državnih prema tržišno usmjerenim oblicima organizacije. Ipak, čini se da nova desnica ne predstavlja toliko jedinstvenu i sustavnu filozofiju koliko pokušaj da se spoje dvije različite političke tradicije-neoliberalizam i neokonzervativizam (Milardović, 1987.).

i socijalnih filozofija u kojima se naglašava inkluzija, autonomija, nezavisnost, te ostvarenje ljudskih i građanskih prava.

Uspoređujući naše lokalno iskustvo s međunarodnim razvojnim tendencijama s početka devedesetih godina prošloga stoljeća, možemo zaključiti da su pad komunizma i pojava novih/starih desničarskih ideologija u našem kontekstu imali dalekosežne negativne posljedice: doprinijeli su dezintegraciji bivše zajedničke države, završili razarajućim ratovima, a potom nametnuli nova politička, ekonomska i socijalna pitanja za koja se morao pronaći, kakav-takav, odgovor. Stručnjacima u području socijalnog rada i akademskom osoblju je, u svim tim previranjima, trebalo vremena da se konsolidiraju i dostignu suvremene razvojne tokove u teoriji i praksi socijalnog rada. U tom smislu, u posljednje dvije dekade tranzicijskog iskustva primjetno je da su slične tendencije prisutne i u području socijalnog rada u BiH. Postoje određene inicijative i nastojanja da se korisnici usluga i njihovi interesi uključe u razvoj i dizajniranje politika socijalne zaštite. O njima će biti riječi nešto kasnije, a u sljedećem dijelu kratko ćemo se osvrnuti na odredbe značajnih dokumenata u području ljudskih prava, globalnih stadarda za obrazovanja u socijalnom radu i domaće bosansko-hercegovačko zakonodavstvo s ciljem traženja odgovora na pitanje razmatraju li i na koji način pitanje participacije korisnika.

UKLJUČIVANJE KORISNIKA USLUGA U MEĐUNARODNIM I DOMAĆIM DOKUMENTIMA

UKLJUČIVANJE KORISNIKA USLUGA U OSNOVNIM DOKUMENTIMA O LJUDSKIM PRAVIMA

U ovom dijelu razmotrit ćemo utvrđujući li ključni dokumenti u području ljudskih prava, primjerice *Opća deklaracija o ljudskim pravima*, *Međunarodna konvencija o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima*, ili pak *Europska socijalna povelja*, i ako da, u kojem omjeru, pravo korisnika socijalnih usluga da budu uključeni u procese pružanja socijalnih usluga, obrazovanje ili istraživanja u socijalnom radu.

Opća deklaracija o ljudskim pravima iz 1948. godine, premda predstavlja osnovni dokument o ljudskim pravima na deklarativnoj razini, ne sadrži ni jedan članak u smislu korisničke participacije. Iščitavanje teksta kako Međunarodne konvencije o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (UN, 1966.), tako i Konvencije o ljudskim pravima i osnovnim slobodama (Vijeće Europe, 1950.) upućuje na istovjetan zaključak.

Na koji način je ovo pitanje adresirano u tekstu Europske socijalne povelje (1961., revidirana 1996.), koja predstavlja najznačajniji dokument kojim su utvrđena socijalna i ekonomska prava u okviru organizacije Vijeća Europe?

U čl 14., kojim se utvrđuje pravo na korištenje službi socijalne zaštite, stoji da »zemlje potpisnice preuzimaju obavezu poticanja sudjelovanja pojedinaca i dobrovoljnih i drugih organizacija u osnivanju i održavanju takvih službi«. Interpretacija ove odredbe, ipak, ukazuje na činjenicu da se njome samo proširuje spektar pružatelja usluga, u smislu uključivanja nevladinih i privatnih organizacija u sustav pružanja usluga, ne spominjući pri tom eksplicitno korisnike usluga niti korisničke organizacije. Nadalje, čl. 15. istog dokumenta utvrđuje pravo osoba s invaliditetom na nezavisnost, socijalnu integraciju i participaciju u životu zajednice. Međutim, premda se ovim člankom naglašava potreba promocije pune integracije i participacije osoba s invaliditetom u životu zajednice, njime im ipak nije dodijeljena aktivna uloga u ostvarivanju ovih prava.

Čini se važnim napomenuti da čl. 22. ističe »pravo radnika da doprinose utvrđivanju i unaprjeđenju radnih uvjeta, organizacije rada i radnog okruženja«, ali sličnu odredbu ne nalazimo za područje socijalnih usluga. Zapravo, čak se ni u čl. 30., koji se odnosi na pravo na zaštitu od siromaštva i socijalne isključenosti, eksplicitno ne spominje participacija osoba koje su ovim stanjima pogođene, nego se ističe samo mogućnost da zemlje potpisnice »revidiraju (poduzete) mjere s ciljem njihove prilagodbe, ako je potrebno«.

Navedene činjenice upućuju na nedvosmislen zaključak da analizirani dokumenti o ljudskim pravima ne sadrže odredbe kojima se utvrđuje pravo korisnika usluga da budu uključeni. Moguće objašnjenje, ali ne i opravdanje za navedeno, leži u činjenici da je koncept uključivanja korisnika usluga, kao što je naprijed spomenuto, na značaju dobio kasnih 90-ih godina, a navedeni dokumenti datiraju nekoliko desetljeća ranije. Svakako, ovo ne treba shvatiti kao opravdanje za šutnju o ovom pitanju, posebno ako imamo u vidu da su neki drugi, slični koncepti, npr. ideja socijalne inkluzije, već uvelike bili prihvaćeni.

UKLJUČIVANJE KORISNIKA U DOKUMENTU GLOBALNI STANDARDI ZA OBRAZOVANJE I OBUKU U SOCIJALNOM RADU

Globalni standardi za obrazovanje i obuku u socijalnom radu, usvojeni 2004. godine od strane IASSW-a i IFSW-a, sadrže nekoliko odredaba koje se tiču uključivanja korisnika, posebno u praksu socijalnog rada. Primjerice, u dijelu koji se tiče standarda vezanih uz glavni cilj škole (obrazovne ustanove, fakulteta), odnosno njenu misiju, jasno se iskazuje potreba da škole socijalnog rada trebaju težiti k razvoju glavnog cilja koji se, pored ostaloga, odnosi na »uvažavanje prava i interesa korisnika usluga i njihovo sudjelovanje u svim aspektima pružanja programa i usluga«. Nadalje, u okviru standarda koji se odnose na nastavni plan, uključujući i praksu, utvrđuje se da bi škole trebale postići »partnerstvo između obrazovnih ustanova i agencija (gdje takve postoje) korisnika usluga u donošenju odluka koje se tiču praktične nastave, evaluacije rada studenata u praksi«. Iz navedenoga možemo zaključiti da je ideja uključivanja korisnika u Globalnim standardima za obrazovanje i obuku u socijalnom radu jasno artikulirana, ali istovremeno i ograničena na pružanje socijalnih usluga i praktičnu nastavu.

UKLJUČIVANJE KORISNIKA U TEKSTU DOMAĆEG ZAKONODAVNOG OKVIRA, S POSEBNIM OSVRTOM NA FEDERACIJU BOSNE I HERCEGOVINE³

Proces reformi u socijalnom sektoru u (F)BiH započeo je usvajanjem novog legislativnog okvira 1999. godine. Osnovna karakteristika novousvojenog zakonodavstva očituje se u činjenici da, premda sadrži određene odredbe naslijeđene iz prethodnog, socijalističkog sustava, posebno u odnosu na broj kategorija korisnika i opseg proklamiranih prava, novi zakon afirmira i neke inovativne i progresivne odredbe, npr. inauguraciju mješovitog modela socijalne zaštite kojim je pružena mogućnost uključivanja privatnog, profitnog i neprofitnog sektora u pružanje socijalnih usluga.

U odnosu na participaciju korisnika u planiranju i pružanju socijalnih usluga, zakonski tekst je vrlo štur. Odredbe koje su na indirektan način spojive s konceptom korisničkog uključivanja odnose se, isključivo, na mogućnost osnivanja udruženja osoba s invaliditetom (čl. 51.), da bi se sljedećom odredbom (čl. 52.) predvidjelo da »nadležna tijela Federacije i kantona-županije u utvrđivanju politike za ostvarivanje programa socijalne zaštite ostvaruju suradnju s invalidskim udrugama«.

Indikativno je da zakonski tekst uopće ne spominje uključivanje korisnika kao jedan od temeljnih principa na kojima se temelje programi socijalne zaštite, niti priznaje pravo korisnika usluga na participaciju. Gore navedenim zakonskim odredbama predviđen je vrlo difuzan i nedefiniran koncept »suradnje« između javnih organizacija u području socijalne zaštite i organizacija osoba s posebnim potrebama, ili jezikom zakona, osoba s invaliditetom. Navedena zakonska rješenja moguće je interpretirati na različite načine, uvažavajući naravno i

³ Čini se potrebnim na ovom mjestu ukazati na ustrojstvo (F)BiH u političko-administrativnom smislu. Potpisivanjem Daytonskog mirovnog sporazuma 14. prosinca 1995. godine formalno je zaustavljen rat u Bosni i Hercegovini. Aneksom IV. navedenog mirovnog ugovora donesen je i novi ustav Bosne i Hercegovine, kojim je određeno buduće državno-pravno i administrativno uređenje zemlje. Prema odredbama ustava, BiH je decentralizirana država sastavljena od dva etnički zasnovana entiteta: Federacija BiH, s većinskim bošnjačkim i hrvatskim stanovništvom te Republika Srpska s većinskim srpskim stanovništvom. Nakon odluke međunarodne arbitraže formirana je i treća sastavna jedinica - Distrikt Brčko, kao samostalna administrativna jedinica lokalne samouprave pod suverenitetom BiH, ali s međunarodnom nadgledavanjem.

određene ograničavajuće faktore koji su bili na djelu u vremenu izrade i donošenja ovoga okvirnog zakona o socijalnoj zaštiti. Ovdje preventivno mislimo na, u tom razdoblju, još uvijek svježije iskustvo rata i ratnih događanja koje je sa sobom nosilo druge i drugačije prioritete, potom na nepoznavanje primjera »dobre prakse« iz zemalja u tranziciji na kojima bi se moglo učiti i sl. Uprkos tome, čini nam se nužnim uočiti skrivenu politiku ne-prepoznavanja koja je, vjerojatno nenamjerno, na djelu ovdje i koja na dvojak način oštećuje korisnike socijalnih usluga: s jedne strane, ona je diskriminirajuća u odnosu na pravo korisnika da budu uključeni na osnovi (socijalnog) građanstva, dok je, s druge strane, djelomična i limitirana inkluzija osoba s invaliditetom diskriminirajuća u odnosu na širok spektar drugih kategorija korisnika usluga koji navedenim zakonskim aktom nisu dobili potreban glas u okviru formalnog okruženja socijalnog rada.

MOGUĆNOSTI I IZAZOVI UKLJUČIVANJA KORISNIKA USLUGA U PRAKSU SOCIJALNOG RADA U FEDERACIJI BOSNE I HERCEGOVINE

Dakako, interesantno je primijetiti da su korisnici usluga, uprkos neprijateljski raspoloženom zakonodavnom okviru u odnosu na dizajn politika i prakse, dobili svoj »glas«, te su de facto uključeni u proces kreiranja politika, zakonodavstva, pa čak i u oblikovanje svakodnevne prakse socijalnog rada. U uvodnim napomenama naglašeno je da je pitanje uključivanje korisnika u (zapadno) europskom kontekstu dobilo na važnosti djelomično zahvaljujući i snažnom pritisku brojnih korisničkih organizacija⁴.

⁴ Nužno je imati na umu činjenicu da je manji broj korisnika usluga socijalnog rada uključen i organiziran putem korisničkih organizacija. Izuzetak u bosansko-hercegovačkom kontekstu čine organizacije osoba s invaliditetom, koje datiraju iz vremena socijalističke Jugoslavije, a danas su uspostavljene na različitim razinama vlasti (općina, kanton, Federacija). Ostale kategorije korisnika, u najvećoj mjeri, ne artikuliraju svoje interese udruživanjem i osnivanjem zasebnih organizacijskih struktura. Da će se pasivan odnos korisnika usluga socijalnog rada, barem kad je u pitanje odnos prema institucijama socijalne zaštite, mijenjati u budućnosti, označila je pojava web-portala otac.ba, koji je uzburkao kako javnost tako i organizacije socijalnog rada (centre za socijalni rad). Radi se, naime, o neformalnoj e-organizaciji očeva koji se smatraju diskriminiranim od strane pravosuđa i institucija socijalnog rada (pa i šire društvene sredine) u ostvarivanju svojih roditeljskih prava nakon razvoda braka, te su oformili e-mrežu koja ima za cilj informiranje javnosti o pravima i problemima očeva u FBiH s ciljem promjene društvenog stava prema (razvedenim) očevima i odnosa nadležnih institucija, posebno pravosudnih organa i centara za socijalni rad.

U kontekstu prakse socijalnog rada u (F)BiH, može se izvući zaključak da je pitanje uključivanja korisnika dobilo znatniju pažnju javnosti zahvaljujući određenim razvojnim tendencijama koje su u direktnoj korelaciji s postratnim, tranzicijskim procesima. Posebnost ovih procesa, barem što se tiče iskustva u (F)BiH, ogleda se u nastanku moćnih nevladinih organizacija posvećenih zaštiti i zagovaranju ljudskih prava, a koje se, u okviru tog mandata, zalažu i za ostvarivanje prava pojedinih marginaliziranih i isključenih grupa u bosansko-hercegovačkom društvu, npr. osoba s invaliditetom, žena ili Roma. Borba za uključenje ovih grupa u proces razvoja politika i prakse čini se logičnim nastavkom njihove općedruštvene borbe protiv sveprisutne diskriminacije, marginalizacije i isključenosti u bosansko-hercegovačkom društvu. Imajući u vidu ovu činjenicu, vrijedno je istaći da proces demokratizacije, koji je formalno počeo ranih devedesetih godina prošloga stoljeća, a potom prekinut ratnim događanjima, konačno dobiva na svojoj supstanci. Ovo se najbolje reflektira u pokušajima vladinih agencija da uspostave, jačaju i produbljuju suradnju s nevladinim organizacijama aktivnima u socijalnoj sferi, na osnovi partnerstva i međusobnog uvažavanja, a sve u najboljem interesu korisnika usluga. Iz ove perspektive manje važnim čini se pitanje događaju li se ovi procesi pod utjecajem samih korisničkih organizacija ili organizacija koje se bore za uključivanje korisničke perspektive i interesa na bazi građanskog statusa i ljudskih prava. Od presudnog značaja je činjenica da su ovi procesi, iako fragmentarni i nesustavni, ipak u tijeku i da se njihovo odvijanje može identificirati na tri različite razine: na razini kreiranja politika, zakonodavnog okvira i same profesionalne prakse. U tekstu koji slijedi ukratko ćemo predstaviti najznačajnije inicijative u sve tri navedene razine.

Kada govorimo o kreiranju politika, važno je istaći da su ključni dokumenti vezani za politike socijalne uključenosti na državnom i entiteskim područjima doneseni u bliskoj suradnji javnog i nevladinog sektora, a ponegdje i korisničkih asocijacija, i u tom smislu mogu služiti kao primjeri »dobre prakse«.

Za potrebe ovoga članka, ukazat ćemo samo na neke:

- *Strategija za rješavanje problema Roma*, usvojena na državnoj razini u rujnu 2005. godine, ugledala je svjetlo dana, u mnogome, zahvaljujući, posvećenosti i aktivnom uključenju velikog broja romskih organizacija, koje su usko surađivale s nadležnim vladinim tijelima u cilju pronalaženja najprihvatljivijih rješenja za pitanja obrazovanja, nezaposlenosti, socijalne zaštite, isključenosti i sl.
- *Akcijski plan za ravnopravnost spolova* usvojen 2006. godine, donesen je nakon intenzivnog procesa konzultacija i usaglašavanja s brojnim ženskim nevladinim organizacijama u cijeloj zemlji. Doprinos ovih organizacija, iz gledišta prakse socijalnog rada, od naročite je važnosti u područjima obiteljskog nasilja i posebnih potreba.
- *Politike u području invalidnosti u BiH*, usvojene u kolovozu 2007. godine, također na državnoj razini, pripremljene su putem projekta »Podrška razvoju politika u području invalidnosti u BiH«, zajedničkim naporima nadležnih institucija na državnoj i entitetskim razinama i Nezavisnog biroa za humanitarna pitanja, koji je s vremenom prerastao u vodeću i najutjecajniju nevladinu organizaciju u socijalnom sektoru.

Možemo reći da se sličan proces odvija i kada je u pitanju razvoj normativnih standarda u području socijalne zaštite/socijalne politike. Navest ćemo samo neke primjere koji ilustriraju primjenu principa korisničkog uključivanja: donošenju *Kantonalnog zakona o osnovi socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite obitelji s djecom* u Kantonu Sarajevo prethodile su intenzivne konzultacije s Udruženjem osoba s posebnim potrebama, čiji su članovi bili uključeni u rad radne grupe uspostavljene u tu svrhu. Pored toga, korisnici socijalnih usluga, u formalnom smislu, imaju i mogućnost sudjelovanja u javnim diskusijama o ponuđenim rješenjima i prijedlozima.

Ove organizacije uključene su i u proces revidiranja *Federalnog zakona o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite obitelji s djecom*, koji je u tijeku.

I, konačno, čini se da ovi razvojni procesi utječu i na način na koji se odvija svakodnevna praksa u organizacijama socijalnog rada. Uvođenje mješovitog modela u sustav socijalne zaštite s kraja devedesetih godina doprinijelo je ne samo debirokratizaciji prakse socijalnog rada, nego i razvoju kulture suradnje između formalnog okruženja socijalnog rada i nevladinih organizacija na području pružanja socijalnih usluga. Čini se da je u tim procesima ojačala i pozicija samih korisničkih grupa. Istini za volju, zbog nedostatka relevantnih empirijskih podataka, ova tvrdnja može se zadržati i na razini špekulacije. Međutim, kako Habul (2008.) s pravom primjećuje, na osnovi analize iskustava pilot-projekta o samoodrživosti novouvedenog mješovitog sustava socijalne zaštite u dvije općine u BiH, da se prednosti ovoga modela očituju i u pospješavanju procesa »uključivanja korisnika u planiranje i implementaciju« (Habul, 2008.). Imajući u vidu naprijed navedeno, možemo izvući zaključak da se u okviru suvremene prakse socijalnog rada u (F)BiH, čini se spontano, događaju značajne novine kada je u pitanju uključivanje korisnika u proces razvoja usluga socijalnog rada. Nameće se, također, nedvosmislen zaključak da ovi razvojni procesi u praksi prednjače razvoju teorijskih spoznaja, odnosno nisu vezani ni za razvoj teorijskih znanja u socijalnom radu niti su posljedica aktivnog angažmana samih korisnika i/ili njihovih organizacija, već se javljaju kao rezultat općeg procesa demokratizacije društ(a)va. Dakako, premda je važno uočiti i osvijestiti ishodišta ovih razvojnih tokova, ključnim se, ipak, čini činjenica da je pitanje uključivanja korisničke perspektive i uključivanje korisnika značajno i bitno, iz sljedećih razloga:

- **Zbog dostojanstva i građanskog statusa:** primanje pomoći, mada neophodno, može dugoročno ugroziti osjećaj samovrijednosti i samopoštovanja, kao i odnose s drugim osobama u životnom okruženju korisnika. Nadalje, ono podriva i osjećaj građanskog

statusa, ili drugim riječima, osjećaj pripadnosti zajednici na osnovama međusobnog poštivanja.

- **Zbog efikasnosti:** iz perspektive upravljanja socijalnim službama, uključivanje korisnika predstavlja značajno unaprjeđenje u svim fazama rada. U fazi dizajniranja usluga, npr., korisnička perspektiva pomaže da se ciljevi intervencije usklade s potrebama i očekivanjima korisnika; u fazi implementacije da bi se pomogao rad stručnjaka, a u završnoj fazi kako bi se osigurao bolji okvir za evaluaciju, koja ne može biti potpuna, ili možda značajna, bez mišljenja korisnika usluga.
- **Zbog individue:** uključivanje korisnika može biti značajan i jedinstven instrument za postizanje većeg stupnja socijalne uključenosti, općenito, budući da direktno i aktivno angažiranje valorizira korisnikovu profesionalnost temeljenu na direktnom iskustvu, te doprinosi jačanju samopouzdanja.

Svakako, ne treba imati iluziju da je proces uključivanja korisnika jednostavan i neproblematičan, te da će se odvijati bez poteškoća. Naime, bit će vrlo interesantno promatrati na koji način je moguće korisnicima osigurati više prava glasa na način da kreirani prostor i mogućnosti doprinose njihovom osnaživanju, a ne kooptiranju, odnosno njihovoj suglasnosti, a ne kontroli. Ovo tim prije imajući u vidu činjenicu da se korisnici usluga u sustav socijalnog rada/socijalnih usluga češće uključuju prisilno nego dobrovoljno. Sjetimo se, primjerice, pravno definiranih prava i obaveza organa starateljstva prilikom nadzora nad vršenjem roditeljskog prava. Ili nerazriješene dileme u radu s osobama s psihičkim smetnjama. Promatramo li ove primjere kroz prizmu korisnika usluga socijalnog rada, doći ćemo do zaključka da oni pred praksu socijalnog rada postavljaju, s jedne strane delikatne izazove, dok istovremeno ukazuju na urgentnu potrebu da se postojeća praksa ponovno razmotri. Postoje i brojni drugi aspekti koji proces uključivanja korisnika čine još kompleksnijim i kompliciranijim.

Ovom prilikom ukazat ćemo na još jedan, a tiče se pitanja na koji je način moguće uhvatiti perspektive korisnika u svoj njihovoj raznolikosti, bez diskriminacije?

Važno se na ovom mjestu podsjetiti zašto zapravo uopće govorimo o potrebi uključivanja korisnika u sustav pružanja usluga. Uključivanje korisnika nije važno samo zato da bi se korisnicima omogućilo »više izbora«, kako se to često pretpostavlja. Uključivanje korisnika je bitno zbog činjenice da smo danas svjesniji i senzibiliraniji na postojanje »*nejednakih, asimetričnih odnosa moći između korisnika kao primatelja usluga i organizacija socijalnog rada kao pružatelja usluga*« (Forbes i Sashidharan, 1997.: 484). Citirani autori ističu, također, činjenicu da se korisnici usluga socijalnog rada često nalaze u nepovoljnim pozicijama kako na razini društva, te su stoga upućeni na korištenje usluga socijalnog rada, tako i na razini samih pružatelja usluga (Forbes i Sashidharan, 1997.). Stoga bismo trebali biti vrlo pažljivi sa zaključcima koji sugeriraju da će više prava glasa samo po sebi imati i više utjecaja na situaciju u kojoj se korisnici nalaze. Premda se doima da je koncept uključivanja korisnika u praksu socijalnog rada prihvaćen na principima profesionalne etike i ljudskih prava, stručnjaci u socijalnom radu mogu biti skeptični i/ili oprezni, da ne kažemo uplašeni ravnopravnom podjelom moći, koju ova ideja pretpostavlja i zagovara, i koja treba biti krajnji ishod cijelog procesa⁵. Vidjet ćemo nešto kasnije da se isti obrazac ponašanje može primijeniti i kod osoba uključenih u proces obrazovanja socijalnih radnika/radnica.

⁵ Pitanje odnosa moći između korisnika usluga i pružatelja usluga u socijalnom radu je, samo po sebi, delikatno i višeslojno. Premda odnosi moći između pružatelja usluga i različitih kategorija korisnika usluga, pa čak i unutar iste kategorije korisnika mogu biti različiti, iskustva korisnika često se smatraju jednakim i identičnim, zaboravljajući na razlike koje mogu biti određene rodom, spolom, etničkim podrijetlom, vjerom, obrazovanjem i sl. Odgovore na ovaj izazov, možda, možemo tražiti u iskustvu feminističkog pokreta, koji je u svom prvom talasu žensko iskustvo razumijevao jedinstvenim, ali jednakim za sve žene, bez obzira na rasu, boju kože, klasnu pripadnost, obrazovanje, itd. Kritika koja je uslijedila iz redova ženafeministica, pripadnica ne-bijele boje kože i žena s posebnim potrebama, čija su se iskustva potlačenosti i diskriminacije u mnogome razlikovala od mainstream iskustva bijelih žena, pripadnica srednje klase, rezultirala je suptilnijom i sveobuhvatnijom analizom načina na koji različita društva manifestiraju potlačenost nad ženama (Magezis, 2001.).

MOGUĆNOSTI I IZAZOVI UKLJUČIVANJA KORISNIKA USLUGA U OBRAZOVANJE I ISTRAŽIVANJE U SOCIJALNOM RADU U FEDERACIJI BOSNE I HERCEGOVINE

Brojni su razlozi zbog kojih korisnike usluga trebamo i moramo uključiti, ne samo u proces pružanja usluga, nego i u proces obrazovanja i istraživanja u socijalnom radu. U svom članku »Znanje korisnika usluga i teorija socijalnog rada: Konflikt ili suradnja?« Beresford (2000.) navodi tri ključna argumenta zbog kojih je korisnike usluga nužno uključiti u obrazovanje i istraživanje u socijalnom radu. Prvi on naziva praktičnim i metodičkim argumentom, ističući da inkluzija korisnika usluga može, s jedne strane, doprinijeti boljoj identifikaciji, razmatranju i unaprjeđivanju potreba i interesa korisnika, dok istovremeno omogućava razvoj relevantnijih i participacijskih istraživanja. Drugi argument, filozofsko-metodološki, odnosi se na potrebu priznavanja iskustva i znanja korisnika usluga, budući da je njihova ekskluzija nespojiva s vrijednostima koje vežemo uz socijalni rad i socijalnu inkluziju. I, konačno, treći, politički argument sugerira da korisnici usluga moraju biti uključeni zbog toga što su često bliži političkim središtima moći i odlučivanja, nego socijalni radnici, te se na taj način mogu adekvatnije boriti za ostvarivanje donesenih politika, te zbog toga što njihovo uključivanje osigurava veći stupanj podrške i efikasnu akciju u procesu realizacije (Beresford, 2000.: 498-450).

S obzirom na činjenicu da sudjelujemo u procesu obrazovanja studenata socijalnog rada, gore navedenim argumentima želimo pridodati još dva, podjednako značajna razloga zbog kojih bi obrazovne institucije trebale otvoriti svoja vrata korisnicima usluga i njihovo znanje uvesti u učionice.

Prvo, studenti trebaju iskusiti da su korisnici usluga ljudska bića, a ne samo slučajevi ili (socijalni) problemi. U nastavnom procesu o njima se prečesto govori na vrlo apstraktnoj razini, tretirajući ih kao apstraktne objekte, zaboravljajući na činjenicu da se iza naših znanstvenih elaboracija nalaze osobe sa stvarnim životnim iskustvom i

neispričanim pričama. Stoga se čini imperativom u procesu obrazovanja za struku socijalnog radnika/radnice predstaviti studentima ova iskustva i njihove vlasnike, osobe s invaliditetom, osobe s psihičkim smetnjama, osobe s problemima ovisnosti, osobe koje su preživjele nasilje, itd., u nadi da će studenti iskustva korisnika i osjećaje koje je konfrontacija s njima pobudila, pamtili tijekom svoje profesionalne karijere, te iste primjenjivati kao svojevrsan korektiv vlastitom profesionalnom angažmanu. Ovakav pristup obrazovanju budućih socijalnih radnika/radnica doprinio bi razvoju veće razine svijesti i odgovornosti kod studenata, kako u odnosu na same korisnike, tako i u odnosu na struku socijalnog rada.

Drugo, uspostavljanje osobnog kontakta između korisnika usluga i studenata doprinijelo bi širenju perspektive studenata u smislu da bi studenti bili u prilici iskusiti поближе kako je biti korisnik usluga, odnosno Beresfordovim riječima (2000.: 493), »kako je biti na drugom, primajućem kraju«. Na osnovi iskustva nekoga tko je u stvarnoj životnoj situaciji bio »tretiran« od strane socijalnog radnika/ce, studenti bi mogli naučiti koje greške izbjegavati, što raditi, ali i što ne raditi u pristupanju određenim korisnicima i/ili njihovim situacijama. Uspostavljanje relacije studenti-korisnici usluga bitno je i zato što korisnici usluga imaju izgrađeno mišljenje o određenoj vrsti usluge koju su iskusili, te se, eventualno, mogu kritički osvrnuti na kvalitetu i vrstu primljene usluge. Nadalje, korisnici bi potencijalno mogli imati i vlastita mišljenja vezana uz način na koji nove generacije socijalnih radnika/radnica trebaju biti obrazovane, koje vještine i osobine trebaju posjedovati, te na koji način trebaju obavljati svoje obaveze i dužnosti.

Ukoliko ovu diskusiju proširimo na pitanje ograničavajućih faktora za uključivanje korisnika usluga u obrazovanje i istraživanje u socijalnom radu u našem kontekstu, moguće je, u tom smislu, razlikovati dvije vrste barijera: one na strani obrazovnih institucija i barijere vezane za korisnike usluga, odnosno njihove organizacije.

Osvrćući se na trenutačnu poziciju sveučilišnih ustanova na kojima se vrši obrazovanje studenata socijalnog rada, razloge za izostanak korisničke perspektive u procesu obrazovanja mogli bismo tražiti u sljedećem:

1. Nepostojanje senzibiliziranosti za mogućnosti poboljšavanja kvaliteta obrazovanja za socijalni rad uključivanjem korisnika usluga u razvoj i implementaciju studijskih planova i programa

Posljedica postojeće organizacije visokoškolskog sustava obrazovanja u (F)BiH jest činjenično stanje u kojem odsjeci za socijalni rad nisu nezavisni entiteti. Naprotiv, oni su u pravilu dio kompleksnije organizacijske strukture i kao takvi rigidni, otporni na promjene i vrlo često nesenzibilizirani za poseban položaj koji treba biti dodijeljen odsjecima za socijalni rad, s obzirom na posebnost struke za koju studente osposobljuju. Svježe iskustvo primjene bolonjske reforme, općenito, upućuje na zaključak da i kad se događaju, promjene su, nažalost, više formalne nego suštinske prirode, te na taj način onemogućuju uključivanje korisnika. Uzimajući u obzir i činjenicu, da se odsjeci često bore za ravnopravniji položaj i status u okviru već etabliranih i više priznatih znanstvenih disciplina, prilika da se poboljša obrazovni proces putem uključivanja korisnika usluga, ostaje po strani.

2. Akademska osoblje nije javno priznalo znanje korisnika usluga kao jednako ili, u najmanju ruku, jednako važno profesionalnom ili akademskom znanju u procesu pripremanja studenata socijalnog rada za bavljenje profesionalnom praksom

Premda je ovo pitanje prisutno u našim akademskim debatama i diskusijama, nije učinjen pokušaj da se javno prihvati i zagovara uključivanje korisnika u obrazovni proces. Općenito, prisutna je retorika da je participacija korisnika u razvoju i prakse i obrazovanja, u principu, »dobra ideja«. Međutim, ostvarivanje ove retorike u praksi vremenski je zahtjevnije i teže od prihvaćanja ideje same po sebi.

3. Nedostatak neophodnih uvjeta da akademsko osoblje konstantno prati suvremene trendove i razvojne tendencije u socijalnom radu i/ili istraživanju

Recentne razvojne tendencije u socijalnom radu na međunaodnoj razini imaju vrlo slab i, u pravilu, zakašnjeli odjek u socijalnom radu u (F) BiH. Ovo najbolje ilustrira vrlo jaka privrženost rigidnoj, pozitivističkoj prirodi znanja i istraživanja, koja odbija uključivanje korisnika zbog mišljenja da nastavnici i istraživači znaju najbolje o čem je pri tom riječ. Razlozi ovakvom stanju su različiti. Oni najevidentniji su: ne sudjelujemo u globalnoj/europskoj/regionalnoj razmjeni znanja, koja je moguća putem različitih programa razmjene akademskog osoblja, zbog isključenosti na (proceduralnim) osnovama kao zemlja koja još uvijek nije kandidat za pristupanje Europskoj uniji, odsjek nije institucionalno pretplaćen niti na jedan međunarodno referentan časopis iz područja socijalnog rada, pa čak ni na one koji se objavljuju u susjednim zemljama, mogućnosti prevođenja ključnih tekstova, knjiga i članaka koji se bave suvremenim razvojnim tendencijama u socijalnom radu su oskudne.

Kada je riječ o ograničenjima u odnosu na korisnike usluga i njihove organizacije, moguće je istaći sljedeće:

1. Nepostojanje nezavisnih i jakih korisničkih organizacija koje bi bile u stanju zagovarati njihovo uključivanje u obrazovanje i/ili istraživanje u socijalnom radu

U prethodnim poglavljima naglasili smo činjenicu da su glavni pokretači uključivanja korisnika usluga socijalne skrbi u sustav pružanja usluga, obrazovanje i istraživanje u socijalnom radu u zemljama koje su u tom pravcu učinile značajnije iskorake, npr. Velika Britanija, bili, zapravo, pokreti i/ili organizacije korisnika usluga (pokret osoba s posebnim potrebama ili osoba s mentalnim smetnjama), koji su ovo pitanje stavile u sami vrh političke agende. Dvije su glavne odlike ovih organizacija. Jedna je njihova nezavisnost o formalnom okruženju socijalnog rada, a druga se tiče postojanja dovoljnih financijskih resursa koji omogućavaju

bavljenje znanošću i provođenje istraživanja.

Ukoliko se, pak, osvrnemo na prilike u našem kontekstu, moguće je iznijeti tvrdnju da, iako su organizacije u civilnom sektoru dobile na brojnosti u postratnom razdoblju, relativno je mali broj onih aktivnih u socijalnom sektoru. Dalja karakteristika ovih organizacija ogleda se u činjenici da su suočene s problemima održivosti i osiguranja sigurnih izvora prihoda, te su stoga više orijentirane prema donatorima (i konstantnim promjenama u njihovim prioritetima), umjesto prema korisnicima svojih usluga i njihovim izvornim potrebama.

2. Nepostojanje inicijativa u pravcu osnaživanja korisničkih organizacija kako bi postale priznati i cijenjeni partneri u obrazovanju i istraživanju u socijalnom radu

Trenutačno ni akademska zajednica ni nevladine organizacije nisu prepoznale potrebu da se ojačaju kapaciteti korisničkih organizacija s ciljem njihovog osnaživanja da postanu ravnopravan partner u području transmisije i stvaranja znanja u socijalnom radu. S druge strane, nužan preduvjet za uspjeh na tom polju jest prvobitno osnaživanje samih korisnika usluga, budući da se mnogi od njih suočavaju s različitim oblicima marginalizacije i isključenosti, te nisu u poziciji sudjelovati aktivno i raditi na promjenama. Naravno, postavlja se pitanje na koji način korisnike potaknuti na angažman? U tu svrhu vrijedno je spomenuti sustavni pristup participaciji koji su razvili Simmonds i Birchall (2005.), a koji može biti koristan u pronalaženju odgovora na pitanje zašto se pojedinci odlučuju na sudjelovanje. Autori su, naime, razvili koncept »participacijske mreže«, sugerirajući na taj način da se pojedinci uključuju kako bi postigli različite osobne i kolektivne ciljeve. Npr. vjerojatnije je da će sudjelovati ukoliko osjećaju da imaju za to neophodne resurse, poput traženih vještina, slobodno vrijeme ili samopouzdanje; spremniji su sudjelovati u vrijeme kada se osjećaju mobiliziranim za akciju, npr. zbog toga što osjećaju nepravdu u situaciji u kojoj se nalaze i sl.

Simmonds i Birchall (2005.) ukazali su, također, i na činjenicu da ukoliko se osjećaju motiviranima i mobiliziranima, ali im, pak, nedostaje mehanizam za sudjelovanje, korisnici se neće angažirati. Navedeno upućuje na zaključak da organizacije koje zaista žele ohrabriti uključivanje širokog spektra korisnika usluga moraju uzeti u obzir sve tri cjeline mreže (motiviranost, mobiliziranost i mehanizam angažiranja) i adresirati moguću slabu kariku u lancu.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U prethodnim dijelovima ukazali smo na činjenicu da, uprkos brojnim poteškoćama s kojima se suočavamo, ipak svjedočimo o inicijalnim pokušajima uključivanja korisnika usluga u okviru socijalnog rada u (F) BiH. Od završetka rata naovamo u okviru prakse socijalnog rada sve su jasniji glasovi zagovarača koncepta uključivanja korisnika usluga. Ove razvojne tendencije naročito su prominentne u području invalidnosti i obiteljskog nasilja. Međutim, čini nam se da će slična događanja u području obrazovanja, a posebno u području istraživanja u socijalnom radu, još dugo izostati. U cilju davanja ohrabrujućih impulsa, čini nam se umjesnim predstaviti model partnerstva koji su razvili Forrest i sur. (2000.), a u čijem fokusu se nalazi tzv. »kontinuum uključivanja«. Autori su, naime, opisali partnerstvo kao najrazvijeniju razinu suradnje između korisnika usluga i akademskog osoblja u petorazinskom kontinuumu (slika 1.), a koji se javlja kada akademsko osoblje i korisnici usluga rade zajedno na identifikaciji pitanja i problema, zatim postoji otvoren pristup i uključivanje korisnika u sve faze planiranja procesa, odluke se donose zajednički itd.

Slika 1.

Kontinuum uključivanja korisnika usluga socijalne skrbi u nastavni program (Forrest i sur., 2000.)

<p>RAZINA 1: ZATVORENI MODEL – NEMA UKLJUČIVANJA Nastavni program se utvrđuje i realizira bez konzultacija ili uključivanja korisnika.</p>
<p>RAZINA 2: PASIVNO UKLJUČIVANJE Temelji se na profesionalnim definicijama pitanja i problema, ad hoc prikupljanju mišljenja korisnika usluga, npr. putem povratne informacije studenata i kliničkog osoblja.</p>
<p>RAZINA 3: OGRANIČENA DVOSTRANA KOMUNIKACIJA (USMJERENA NA ORGANIZACIJU) Konzultacije s korisnicima putem foruma, bez prava odlučivanja. Povremeni angažman u realizaciji obrazovnih sadržaja koje utvrđuje organizacija.</p>
<p>RAZINA 4: SLUŠANJE I RESPONZIVNOST Akademske osoblje sluša i uvažava pitanja i probleme koja delegiraju korisnici i ovo čini osnovu za donošenje odluka. Korisnici su uključeni u testiranje uspješnosti pojedinih akcija, npr. planiranje kurikuluma i ocjenjivanje studenata.</p>
<p>RAZINA 5: PARTNERSTVO Akademske osoblje i korisnici usluga rade zajedno na identifikaciji pitanja i problema; postoji otvoren pristup i uključivanje korisnika u sve faze planiranja procesa; odluke se donose zajednički. Revidiranje i izmjene poduzimaju se zajedno, npr. ocjenjivanje studenata u kliničkim područjima, uključivanje u istraživanja i razvojne projekte. Korisnici rade kao predavači.</p>

Ostale razine, kao što je vidljivo, kreću se od razine 1 koju karakterizira nepostojanje uključivanja korisnika, preko pasivne uključenosti i povremenog angažmana korisnika usluga u realizaciji nastavnih sadržaja do razine 4, u kojoj akademsko osoblje postaje pažljivije i responzivnije prema korisnicima usluga kao iskustvenim stručnjacima uključenima u obrazovni proces.

Primijenimo li opisani model na trenutačnu relaciju odsjeka za socijalni rad i korisnika usluga u procesu obrazovanja i istraživanja na području socijalnog rada u (F)BiH, moramo priznati da razina trenutačne suradnje korespondira razini 1, odnosno da korisnička perspektiva nije ni na koji način prisutna. O razlozima ovakvom stanju intenzivno smo raspravljali u prethodnim dijelovima. Stoga nam se čini iluzornim očekivati brze i ekspresne promjene, ali je vrijedno poduzimati odgovarajuće napore u smjeru postizanja željenog cilja u bližoj budućnosti. Mogući koraci k ostvarenju viših razina suradnje između odsjeka za socijalni rad i (organizacija) korisnika u procesu obrazovanja budućih generacija socijalnih radnika u (F)BiH bili bi:

- **ojačati kapacitete postojećih korisničkih organizacija kako bi postale ravnopravan partner u procesu obrazovanja budućih socijalnih radnika/ca**
- **stvarati savezništva i umrežavati korisničke organizacije u cilju povezivanja, pružanja podrške, razmjene informacija, zajedničkog zastupanja, itd.**
- **provesti trening podizanja svijesti za akademsko osoblje i stručnjake po pitanju uključivanja korisnika usluga**
- **provesti trening podizanja svijesti za korisničke organizacije po pitanju uključivanja korisnika usluga**
- **zagovarati ideju uključivanja korisnika kod nadležnih donositelja odluka na različitim razinama odlučivanja.**

Imajući u vidu naprijed navedeno, od iznimne važnosti čini nam se inzistiranje na činjenici da se korisnicima usluga kreira prostor kako bi bili u prilici izraziti vlastite preference vezane uz njihovo uključivanje i participaciju u samom obrazovno-istraživačkom proces. Primarno je da pitanje uključivanja korisničke perspektive i modaliteta njene realizacije bude prepoznato i valorizirano od samih korisnika ne kao obaveza nametnuta od nastavnika ili istraživača na polju socijalnog rada, nego kao prilika i šansa za podizanje kvalitete nastavnog procesa i znanja u socijalnom radu.

LITERATURA

Beresford, P. (2000). Service users knowledge and social work theory: Conflict or collaboration. *British Journal of Social Work*, 30, 489-503.

Beresford, P. (2002). User involvement in research and evaluation: liberation or regulation. *Social Policy and Society*, 1-2, 95-105.

Vijeće Europe (1950). Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms. Preuzeto sa: <http://www.coe.int>

Vijeće Europe (1961; 1996). European Social Charter. Preuzeto sa: <http://www.coe.int>

Forbes, J. & Sashi, S. (1997). User involvement in services – incorporation or challenge? *British Journal of Social Work*, 27, 481-498.

Forrest, S., Risk, I., Masters, H. & Brown, N. (2000). Mental health service users involvement in nurse education. *Journal of Psychiatric and Mental Health Nursing*, 7, 51-57.

UN (1996). Global Standards for Social Work Education and Training. Preuzeto sa: <http://ifsw.org>

Habul, U. (2008). Socijalna zaštita u Bosni i Hercegovini. Tranzicija, zakonodavstvo, praksa. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.

Ife, J. (2001). Local and global practice: relocating social work as a human rights profession in the new global order. *British Journal of Social Work*, 14 (1), 5-15.

International Convention on Economic, Social and Cultural Rights. <http://www.un.org>

Lyons, K. (2000). The place of research in social work education. *British Journal of Social Work*, 30, 433-447.

Magezis, J. (2001). Ženske studije. Sarajevo: Magistrat.

Milardović, A. (1987). Neokonzervativizam, nove desnice, desni radikalizam i stranci u zapadnoj Evropi. *Migracijske i etničke teme*, 3-4, 261-274.

Simmons, R. & Birchall, J. (2005). A joined-up approach to user participation in public Services: strengthening the »participation chain«. *Social Policy and Administration*. 39, (3) 260-283.

Nakon uvida u tekst koji su istaknute profesorice socijalnog rada i socijalne politike i nadasve afirmisane autorice u navedenoj oblasti priredile, stiče se dojam da je ponuđenim spektrom pitanja koje obrađuju obuhvaćena skoro sva materija i gradivo koje studenti višeg stupnja obrazovanja trebaju da usvoje. Socijalna politika i socijalni rad kao institucionalni društveni proces u funkciji građana skoro da je danas u eri društvenih promjena marginaliziran i potisnut u uske stručne krugove koji imaju mali domet na kreaciju novog sistema i pristupa socijalnom sistemu i socijalnoj politici u bosanskohercegovačkom društvu. Dobre poznavaoce društvenih procesa ili tačnije tranzicijskih koji se odvijaju to ne iznenađuje jer se u BiH tranzicija odvija stihijno, neprogramirano i nesveobuhvatno i ne sa jasnim ciljevima i ishodima. Sam ekonomski sistem je haotičan, a na socijanu politiku se gleda kao prateću djelatnost ili mjere kojima se ublažavaju ekonomske promjene. To je karakteristika sistema u kojima se mijenja sama osnova rada i gledišta na novostvorene vrijednosti. Naime, reforme u sferi ekonomije odvijaju se pretežno na razini vlasničke transformacije, umjesto same biti i načina ekonomskog sistema koji treba da ide u korak sa tržištem, konkurencijom, plaćanjem rada i afirmacijom tržišnih mehanizama koji potpomažu transformaciju, ali i reafirmaciju ekonomije i njenih subjekata.

U našim uvjetima mijenjaju se podsistemi i to pod pritiskom MMF-a i Svjetske banke, pod pritiskom raznih drugih programera koji žele da se bosnskohercegovačko društvo i sistem demokratizira, da se prošlost ostavi iza sebe i da se uđe u prostor kreativne budućnosti.

Međutim, država uprkos tome zadržava svoj monopol u kontroli i nadmoći nad sferom rada i zarada, nad monopolom poslovanja i nadzora rada kompanija. Nasuprot tomu ne osmišljava održivu socijalnu politiku i harmonizaciju socijalnih odnosa u sferi raslojavanja stanovništva u uvjetima tržišnog sticanja i raspolaganja prihodima. Raslojavanje na prostoru BiH odvija se tako što siromašni postaju još siromašnij, što nestaje srednji sloj, i što taj proces se rapidno povećava, dok država sa svojim mjerama neselektivno i nesistemički parcijalno postupaju. Danas bi s pravom mogli konstatirati da u BiH ne postoji socijalna politika kao vladina strategija, ne postoji jasan i konzistentan socijalni sistem i vlasti nisu u stanju odgovoriti naraslim socijalnim potrebama stanovništva. Najznačajnija socijalna politika u sferi rada bila je u prošlosti traženje načina i pogodnosti penzioniranja velikog broja radnika koji su u tranzicijskim procesima privatizacije kompanija ostajali bez posla. Takvim aktivizmom vlade su samo povećale socijalne razlike i opteretile socijalnu politiku koja je tretirana kao potrošnja, a ne kao razvojna i dugoročno osmišljena potreba i građana i samog sistema vlasti, a time i vlada. Svakodnevno čujemo izjave da će se penzioni sistem urušiti; da su sredstva socijalnih davanja nedostatna za mnogobrojne kategorije koje su stekle po različitim, prije svega političkim kriterijama i kategorijama (borci, branitelji, invalidi, šehidi, demobilisani vojnici, oficiri, generali, parlamentarci, poslanici, itd.). Takvo društveno stanje potvrđuje činjenicu da je potrebno na nivou države BiH uspostaviti novu i transparentnu socijalnu politiku sa jasnim i održivim socijalnim sistemom i njegovim podsistemima i sa jasno utvrđenim mjerama koje je potrebno poduzeti da bi se „novi“ sistem izgradio i da bi bio funkcionalan i održiv. Za bosanskohercegovačke prilike to je potrebnije nego za mnoge druge zemlje. Naime, ključni problem kod nas je, da se raskine sa starim dobro izgrađenim i razvijenim socijalnim sistemom i socijalnim pravima koja su bila razvijena u socijalizmu. Mnoga dostignuta prava pogotovo u sferi rada nije moguće, u tržišnim uvjetima i ostvariti. Dakle, potreban je raskid sa dosadašnjim nasljedstvom i stereotipom moći države da modelira i realizira socijalnu politiku i da istu održava na parafiskalnim osnovama.

Naš ekonomski sistem mora biti osposobljen i prilagođen tržišnim uvjetima, socijalna politika mora se promatrati kao razvojna i investicijska djelatnost. Institucije socijalne politike moraju sve više postajati tržišne i humanitarno investicijske za korisnike usluga, ali i za one koji žele potpomoći socijalnohumanu društvenu djelatnost. Dakle sami korisnici usluga i prava moraju biti ti koji će, ne samo kreirati već i iznalaziti investicijska sredstva za djelatnost značajne društvene sfere kao što je socijalni sistem i socijalna prava. Tako će korisnici prava i potreba biti ne samo konzumenti, već i kreatori i investitori socijalnog sistema. Primjer takvog odnosa su stupovi penzionog sistema koje će sami korisnici kreirati, finansirati i koristiti.

Navedena pitanja tranzicije ili novog pristupa socijalnoj politici i socijalnom sistemu su teme kojima se autorke bave i na zaista jedan sveobuhvatniji način objašnjavaju teoriju socijalne politike i socijalnog rada na onoj razini koja je prisutna u razvijenim demokratskim zemljama. Tranzicija je kako one s pravom primjećuju i objašnjavaju sveobuhvatan proces koji je zahvatio i razvijene ali i nerazvijene zemlje, i tako postao globalni proces. U nerazvijenim zemljama demokratija je upitna, a socijalni sistem krhak i teško održiv. Legitimacija vlasti vezana je za materijalni status čovjeka. Prava i sloboda čovjeka ne polaze od principa suverenosti i socijalne jednakosti, već od ekonomske uslovljenosti. Globalizacija čini poretke i sisteme vlasti ovisnim o ekonomskim promjenama. Ekonomija određuje tipove sistema a ne građani ili njihova vlast. Moćne međunarodne institucije svojim akcijama, veliki broj zemalja i privreda stavljaju u novu ovisnost ili neokolonijalnu poziciju i siromaštvo. Svoje mehanizme kombiniraju sa političkim ciljevima i ekonomskim efektima ostavljajući socijalne posljedice domaćim vlastima.

Ovo su samo neka od pitanja koja su u sadržaju navedenog rukopisa po čemu je nov i sa izuzetnim teorijskosmislenim idejama za uspostavljanje i razumijevanje i čovjeka i njegovih potreba u novim uvjetima u kojima se demokratizacija odvija, a socijalna politika realizira kao praksa. Socijalna slika stanja u tranzicijskim zemljama je više nego haotična.

Siromašni slojevi postaju još siromašniji, radništvo u agoniji, privilegovani slojevi u raspadu, mlade snage okrenute odlasku u druge zemlje (neiskorištena pamet i potencijal u vlastitoj zemlji). Promjene sa sobom nose i mnogo nepoznatog. Teško se prihvataju novine koje nemaju vlastiti ambijent i tradiciju, teško se prate tehnološki procesi, ekonomski parametri i tržišne zakonitosti koje su deprimirajuće za domaće stanovništvo i ograničavajuće za aktivnu socijalnu politiku.

U sociološkoj opservaciji promjene je teško kategorisati i označiti. Stari kategorijalni aparat nije u stanju dati adekvatne odgovore. (Klase, društvena akcija, društveni pokreti, postindustrijsko društvo ili društvena situacija, društvena stratifikacija, socijalna isključenost, siromaštvo i stečene privilegije ili prava).

S pravom autorke ukazuju na činjenicu da kapital nije samo ekonomska i socijalna kategorija, on je i politička i demokratska forma ili instrument s kojim se usmjeravaju procesi i uspostavljaju novi odnosi. Dinamiku i obim promjena određuju razvijene zemlje i njihov raspoloživi kapital. Ulažu ga prema vlastitim kriterijima i interesima i traže da se oplođava. Tako je socijalna politika na raspeću, onog što je investicija, ali i nasušna čovjekova potreba.

Pored tranzicije socijalne politike, njenog značenja i teorijskih modela, autorke se bave i pitanjem siromaštva, dakle aktuelnog socijalnog pitanja na kome se prelama i socijalna politika, ali i socijalna praksa, pa i sama demokratizacija sistema i ostvarenih prava čovjeka. Siromaštvo je posljedica društvenog stanja i odnosa u kome se nalazi određena kategorija stanovništva. Autorke razmatraju sporove o tome kako definirati ili odrediti siromaštvo. Danas su dominantna dva koncepta ili teorijska pravca koji nastoje odrediti i definirati siromaštvo, a to su apsolutno i relativno siromaštvo. Koncept apsolutnog siromaštva zasniva se na ideji preživljavanja kako bi se fizički obezbijedila zdrava egzistencija.

Jedan broj teoretičara smatra da je ovaj koncept pristupa siromaštvu univerzalan¹.

¹ Vidjeti: Entoni Gidens, Sociologija, Ekonomski fakultet, Beograd, 2003.

On podrazumijeva određene ili definirane standard za ljudsko održavanje koji su isti za sve ljude i iste starosne i dobne skupine, bez obzira gdje žive. Za bilo kojeg pojedinca, bilo gdje da živi u svijetu, može se reći da živi u siromaštvu u koliko se nalazi ispod ovog univerzalnog standarda.

S obzirom da postoje ekonomske i socijalne razlike u razvijenosti pojedinih zemalja nije moguće uspostaviti univerzalne principe i kategorije pomoću kojih se može tačno odrediti i definirati siromaštvo, i koje bi bile univerzalne za sve. Ti autori preferiraju drugi aspekt koji se označava relativnim siromaštvom, koji siromaštvo određuje u odnosu na ukupni standard koji prevladava u određenom društvu. Ovi autori smatraju da se siromaštvo ne može na univerzalan način mjeriti, već je ovisan od mnogobrojnih faktora razvoja i pozicije određene zemlje, od ekonomsko-socijalnih uvjeta do kulturoloških navika, tradicije i običaja stanovništva. U nekim zemljama pojedine potrebe stanovništva se mogu smatrati nužnim i neophodnim za život, a drugim sredinama one mogu imati karakter viših ili luksuznih potreba.

I jedan i drugi koncept pristupa siromaštvu ima svoje prednosti ili nedostatke. S obzirom na konkretni aspekt socijalnih politika pojedinih zemalja teorijski modeli mogu biti osnova za kreiranje ili poduzimanje mjera koje su nužne i koje jedan sistem može da realizira kako bi se poboljšao standard stanovništva i smanjio broj onih koji su u stanju socijalnih potreba.

Veliki broj zemalja danas pokušava utvrditi na bazi vlastitih metodologija granicu siromaštva, koja se zasniva na cijeni osnovnih dobara koja su potrebna za ljudski opstanak u određenom društvu. Za pojedince ili domaćinstva čiji se prihodi nalaze ispod granice siromaštva, kaže se da žive u siromaštvu. Mada je i takav pristup dinamičan i podliježe promjenama, jer se standardi života mijenjaju a time i granice siromaštva ili najnužnijih potreba srazmjerno ekonomskom stanju društva.

U BiH je urađena studija koja je identificirala stepen siromaštva. Kriteriji ili instrumenti su primijenili oni koji bi mogli biti osnova za socijalnu politiku a koja se primjenjuje u Evropskoj uniji. Siromaštvo u našim uvjetima je uslovljeno postratnom diskriminacijom, etničkim podjelama, ekonomskom nesigurnošću, obrazovanjem, zdravstvenim uslugama, diskriminaciji u obrazovnim sistemima, socijalnoj zaštiti i nerazvijenoj građanskoj participaciji. Svi ovi elementi su društveni i najvećim dijelom zavise od sistema i uloge koju vlasti trebaju da imaju kako bi promijenile odnose i stvorili uvjete za materijalni i socijalni položaj građana. Prema raspoloživim istraživanjima u BiH danas ima oko 15% siromašnog stanovništva. Skoro 30% stanovništva se nalazi na samoj granici stepena siromaštva. Ako ta dva podatka uzmemo zajedno onda vidimo da je skoro polovina stanovništva na samoj granici onog što označavamo siromaštvom. Međutim, ono što zabrinjava nije samo ovaj podatak, već kategorija stanovništva koja nema izgleda da u dogledno vrijeme promjeni svoj status već će dolaziti u kategoriju socijalne bijede i ekstremnog oblika siromaštva².

U navedenom tekstu autorke s pravom postavljaju pitanje šta je siromaštvo, kako ga prevazići? Pitanje je hipotetičko, ali i sudbinsko za mnogobrojne pojedince ili porodice. Nemoguće je dati profil ili odgovor koji bi bio univerzalan i za sve zemlje primjenjiv. Više je aspekata društvenog života koji utiču na određivanje ili definiranje siromaštva. To su najčešće ljudi koji se nalaze u nepovoljnom položaju u dužem svom životnom razdoblju. To su najčešće nezaposleni, oni koji rade sa pola radnog vremena, ili su im radna mjesta nesigurna, stariji, bolesni i invalidi, penzioneri, djeca, žene, članovi velikih porodica sa samohranim roditeljima, kao i etničke manjine. Sa ove opće sociološke odrednice nužno je sagledati stanje u BiH i potpunije ga osvijetliti.

Siromaštvo za naše uvjete je novija kategorija jer je prethodni sistem imao dosta razvijen i disperziran socijalni sistem. Koncept uređenja BiH kao države danas je nejasan. Ne znamo radi li se o socijalnoj državi.

Socijalni sistem je izmješten ili nedefiniran iz osnovnog koncepta državnog uređenja.

² UNDP: Izvještaj o humanom razvoju, 2007.

Socijalna politika je svedena na razinu lokalnih politika što za posljedicu ima nesistematičan pristup i nejasan socijalni sistem. U nedostatku vizije sistema siromaštvo je pratilac koji je nova kategorija i s kojom se suočavaju stručni organi bez mogućnosti da bitnije mjenjaju stanje i odnose. Uproštena slika nadležnosti nije potpuna i zahtijeva veći angažman države da uredi potpunije odnose u sveri ekonomije i ljudskih prava kako bi se derivirala pozitivna društvena osnova za racionalnu i efikasnu socijalnu politiku.

Danas smo suočeni sa novim vrijednosnim sistemom koji do sada nije bio društveno preovlađujući. Na njegove karakteristike je nužno ukazati da bismo mogli razumjeti mjere koje je u budućnosti potrebno poduzeti i kako bi se mogao definirati na novim osnovama održiv socijalni sistem. Novi ekonomski sistem koji podrazumijeva slobodno tržište, konkurenciju, vlasništvo, zahtijeva izmještanje socijalne politike iz sfere rada. Ekonomsko raslojavanje stanovništva po stepenu posjedovanja i raspolaganja materijalnim dobrima je sve veće i sa razvojem ekonomije, te razlike će biti sve vidljivije; raspadanjem ili raslojavanjem postojećih slojeva i gubljenjem statusa srednjeg sloja koji je u prošlom sistemu bio dominantan. To je rezultat sve manje sigurnosti radnog mjesta, potreba za obrazovanijom radnom snagom i većom pokretljivošću i rada i kapitala. Raspadanjem patrijarhalne porodice i smanjenje porodične solidarnosti, radničke porodice danas su izgubile one elemente solidarnosti koje su imale u prošlosti, dok su se seoske porodice rastočile na staru populaciju koja ostaje na zemlji i mlađi koji svoju egzistenciju traže u gradu. Ista očekivanja od sistema u sferi socijalne sigurnosti. Ostale su stare navike i zahtjevi od države. Mnogi ne shvataju novi sistem vrijednosti i novu poziciju i privrede i društva. Smanjene socijalne solidarnosti među građanima. Sve veća sebičnost, okrenutost borbi za vlastiti opstanak i uspjeh, manja kolektivna solidarnost i participacija. Rasprostranjenost iščekivanja pomoći od raznih institucija izvana (humanitarna pomoć). Ratna tragedija ostavila je dosta traga na inventivnost i iščekivanje pomoći i dalje solidarnosti u humanitarnom obliku bez rada i samoinicijativnosti na jednu strukturu stanovništva.

Nerazvijeni oblici nevladinih humanitarnih organizacija i njihovo neadekvatno društveno pozicioniranje. Sve je manji prostor za nevladin sektor, jer se on ne prihvata kao partner vlasti u organima uprave u onim oblastima ili segmentima društva gdje je potrebna fleksibilnija i inovativnija kreacija ljudi i interesnih grupa. Politička manipulacija socijalnim slojevima i njihova zloupotreba u izborne svrhe. Političke stranke nerijetko daju velika obećanja u političkim kampanjama i time stvaraju nepotrebnu iluziju o svojoj moći i načinu rješavanja pitanja od životne važnosti za određene slojeve stanovništva. Sve su to elementi koji govore u prilog da je nužno napustiti postojeći koncept socijalne politike i uspostaviti novi, na drugačijim osnovama razumjevanja socijalnih potreba i socijalnih davanja.

Pored siromaštva razmatra se i pitanje socijalnog položaja najranjivijih društvenih kategorija, prije svega pozicijom žene u socijalnom ambijentu i ostvarivanju tih prava. Ženska populacija, kao najvitalnija, ali i najranjivija kategorija spada u domen potrebe ostvarivanja socijalnih prava od prava na reprodukciju do prava na život i jednakopravnost u socijalnom, materijalnom i političkom pogledu. Ta se njena prava sustavno krše i iznova preispituju, što stvara pravnu nesigurnost, a time i nesigurnost u samu validnost socijalnog sistema. Ne manje značajno pitanje koje autorke razmatraju odnosi se na starije osobe i njihove socijalne i društvene potrebe, te najranjivije kategorije stanovništva sa posebnim potrebama tj. mladim ljudima.

Imajući u vidu značaj odabrane materije i njene prilagođenosti studiju doktoralnog studija, ali i drugih nastavnih potreba kao i potrebe onih koji osmišljavaju socijalnu politiku i socijalni sistem preporučujem da se navedeno djelo učini dostupnim javnosti.

U Sarajevu, 13. 12. 2016. godine

Prof. dr. Salih Fočo

**FAKULTET
POLITIČKIH
NAUKA**
UNIVERZITET U SARAJEVU
MCMXLIX